

07

Т

АБОХИДДИН АЛИ

Т

Ташкент

1957

И (74рк)
А 50.

САБОҶИДДИН АЛИ

Дукачлар

07

КЎПИРКИ
Инв. № 62862
195 г.

Ўз ССР ДАВЛАТ
БАДИИИ АДАБИЁТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ-1959

Туркчадан таржима
Ўпловчи Е. И. М а ш т а к о в а

САБОҲИДДИН АЛИ ВА УНИНГ ИЖОДИ

Сабоҳиддин Алини турк халқи жуда яхши билади, асарлари дунёдаги кўпгина тилларга таржима қилинган учун унинг номи ва ижоди Туркиядан ташқарида ҳам маълумдир. Халқнинг чинакам дўстлари Сабоҳиддин Али ижодини ардоқласалар, реакционерлар унинг номини нафрат билан тилга оладилар. Ижоди шунчалик қарама-қарши муносабатга сабабчи бўлган бу ёзувчининг ўзи ким? Ижодий ва ижтимоий фаолияти ҳамма кизиқтирадиган бу инсоннинг ўзи ким?

Сабоҳиддин Али узоқ умр кўргани йўқ, у қирқ йилдан сэл кўпроқ яшаб, шу қисқа умрнинг ярмини адабиётга бағишлади. Унинг ҳикоялари, роман ва шеърлари ҳозиргача яшаб келмоқда. Энг муҳими шуки, ёзувчи ўзининг ҳар бир сатри, ниҳоят, бутун ҳаёти билан халқ қалбида уйғотиб келган ҳис-туйғулар — Туркиянинг озодлиги ва мустақиллиги учун, халқ бахти учун курашаётган илғор кишиларга нисбатан чуқур муҳаббат у ҳурмат, мамлакат асоратчиларига нисбатан чексиз нафрат — оддий меҳнаткашлар қалбида яшаб келмоқда. Сабоҳиддин Али ўз халқини ғоят севар эди. У халқини яхши билганлиги, унга яқин турганлиги, унинг порлоқ истиқболи учун яшаганлиги туфайли уни севар эди.

Сабоҳиддин Али (1907—1948)нинг болалик ва ёшлик йиллари Фарбий ва Марказий Анатолиянинг вилоят-

ларида, кичик шаҳар ва қишлоқларида ўтди. Унинг отаси армия капитани бўлиб, жойдан жойга кўчиб юрар эди. Сабоҳиддин Али дастлаб вилоят мактабларида ўқиди, сўнгра ўқитувчилар семинариясига кирди, ўқиш тамом бўлиб қолай деганда Истамбулга кўчирилиб, ўша ерда ўқишини тугатади. У, 20 ёшидан бошлаб чекка вилоятларда ўқитувчилик қила бошлади. Ёзувчи ана шу жойларда турк жамиятининг турли табақалари ҳаётини ўрганди, ана шу жойларда у бўлғуси қаҳрамонлари орасида яшайди, Туркия оддий меҳнаткашларининг дардига ҳам, қувончига ҳам ҳамдам бўлди. Сабоҳиддин Али ҳаёти давомида нималарни кўрди, у умрининг сўнги дамигача нималар ҳақида ёзди?

Турк қишлоғи... Қуёш куйдириб юборган қуп-қуруқ ер, қақраган далалар, аянчли қишлоқлар, инсон яшашига ишониб бўлмайдиган даражада мискин, тош ёки тупроқ уюмларидан иборат уйлар... Қора терга ботиб, бир парча ердан пичагина ҳосил ундириб олишга интилган жафокаш одамлар... Кулбалар атрофида ўралашиб юрадиган умрбод қорни оч, яланғоч болалар... Қашшоқлар бир бурда нон ва иш излаб кўчаларда тентираб юришади, занжирбанд маҳбуслар базўр қадам ташлашади... Қаердадир худди шуларнинг ёнгинасида доим қорни тўқ, бошқалар билан иши йўқ бойлар яшайди. Полиция, суд ва давлат уларни, уларнинг мол-мулкини қўриқлашини билган, бу тўғри, бизнинг бойлигимиз кундан-кунга ошиши керак, деб ҳисоблайдиган кишилар яшайди. Халқ билан уларнинг нима иши бор?!

Турк деҳқони ҳаёт учун қаттиқ курашади. Аввало у оиласини боқиб келаётган бир парча ерини сақлаб қолиш учун курашади. Ҳақиқат ҳамиша бойлар томонида, истаган пайтларида камбағалнинг ота-бобосидан қолган ерини тортиб олишга қодир эканлар, қандай қилиб у гапини ўқдиросин! («Метрика» ҳикояси). Бунинг устига қуёшдан қуриб-қақраган Анатолия ерлари сув бўлмаса ҳосил бермайди. Болалигидан бирга ўсиб, бирга катта бўлган кишилар ўртасида ҳам сув учун бўлган низо ҳаёт-мамот курашига айланиб туради. Ёзувчи ўзининг энг яхши ҳикояларидан бирида («Ариқ») ана шу фожиани чуқур тасвирлаб беради. Ер учун бўлган кураш «Арава» ҳикоясида ҳам фожиа билан тугайди.

Ёзувчи қишлоқда ҳаёт икки хил эканлигини кўрди. Камбағаллар ва бойлар бошқа-бошқа сабабларга кўра

ер учун курашадилар: уларнинг бири яшаш учун курашса, иккинчиси бойлигини оширишга интилади. Кишининг жамиятдаги ўрни, қонун ва ҳокимият олдидаги ҳуқуқлари унинг камбағал ёки бой эканлигига қараб белгиланади.

Камбағаллар оғир ҳаёт кечиради. Бойлар кўнглилари тусаганча ўзбошимчалик қиладилар. Қашшоқлар учун адолат йўқ. Уларнинг ҳаққоний шикоятлари бюрократизм деворларидан ошолмайди, совуққонлик ва порахўрликка дуч келади. Шунинг учун ҳам камбағал киши кўпинча қонунга хилоф иш тутувчи суддан, барча қонун аҳлларида қўрқади. Бирор ишга жандарм ва суд органлари бош суқса, аксар, киши бошига янги бахтсизликлар келтиради, холос. Ёзувчининг «Арава» ҳикоясини ғазабланмай ўқиб бўлмайди, яккаю ягона ўглининг жасадини жандарм буйруғи билан гўрдан ўзи қазиб олиб, уни докторлар ёриб кўриши учун шаҳарга олиб кетаётган онанинг фожиали аҳволини унутиб бўлмайди. У, амалдорлар бундан уч ой илгари содир бўлган қотилликнинг тагига етишига, қотилга жазо беришига ишонмайди, чунки қотил бойлар хонадонидан.

Сабоҳиддин Али Туркия қамоқхоналаридаги аҳволни кўп марта қаламга-олди. У қамоқхонадаги ҳаётни жуда яхши билар эди, чунки унинг адабиёт соҳасидаги илк қадамлариёқ қамоқхона «дорилфунунлари»да бошланган эди. Шунинг учун ҳам унинг 1934 йилда чиққан биринчи китоби — «Тоғлар ва еллар» да «қамоқхона қўшиқлари» кўп ўринни эгаллайди. С. Али яхши билган халқ қўшиқлари анъаналари билан мустаҳкам боғланган бу жонли ва лирик қўшиқлар авторга мансуб бўлган шахсий ҳазин хотиралардир.

С. Али фожиали ва бераҳм суд масхарабозлигини, у ердаги барча суи истеъмолликларни кўриб, кузатиб, шаҳар ҳаётига разм солиб юрди. Унинг ўзи ҳам вилоят шаҳарларида ўқитувчилик қилди, Кония, Измир, Истамбул сингари йирик марказларда ва пойтахт шаҳар Анқарада ишлади. Ёзувчи шаҳарларда аҳолининг турли табақа вакиллари — ишчи ва ҳунармандлар, майда хизматчи ва ўқитувчилар, катта-кичик амалдорлар билан алоқада бўлди. У, асосан, деҳқончилик мамлакати бўлган Туркия ҳаётини тасвирлар экан, шаҳарни биринчи навбатда қишлоқ билан ўзаро муносабатда кўрсатади. Бу муносабат антогонистик муносабатдир. Шу шароитда

бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Шаҳардаги ҳукмдор ва амалдорларнинг ҳеч қайсиси деҳқонларнинг эҳтиёж ва талаблари билан мутлақо қизиқмайди. Қишлоққа асфальт йўл ётқизишиб, ундан деҳқонларнинг қатновини ман этишади («Асфальт йўл»). Қишлоқ болалари учун қурилган мактабнинг нақадар ёмон қурилганлиги уни очиб маросимида маълум бўлиб қолади («Лекция»). Шаҳардан қишлоққа юборилган медицина ходимлари камбағал беморларни қиммат баҳо дориларни олиш учун ёлғондакам касал бўлади, деб муғомбирликда айб-лашади («Хинин»). Шаҳарлик докторлар ҳузурига бир амаллаб қишлоқдан етиб келган камбағаллар, кишининг касали ва бахтсизлигидан фойдаланиб қолувчи ўғри, муттаҳам «халоскор» врачларга дуч келишади («Жонқурторон», «Буйрак»).

Врачлар орасида бутун умрини бева-бечораларга ёрдам кўрсатиш билан ўтказган, ҳалол, инсонпарвар кишилар ҳам бор, албатта. Лекин бундай врачларнинг бошлиқлари, бемордан кўпроқ пул ундириш дардида юрган ҳамкасблари уларнинг бу олижаноб ишига ҳалақит беришга интилишади, бунинг учун ҳеч нарсадан тўйиншмайди («Жонқурторон»).

Оддий одам ўз ёнига ўзи қовурилади, у мулкдорлар ва пулдорлар қозониға тушиб қолган. Йирик пулдорлар бир ёқадан бош чиқариб, қишлоқнинг бирдан-бир мулки, бирдан-бир бойлиги бўлган ўрмонни тортиб олишади («Ўрмон фожияси»). Ҳаттоки қишлоқ хўжалиги мутахассисман, деб қишлоққа келадиган шаҳарликлар ҳам на бу хўжаликни, на қишлоқни, на қишлоқ аҳолисини билишади, билишни исташмайди ҳам. Деҳқонлар бу ҳақиқатни яхши билишади, тамоман бегона ва мутлақо бефойда, ўз манфаатини кўзлайдиган бу кишиларга ҳам худди ўзларидай бепарволик, кўпинча эса, очиқ нафрат билан жавоб беришади. Шунинг учун ҳам бундай шаҳарликлар деҳқонлар билан бирлашолмайди, улар ўртасидаги чуқур душманлик жиддий конфликтларга олиб келади. Буржуа жамиятида амалдорларнинг ўзбошимчалиги оддий ва кичик одамларни минг азобга солади. Қишлоқ ва кичик шаҳарчаларда ўзбошимчалик қилувчи амалдорлар ўзларининг калтабинлиги, жоҳиллиги ҳамда халққа нисбатан ваҳшийлиги билан даҳшатлидирлар. Сабоҳиддин Али 1932 йилдаёқ худди шу муҳит-

да, йирик амалдорлар билан чайқовчи савдогарлар ўртасида янги жаҳон уруши тўғрисида орзу-ўйлар пайдо бўла бошлаганлигини кўрсатиб берган эди.

Эпчил хизматчилар дуч келган нарсдан фойда олишга ҳаракат қилишади. Бош врач, аслини олганда, беморларни даволаш тўғрисида бош қотириши керак эди, лекин амалда бундай эмас: у беморларнинг овқати ва кийими учун ажратилган пулдан кўпроқ уриб қолишга интилади. Унинг бу соҳага эндигина қадам қўйган шогирди ўғирланган нарсанинг ярмисига эга бўлмас экан, ўзини «гўсхўр бўлган» ҳисоблайди («Ҳақимизни едирмаймиз!»).

Ёзувчи турк зиёлилари ҳаётини жуда яхши билар эди. У, зиёлилар қайси синфга хизмат қилиши, улар халққа душманми ёки дўстми деган асосий масалани қўйиш билан бунга тўғри ҳал этади. Зиёлилар фаолиятининг сиёсий йўналиши, уларнинг маънавий моҳияти ана шу билан аниқланади. Ёзувчи ўз ҳикояларида ҳукмрон синфлар хизматида бўлган турк зиёлилари вакиллари қатор образларда яққол кўрсатиб берди. «Қалдирғочлар» деган аллегорик новеллада мавҳум мавзуларда «ақл юргизиш» баҳслар ўтказадиган ишёқмас буржуа зиёлиларини ўткир сатира остига олади. Булар меҳнаткаш кишиларга нисбатан ўз нафратларини яширмайдилар, атрофдаги одамларга ўхшамаганликлари билан фахрланадилар, шунинг учун ўзларини бошқалардан юқори кўядилар. Барча зиёлилар маънавий жиҳатдан бир бўлиши керак, деган гоя «Маслакдош» сарлавҳали ажойиб ҳикояда тўла равишда фош этиб ташланади. Бунда оғизда кўнгли пок, сўзга чечанлофчи амалда иккиюзламачи киши бўлиб чиқади, У шахсий манфаати йўлида ҳаракат қилиб, ҳур фикр юритадиган ёш дўстини кўпроқ муддатга қаматиб юбориш мақсадида адвокатни қўлга олмоқчи бўлади. У ўзининг пасткашлигини, кишини ватанга содиқ қилиб тарбиялашда қамоқхона ажойиб мактаб вазифасини ўтайди, деган сўзлар билан яширмоқчи бўлади. Сабоҳиддин Али энг яхши ҳикояларидан бири бўлган «Душман» асарида худди шунга ўхшаган «содиқ дўст»ни тасвирлаб беради. Ҳикояда ўз ҳаётидан мамнун бир бой унинг уйида бир кечага тунаб қолган мактабдош ўртоғини полицияга тутиб беради. Мезбон меҳмон буржуа жамиятининг душмани, ўзига фаровонлик ва

тўқ турмуш яратиб берган жамиятга қарши курашаётган коммунист бўлиши мумкинлигини, шунинг учун уни полиция таъқиб қилаётганлигини англайди. У ҳозирча ўзи кучли эканлигини, полиция, жандарм ва суд унинг шахсини, мол-ҳолини ҳимоя қилишини яхши билади.

Сабоҳиддин Али тасвирлаб берган жамиятда маънавий ҳаёт ниҳоятда қашшоқ, бу ерда мутаассиб фикр ва одатлар, иғво ва туҳматлар одат тусига кириб қолган, бошқача фикр юритадиган одамлар қаттиқ қаршиликка дуч келади. Бу муҳитда ҳар қандай танқидий сўз, янги фикр, халққа хизмат қилиш орзуси яширин равишда ёки очикдан-очик қоралади. Бу ерда айрим нуқсонларни танқид қилиб, буржуа жамияти ҳаётининг гоҳи томонларини қоралаб бўлмайди. Танқидий фикр юритувчи киши социал жиҳатдан хавфли деб қоралади. Шу муҳит тепасида турувчилар бошқача фикр юритадиганларни «ўз имонларига» киритишга ҳаракат қилишади. Агар бу иш қўлларидан келмаса, туҳмат қилиб, уларни ишсиз, нонсиз қолдиришдан, кези келганда озодликдан, ҳаттоки ҳаётдан маҳрум қилишдан тойишмайди. Реакция ҳар бир ҳур фикр юритадиган киши билан шундай «муомала» қилади.

Сабоҳиддин Алининг ҳикояларида бу муҳитнинг иллатларини кўриб турган, шунинг учун буржуа жамиятига хизмат қилишни ўзига ор билган, лекин айтиб бер вақтда халққа хизмат қилиш йўлига ўтиб олмаган ёш зиёлиларни, ўқитувчиларни, амалдорларни учратиш мумкин. Бу кишилар руҳан эзиладилар, бундан қутулиш учун чора қидирадилар, лекин уни топа олмайдилар. Улар ёлғизликда қийналадилар, чунки улар халқ билан ҳам, ҳукмрон синфлар билан ҳам эмас. Халқ билан алоқада бўлган зиёлилар унга хизмат қиладилар, ўзларини дадил сезиб, келажакка умид билан қарайдилар. Масалан, ёш ўқитувчининг ҳаёти («Асфальт йўл») меҳнат билан, кишилар тўғрисида ғамхўрлик билан тўлиб-тошган, бу нарса унга роҳат бағишлайди. У қийинчиликларга, амалдорларнинг қаршилигига дуч келади, баъзида уни деҳқонлар тушунишмайди ҳам, лекин у халқ олдидаги бурчини яхши англаганлиги туфайли бу қийинчиликларни енгиб ўтади.

Сабоҳиддин Али буржуа тузумининг душмани ва халқ хизматкори бўлган ижобий қаҳрамон образини

яратиб, турк алабиёти олдида катта хизмат кўрсатди. У биринчи мартаба «Душман» ҳикоясида коммунист образини яратди. Ҳикоя қаҳрамонни заковатли, матонатли, серғайрат, катта ҳаётний тажрибага эга, ўз сиёсий қарашлари тўғри эканлигига чуқур ишонган, букилмас, айни вақтда дўстлари билан гоят самимий муносабатда бўладиган соф юрак кишидир. Бу образни ёзувчи ичидан тўқиган эмас. Сабоҳиддин Али турк коммунистларини билар, қамоқхоналарда улар билан алоқада бўлганлиги учун у ердаги оғир ҳаёт унга унчалик билинмаган эди. Коммунистлар табиатидаги сабот ва жасурлик, гоя ва мақсадлари тўғри эканлигига бўлган чуқур ишонч ёзувчи хотирида чуқур из қолдирган, унинг дунёқарашини, хатти-ҳаракатини ва бутун сиёсий-ижтимоий фаолиятига катта таъсир кўрсатган эди. Ёзувчининг ўзи Туркия компартиясининг аъзоси бўлмаса ҳам, коммунистларга қизғин хайрихоҳ эди. Ёзувчи «Душман» ҳикоясини дунёга келмасдан олдин, турк халқининг дўсти ва душманларини яхши ажратиб олган эди. У сўнгги ҳикояларидан бири бўлган «Бўри билан қўзичоқ» асариде халқ бахти учун курашда ҳеч қандай қийноқ иродасини бука олмайдиган жасур курашчи образига яна қайтади. Ҳаётиндаги энг улуғ мақсад—халқ бахти учун кураш йўлида барча азоб-уқубатларга бардош берадиган бу букилмас киши билан бўлган учрашув унинг ишн юзасидан қамалган қиз онгида чуқур из қолдиради. Қиз қийноқларга бардош беролмайди. У эса, зўр сабот-матонат кўрсатиш билан бирга, қизни юпатади, унга мадад беради.

Ёзувчининг 20-йиллар охирида ва 30-йиллар бошларида босилиб чиққан дастлабки ҳикояларида ҳам биз турк воқелигининг турли томонлари: буржуа жамиятининг барча қарама-қаршиликлари ва маразларини очиб ташланганлигини кўрамыз. Бу билан ёзувчи ўзининг сиёсий онглилигини, капиталистик жамият тараққиёт қонунларини ва мамлакатнинг ўзига хос тараққиёт йўлини яхши билишлигини кўрсатди.

Сабоҳиддин Алининг ёшлик йиллари Туркия буржуа республикасининг қарор топиши даврига, унинг юксалиш йилларига тўғри келди. У миллий мустақиллик учун озодлик курашига отланган турк халқини тарихида қаҳрамонлик даврини ташкил этган воқиаларнинг шохиди бўлди. 1919 йил май ойида Сабоҳиддин Али тугилиб ўс-

ган Айвалик яқинида босқинчиларга қарши курашга отланган партизанларнинг ўқ садолари яшград. Айвалик, Измир, Эдремит районлари тез орада ўт орасида қолди, озодлик курашининг алангаси бутун мамлакатни қоплаб олди. Ёзувчининг ёшлик йилларида олган бу таассуротлари унинг бундан кейинги ижодига таъсир кўрсатди, ижодидаги демократик йўналишни кўп жиҳатдан белгилаб берди. Шунинг учун ҳам у ўзининг дастлабки ҳикояларидан бирини ўша вақтда илғор турк интеллигентларнинг органи бўлган «Расмли ой» журнаliga олиб келганлиги тасодифий эмас. Шу йилларга келиб ёзувчи курашчи-шоир, коммунист Нозим Ҳикмат билан яқинлашади. Сабоҳиддин Али қаттиқ ҳурмат қилиб келган, севган Совет мамлакати ҳақида, унинг халқи ҳақида ҳақиқатни билишга интилади, марксча-ленинча адабиёт билан қизиқади. Худди шу йиллари у уллуғ рус классикларидан Пушкин, Гоголь, Толстой, Тургенев, Чехов асарлари билан, замондошларимиздан Шолохов ва биринчи навбатда, Горький асарлари билан таниша бошлайди. Бу китоблардан у халқ бахти учун курашини, ажойиб бадиний маҳоратни ўрганади. Рус ва совет адабиёти ёзувчининг ижодий биографиясида алоҳида ўрни тутади. Сабоҳиддин Алини ўз мамлакатида туркларнинг Горькийси деб аташлари бечиз эмас.

Сабоҳиддин Али китобхонлар хотирида умр бўйи фақат ачинарли, қайғули нарсалар ҳақида ёзган ёзувчи бўлиб қолди. Буни ўзи ҳам билар эди. У ўзининг сўнги ҳикояларидан бирида («Бахтиёр лайча») дунёда фаровонлик, роҳат ва бахтни кўрмаётганлиги ва бу ҳақда ёзмаётганлиги учун дўстлари ундан ўпкаланаетганликлари ҳақида ёзади. Шундан кейин у бахтиёрлик тўғрисида ёзишга жазм қилади. Лекин тўқинчилик ва фаровонликда яшайдиган биттаю битта қаҳрамони... бойлар даргоҳида роҳат қилиб яшаётган лайча бўлиб чиқади. Авторнинг, агар жумла жаҳон ана шу бахтиёр лайча кечираётган ҳаётнинг ўндан бирига эга бўлганида эди, битта ҳам қайғули ҳикоя ёзмас эдим!— деган сўзларида қанчалик аччиқ заҳарханда бор!

Сабоҳиддин Али Туркияда истеъдодли романчи сифатида ҳам машҳур. У ҳаммаси бўлиб учта роман ёзган. «Куюжаклик Юсуф» деган биринчи романи 1937 йилда алоҳида китоб қилиб нашр этилган. Бу асарда турк қишлоғининг реалистик манзараси чизиб берилган,

Автор амалдорлар ва маҳаллий тўраларнинг маънавий қиёфасини, уларнинг манший бузуқликларини кўрсатади: улар ичкиликка, порахўрликка муккасидан кетган, ватан ва халқ манфаатларини кўзлаш ўрнига шахсий бойлик орттириш билан оворалар. Айни бир вақтда биз роман саҳифаларида зайтуи плантацияларининг очяланғоч ишчиларини, хонавайрон бўлган камбағал бечораларни, уларнинг бола-чақаларини кўрамиз. Авторнинг ўзи ҳам шулар томоннда. Бош қаҳрамон Юсуфнинг образи кўпроқ романтик руҳда яратилган. Асардаги бу икки хиллик унинг ўзига хос роман эканлигини кўрсатади. Роман катта муваффақият қозонган, адабиётшуносларнинг юқори баҳосини олган.

Ёзувчининг Сирма пўстинлик мадонна (1943) номли иккинчи романи ҳам яхши қарши олинди. Бу психологик роман бўлиб, унинг асосида Раиф деган бир йигит билан маъшуқаси Мария ўртасидаги муносабат ётади. Буларнинг ҳар иккиси ҳам мураккаб характерга эга. Катта романтик муҳаббат Раифнинг яккаю ягона мақсади бўлиб қолади. Унинг на ватани, на оиласи, на турмуш тажрибаси бор. Турк халқининг миллий-озодлик кураши ҳам уни қизиқтирмайди. Берлинда ҳам (асосий воқиалар шу ерда бўлиб ўтади) жамият ҳаёти уни қизиқтирмайди, ўша вақтда бўлиб турган иш ташлашлар ва сиёсий намойишлар ҳам, яширини ташкилотларнинг ҳукуматга қарши қаратилган фаолияти ҳам уни ўзига жалб этолмайди. Немис буржуазияси ўртасидаги реваншистик кайфиятлар ҳақида автор айтган фикрлар диққатга сазовордир. Зотан, Сабоҳиддин Али бу кайфиятларга бўлган манфий муносабатини яширмайди. Ёзувчининг санъат ҳақидаги гаплари, немис декадент тасвирий санъатига берган ташқидий баҳоси ўткир ва актуалдир. Авторнинг диққат марказида социал конфликт эмас, балки маънавий-ахлоқий конфликт туради, бу конфликт қаҳрамонларнинг шахсий муносабатлари доирасидагина очиб берилганлиги ромanning ижтимоий аҳамиятини маълум даражада пасайтириб қўяди.

Икки ёш ўртасидаги муҳаббат ҳикояси ёзувчининг «Ичимиздаги иблис» (1940) романида тамоман бошқача ҳал этилган. Бу ерда шахс билан жамият ўртасидаги муносабат асосий конфликт қилиб олинган. Қаҳрамоннинг ҳаёт мақсадини ва турмушда ўз ўрнини топишга интилиши, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги ку-

- раш, тараққиёт ва реакция ўртасидаги кураш ёзувчининг диққат марказида туради. Автор барча мазҳабдаги турк реакционерларини сиёсий ўткирлик ва ғазаб билан фош қилади, уларнинг халққа қарши қаратилган машъум «фалсафасини» очиб ташлайди.

Роман чиқиши билан пантуркистларнинг бошлиқларидан бўлган Ниҳол Отсиз деган бири «Ичимиздаги иблислар» деган пастквиль босиб чиқарди. Сабоҳиддин Алига, Туркиядаги демократик кучларнинг энг яхши вакилларига нисбатан разил туҳмат, Совет Иттифоқиغا нисбатан бўҳтон-хуружлар билан битилган бу ифлос китобча ёзувчинин ва барча турк коммунистларини жисмонан йўқотишга чақириқ билан тугайди. Ёзувчининг асарларини босиб чиқаришга журъат қилган нашриётлар тазйиққа учради. Лекин китоблар чиқаверди. Ниҳоят, 1944 йил апрелида реакционерлар очиқ ҳужумга ўтдилар. Бир тўда фашист безорилар, энг ашаддий реакционерлар пойтахтнинг марказий майдонида митингга тўпланиб, ёзувчининг китобларини ёқишди. Полиция индамагани учун ёзувчининг ўзига ҳам ҳужум қилиб, қаттиқ азоб беришди. Шундан кейин у кўп йилдан бери ишлаб келаётган жойи — Анқара консерваториясидан бўшатилади. Энди пойтахтда туриб бўлмас эди. С. Али Истамбулга кўчиб кетди. Бу ерда у ўзининг янги ҳикояларини газеталарда эълон қилди, унинг публицистик фаолиятидаги энг ажойиб давр шу ерда бошланди. Жуда қаттиқ цензура шароити ҳукм сурганлиги учун у халқ ҳаёти ҳақидаги ҳақиқатни ошкора ёзиб чиқолмади. Ёзувчи ўтмишдаги ва ҳозирги кўпгина прогрессив санъаткорлар томонидан муваффақият билан қўлланган аллегория жанрига мурожаат қилди.

Сабоҳиддин Али ижодда аллегориядан усталик билан фойдаланган ёзувчидир. Унинг қадим замонлар ҳақида эртак шаклида ёзган сўнгги ҳикояларида ер юзида зулм ва истибдод йўқотилиши, халқ бахт ва озодликка эришиши лозим эканлиги ҳақидаги гоё ётади. Ёзувчи эртакларидан бирида қадим замонларда ер юзида ҳукмронлик қилган баҳайбат девлар ҳақида, уларнинг йўқолиши муқаррар эканлиги, чунки ҳаёт тинмай ўзгариб туриши, шунга кўра золимлар бора-бора ўлимга маҳкум этилиши ҳақида ҳикоя қилади.

Мана, унинг дастлаб оддий бўлиб кўринган бир эртаги: бунда қўйлар ҳақида, золим қўйчивон ва унинг

содиқ ёрдамчилари — қопоғон итлар тўғрисида, йиртқич бўрилар ҳақида нақл қилинади. Гап шундаки, бу ташқи форманинг ўзи холос, ана шу форма замирида кўпгина халқларнинг ва дастлаб турк халқининг тарихий сабоғи ётади. Бу ерда шунини айтиб ўтмоқ керакки, пантуркистларнинг эмблемаси — кул ранг бўридир. Демак, ёзувчи нимага ишора қилмоқчи бўлганлиги кўриниб турибди...

Ёзувчи ўзининг «Ойнавор кўшк» деган эртагида агар омма ўз кучининг қудратига ишонса, ҳар доим ҳушёр туриб, «халқпарвар»ларнинг жимжимадор гапларига учмаса, у ҳолда ер юзида бирорта ҳам зolim қолмайди, деб ёзади.

Сабоҳиддин Али ўзининг сўнгги ҳикояларини ҳаётдаги мавжуд тартибни ўзгартишга даъват билан тугаллади. Унинг бутун публицистик фаолияти ҳам, асосан, шу мақсадга қаратилган эди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ёзувчи прогрессив газета ва журналлар саҳифаларида ўзининг мақолалари билан қатнашиб туради. Лекин у ўз асарларини бостириш йўлида тобора кўпроқ қийинчиликларга дуч кела бошлайди. Бунинг устига мамлакатдаги антидемократик тартиб-қондан бошқача сўзлар билан яширинча танқид қилиш усули уни қаноатлантирмай қўйган, ижодий фаолиятини чегаралаб қўйган эди. Норозилик рўй-рост, очик нидони талаб этади. Сабоҳиддин Али демократик, мустақил Туркия учун курашда кескин сатирага мурожаат қилади. 1946 йил ноябрида унинг хусусий сатирик газетаси бўлган «Марко пошо»нинг биринчи сони босилиб чиқади. Газета саҳифаларида шу вақтдан эътиборан турк халқининг душманлари фаош этилади, мамлакатда реакция авж олганлиги шафқатсиз танқид қилинади, ўз вақтида Отатурк томонидан эълон қилинган мустақил иқтисодий сиёсатдан воз кечиш патижасида Туркия оғир аҳволга тушиб қолганлиги рўй-рост очиб ташланади. Шунинг учун ҳам бу газета, дастлаб, Сабоҳиддин Алининг ўзи беҳисоб таъқиблар ва қувғинларга учрайди. Газета бир неча марта бошқа ном билан чиқади, ёзувчининг ўзи эса, жарима ва қамоқ жазоларидан қутулмайди.

Охири турк реакцияси реалист ёзувчини жисмонан йўқотиш, бу билан газетанинг халқ орасида садо топган овозини ўчириш пайига тушди, у қабиҳ мақсадига

эриши ҳам: 1948 йил апрелида Сабоҳиддин Али ёлланган қотил томонида ўлдирилди.

Сабоҳиддин Алининг қарийб йигирма йил давом этган ижодий фаолияти прогрессив турк адабиётида чуқур из қолдирди. Ҳозирги турк ҳикоянавислари ва романичилари унинг бой тажрибасидан, турк адабиётига қўшган янгиликларидан самарали фойдаланмоқдалар. Турк танқидчилиги ҳам уни ҳозирги замон турк адабиётининг энг талантли ёзувчиларидан бири эканлигини эътироф этади.

Сабоҳиддин Алининг ижоди Туркия ҳаётини кенг, атрофлича ва ҳаққоний тавсирлагани сабабли турк адабиёти учун катта аҳамиятга эгадир. Унинг асарларида мамлакат ҳаёти ҳақиқатда қандай бўлса шундайлигича, ўзида мавжуд бўлган барча қарама-қаршиликлар билан берилган. Турк жамияти ҳаётидан олдинган муҳим проблемалар ўзининг сиёсий жиҳатдан ўткирлиги ҳамда актуаллиги билан ажралиб туради.

Ёзувчи ўз ҳикояларида фойдаланган барча бадний-тасвирий воситаларни асосий ғояга бўйсундирган, бу ғоя унинг бадний услубини ҳам белгилаб берган. Кўпгина реалистик ҳикояларда авторнинг сокин баёнчилик услуби баъзи жойларга келиб, чуқур лирик лавҳалар билан алмашиб кетади. Сатира унинг ижодида катта ўрин эгаллайди. Ёзувчининг турли асарларида провинциял амалдорлар, буржуа зиёлилари, пойтахт ва чекка жойлардаги «олий табақа» вакилларининг тасвирий характеристикалари сатирик планда берилган.

Сабоҳиддин Али ўз ижоди билан турк тилининг тараққиёти ва такомиллашишида катта хизмат қилди. Ёзувчи асарларининг тили учун неологизмлар—янги сўзларни танлаб ишлатиш характерлидир. У, асарларида қисқа жумлалардан фойдаланади, сўзларни жойлаштиришда маълум даражада эркинликка йўл қўяди, жумланинг таъсирчан ва содда чиқишига катта эътибор беради. Унинг ҳикояларида мақол ва маталлар, фольклорга хос бўлган гап тузилиши ва иборалар тез-тез учраб туради.

Сабоҳиддин Али адабий фаолиятининг бошланғич давларида реалистик ҳикоя ва шеърлар қатори романтик асарлар ҳам яратди. Ёзувчининг идеал дунёга, орзумидлар дунёсига мурожаат қилиши воқеликка қарши норозилиги эди. Лекин унинг ижодидаги реалистик ни-

ҳол тобора етила борди. Унинг сўнгги асарларини танқидий реализм устаси томонидан ёзилган, деб барала айтиш мумкин. Шунинг учун ҳам Нозим Ҳикмат, Сабоҳиддин Алининг адабий фаолиятига юксак баҳо бериб, уни турк адабиётида «социалистик реализм даракчиси» деб атади.

Е. И. Маштакова.

ТЕГИРМОН

Биродар, сен ҳеч сув тегирмонининг ичига кириб кўрганмисан?..

Кириб кўришга арзийди... Деворлари чапланган, шипга яқин жойдан туйнуқлар очилган, йўгон-йўгон тўсинлар қоп-қора шипни кўтариб туради... Яна бирталай чархлар, катта-катта тегирмон тошлари, ёғоч ўқлар, тинимсиз айланаётган тўзонли қайишлар... Бир бурчакда эса буғдой, маккажўхори, жавдар — хуллас, ғалла солинган қоп-қанорлар қалашиб ётади. Нақ рўпарада эса, ун тўла оппоқ қоплар...

Тегирмон тошларининг ён-теварагида учиб юрган майда нам заррачалар чанг тўзонига ўхшайди. Ердаги кичкина қопқоқчани кўтарсанг борми, туманни эслатидиган совуқ сув томчилари юзингга урилади...

Бурчак-бурчакдан ҳар хил оҳангда чиқиб, бир-бирига қоришиб, ҳайбатли тўлқиндай қулоқни қоматга келтираётган овозларга нима дейсан, биродар?.. Тепадаги ёғоч тарновдан оқиб тушаётган сув тераклардаги қиш шамоли сингари увиллайди, тегирмон тошларидан гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб чиқаётган йиғлоқи овоз, қайишларнинг тарсаки ургандек шарақлаган товушига қўшилишиб кетади... Бетўхтов айланаётган чархларнинг «ғич-ғич» тинмайди...

Мана шунақа тегирмонни кўрганимга анча бўлди, биродар, лекин уни қайта кўришни орзу қилмайман,

Сен муҳаббат нима эканлигини биласанми, биродар. умрингда ҳеч кимни севганмисан?..

Кўпини севганман? Хўш, ёринг чиройлимиди? Балки у ҳам сени севгандир... Уни кўп марта бағрингга босгандирсан... Кечалари учрашиб, ундан бўсалар олгандирсан-ку? Аёл кишидан бўса олиш лаззатли нарса, айниқса одам ёш бўлса, янада бошқачароқ бўлади.

Еки маъшуқанг сени севмасмиди?.. Ана шунда сен нима қилдинг? Туллари йиғлаб чиқдингми?.. Заъфарон позингни унга кўрсатмоқ учун йўлида интизор бўлдингми? Раҳм-шафқат тилаб унга узундан-узоқ мактублар ёздингми?

Лекин нима бўлса ҳам, бошқасига кўнгли қўйиш сен учун унчалик қийин бўлмаган бўлса керак? Дастлаб киши ўзидан ўзи уялгандек бўлади, лекин, биласанми, бизнинг энг катта маҳоратимиз ўз нафсониятимиздан ҳар шарсани қилса бўлаверади, деган ижозатни олишдадир. Ивждон азоби деган нарса нари борса бир ҳафтадан ошмайди. Шундан кейин ўтакетган қотил ҳам қилган иш учун етарли далил тўплашга киришади.

Ҳа, шундан кейин учинчисига, тўртинчисига муҳаббат изҳор қилдинг, у ёғи ҳам мана шу зайлда кетаверади.

Жуда соз, биродар, лекин буни муҳаббат деб бўладими, бир аёлни ўпишни, унга эришишни орзу қилишни муҳаббат деб бўладими?..

Қийим-бошингни ечиб ташлаб, шаҳар кўчаларида яланғоч югура оласанми?..

Қўлингга пичоқ олиб, қўл ва сон пайларингни кесиб ташлашга ва шу аҳволда ўзингни дарёга отиб, сузиб ўтишга қодирмисан?

Бутун бир шаҳар аҳолисини ўлдириш жасоратига эгамисан? Бирор минора тепасига чиқиб, бутун оламга жар сола оласанми?

Муҳаббатинг сени шундай ишларга ундай олади-ми? Шу ишларни қилолсанг, сени чин ошиқ дейман...

Сен севгилингга нима бера оласан, хўш, қалбингни-ми? Жуда соз, иккинчи маъшуқангга-чи? Яна шуними? Учинчи ва тўртинчисига ҳам яна шуними? Қўйсанг-чи, биродар, нечта қалбинг бор, ўзи? Кейин, биласанми, бу аҳмоқона бир гап: қалбинг ўз жойида турибди-ку, сен

уни гоҳ унисига, гоҳ бунисига беряпсан... Кўксингни тилиб, ўша бир бўлак гўштни маъшуқанг олдига чиқариб ташласанг, ана шунда қалбингни берган бўласан...

Сиз шаҳарлик ва қишлоқилар севишга қодир эмассиз, сизлар бири итот қилиб, бири ҳукм қиладиганлар; сизлар бири қўрқиб, бири қўрқитадиганлар... Сизлар сева олмайсиз. Севишни фақат биз биламиз. Ҳа, бизлар ғарб шамоли сингари эркин, дайдилар ва ўзидан бўлак ҳеч кимни, худони ҳам танимайдиган лўлилар.

Қулоқ сол, биродар, мен сенга бир лўлининг муҳаббатини ҳикоя қилиб берай...

* * *

Кунлардан бирида — қор энди эрий бошлаганда бутун таборимиз билан — ўттизга яқин хотин, эркак ва бола-чақа, тўртта от ва бундан икки баравар кўпроқ эшак билан тўғри Эдремит томонга қараб кўчиб кетаётган эдик.

Кини руҳини сиқадиган ва биз учун ҳеч тўғри келмайдиган қишдан кейинги ҳароратли қуёш ва энди кўкариб чиқаётган майсалар ҳаммамизга аллақандай завқ бахш этган эди. Оқ калта кўйлак кийиб олган иштончан ёш болалар шовқин-сурон билан югуриб-елар, тсш йўл чеккасидаги хандақларда умбалоқ ошишарди.

Йигит-яланглар скрипка ва сурнай чалиб юрар, хушовоз қизлар эса, ажойиб қўшиқлар куйлашарди.

Мен ҳам ўт-суви мўл ерни, чодир қурсак бўладиган қишлоқни мўлжаллаб, атрофга назар ташлаб борардим.

Пешинга яқин қора зайтун дарахтлари орасида тик ўсган оч ранг чинор билан теракларга кўзим тушди. Бу ерда кичикроқ бир тегирмон бор экан. Серсув бир сой қатор экилган толларни оралаб, тошдан уйилган тор йўлакка кирар ва у ерда тўрт ёғоч тарновга бўлиниб кетарди. Ерга чуқур томир отган қари чинорлар кўҳна тегирмоннинг қора черепицали томини кўздан яширган, ўнг томондаги кенг саҳнга эса, кўланка ташлаган.

Дарахтларнинг шитир-шитирини босиб, тегирмон остидан ваҳима билан пишқириб-кўпириб чиқаётган сув

икки қатор терак ниҳоллари орасидан ўтиб, қамишзор орасида кўздан ғойиб бўларди.

Шу ерга чодир тикса ёмон бўлмасди. Деҳқонларнинг юк ортилган эшак билан бу ерга тез-тез келиб-кетиб туришига қараганда, тегирмон ишлаётган эди. Уқ етадиган масофада қишлоқнинг оқ минораси ҳам кўзга ташланиб турарди.

Ҳали чодирлар қурилмаган ҳам эдики, Отмажа қўлига сурнайини олиб, бир тавақаси очиқ турган катта дарвоза олдига борди-да, чалиб юборди.

Сурнай овозини эшитган деҳқонлар ташқари чиқишди ва давра олиб, тинглай бошладилар. Буларнинг орасида тегирмончи ҳам бор эди, у оппоқ соқолини тутамлаб, бепарво ўтирарди.

Биласанми, биродар, шу деҳқонлар, товуқ ва эчкиларини ўғирлаганимизни билсалар ҳам, барибир, бечоралар бизни яхши кўришарди.

Улар бир килега¹ яқин буғдой йиғиб, Отмажага беришди. Тегирмончи бунга икки хурмача қатиқ қўшди.

Бизни бундай ҳурмат билан қабул қилганликларини кўриб, анча дадиллашдик ва сал нарироқдаги зайтун дарахтлари орасига чодир қурдик.

* * *

Ишларимиз ёмон эмас эди. Аёллар тол новдасидан тўқиган саватларини қўшни қишлоқларга олиб бориб, машаққатсиз сотиб келишар; чолғучиларимизни ярим кунлик йўлда жойлашган қишлоқлар ҳам тўйга таклиф қилиб туришарди.

Отмажа табиий, буларнинг бошида эди...

Сен ҳали Отмажага ўхшаган одамга дуч келмагандирсан.

У гавдали, қорачадан келган, қумрон сочлари тўзиб юзига тушган, қўй кўз йигит эди.

Бурни-чи... узун, қиррали... учи бир оз илгакка ўхшарди.

Шунинг учун ҳам биз уни Отмажа² дердик.

Кенг елкалари устидаги бошини араб отига ўхшаб тик тутарди, умуман, ҳеч бир араб оти унчалик келишган эмас эди...

¹ Киле — ўлчов бирлиги. (Тарж.)

² Отмажа — турк тилида қирғий дегани. (Тарж.)

Унинг мардлиги, гўзаллиги, сози ҳақидаги мақтовлар чодирларда дoston бўлиб тилдан тилга кўчиб юрарди.

У сoзи бошқа лўлилардек чалмасди, биродар, у нотани биларди. Шаҳар мактабини ўқиб тугатган, кейин ўзи ҳам гоят сезгир эди... Сурнай чалишини кўрсанг, ҳавони ўпкaдан эмас, юракдан чиқаряпти, деб ўйлардинг.

Кечалари ёлғиз ўзи бирон дарахтнинг тагига бoриб ўтирарди. Бизлар ҳам чодирларимиздан чиқиб, юзминзини, бағримзини ерга бeриб ётиб, уни тинглардик.

У ҳеч кимга кўнгил бeрмаган эди. Биз кўниб ўтган туркман қишлоқларидаги қизил ёноқли гўзаллар ҳам, гунча лабли лўли қизлари ҳам уни бир нафасдан oртиқ маҳлиё қилолмаган эдилар...

Ҳолбуки, биз у сурнай чалар экан, катта-катта кўзларидаги учқунни сўндирмоқчи бўлгандай ёш чиққанини ҳам, oқиб тушаркан қoра ёноқларида оташга дуч келгандай бирпасда қуриб қолганини ҳам ва бир нечтасининг юмалай-юмалай деб, киприкларида илпиниб турганини ҳам кўрганмиз.

Ўзи кўп гапирмас, гапирганда ҳам юрагида бор гапни очиб ташламас эди. Ҳеч қайсимиз унинг нимадан азoб чекишини, нима тўғрисида ўйлашини, бу дунёда уни нима қизиқтиришини билмас эдик. Ажабо, нега бунчалик юракларни ёқувчи, бунчалик ҳазин куй чалади? Бировни севгани учунми ёки ҳеч кимни севмагани учунми?..

Ўқтин-ўқтин узoқ вақт йўқолиб кетар, шунда одамлар унинг бўлак лўлилар таборида юрганлигини, шаҳарларга тушиб, катта бейларнинг зиёфатларида бўлганлигини гапиршиарди.

Қишлоқ бойлари у билан яқин кишиларидай муомала қилишарди. У бўлса, биз билан бирга подадан қўй-қўзи ўғирлар, тўйларда бирга-бирга сoз чалишарди...

* * *

Қoш қoрайди дегунча биз тегирмон рўпарасидаги майдонга йиғилиб, ўйин-кулги бошлардик. Ҳозиргача ҳеч қандай бежо ҳаракат қилмаганлигимиз учун тегирмончи ҳам биздан хурсанд эди. У азим чинор тагига ташланган бўйра устида чордана қуриб, қизил билан ўтирар ва бизни тинглар эди.

Тегирмончининг қизи ҳақиқатан қишлоқ гўзали эди. Унинг юзи лўппигина, лаблари қаллини эди, ўрилган қора сочи бўлса, тиззасига тушиб турарди. Лекин юзи сўлғин, атрофдаги нарсаларга эса, мутлақо бефарқ қарарди. Нохуш кулгиси лабларидан ўзидан-ўзи тўкилиб кетаётганга ўхшарди.

Бу қиз бечора ногирон эди, биродар, ёшлигида ўнг қўлини тегирмон чархи кесиб кетганди. Ҳозир бу қўлнинг ўрнида белга қиетириб қўйилган бўш енг шалвираб ётарди. Мана шу нарса уни одамлардан ажратиб қўйган эди.

Гўзал қизнинг бир қўли йўқ деган нарсанима эканлигини биласанми? У сой бўйларида чўмилган қизларга қўшилолмасди. Вужудини, ундаги айбини ҳаммаша кийим билан яшириб юришга мажбур эди... У туни билан бир-бирларининг уйида мажлис қуриб, чақчақлашиб чиқадиган қизларга ҳам қўшилолмасди, чунки қўлидан на чилдирма чалиш, на бармоқ орасига ёғоч қошиқ олиб ўйнаш келарди... Шунинг учун унинг ёшлиги чексиз ғам-ҳасратда ўтган; шунинг учун у зайтуни дарахтларига олмахондек тирмашган, бир-бирини йиқитишиб-кулишган, тегирмон ёнида ўғил болалар билан сув сепар ўйнашган тенгдошларини деворга суянган ҳолда ҳавас тўла кўзлари-ла энтикиб кузатарди.

Энди буларнинг ҳаммасига кўникиб кетгандек эди. Бошқа одамларнинг қўлидан келадиган кўпгина ишларни бажариш ҳуқуқидан маҳрум этилганлигини билар, шунинг учун ҳам кўнгли ҳеч нарсани тусамасди.

У тегирмон дарвозаси олдидаги тош супачада соатлаб ўтираркан, майдонда ўралашиб юрган товуқларга ёки азим чинорнинг тебраниб турган япроқларига чала юмилган кўзлари билан шундай тикилиб қолардики, бу нигоҳ кишининг юрагини эзиб юборарди. Кечалари эса, отаси билан келиб, унинг ёнига тиз чўкар ва бизга кўз тикиб ўтирарди.

* * *

Гапни қисқа қилай биродар, бизнинг мағрур ва ноинсоф Отмажамиз тегирмончининг шу ногирон қизига мубтало бўлди. Товусларга, тустовуқларга қиё боқиб қарамаган бу ёввойи қуш қаноти синган бир лойхўракка шикор бўлди.

Аттанг, мен буни жуда кеч сезиб қолдим. Мен бу сирни билган пайтда ўт аланга олган эди... Бўлмасам, аллақачон чодирларни йиғдириб, таборни бошқа ерга кўчиртирган бўлардим...

Отмажа биров билан гаплашмайдиган, тўйларга бормайдиган, зайтун остида ёлғиз ўзи соз чаладиган бўлиб қолди. Фақат кечаларигина у чинор тагида роса қайнар, кўзини қиздан узмас, созни эса, эзиб чалгани чалган эди... Бизни эса, титроқ босиб, бақириб дод солгимиз, ерга ётиб ҳўнграб йиғлагимиз келиб кетарди.

Унинг куйида ҳайқириб оташни ўраб олган оташпарастларнинг, ғарқ бўлаётган кемага зарб билан урилаётган тўлқинларнинг доду фарёди, оҳу ноласи бор эди.

Отмажанинг қаноти синган эди, биродар, ранги тобора сарғайиб борарди. Тегирмончи қишлоққа тушган кунлари у, дарвоза олдидаги тош супачада қиз билан ёнмаён ўтирганини ва икки ёндаги метин қоя тошларини парчалаб ташламоқчи бўлгандек тирноқлари билан ўйишини кўрдим-у, бу ишни ўз ҳолига ташлаб қўйиб бўлмаслигини тушундим...

Бир куни кечаси уни чақириб олдим. Сой томонга бориб, толзор ичига кириб ўтирдик. Майда тошларга урилиб оқаётган сувнинг шилдирашидан ва узоқдан келаётган қурбақа овозидан бўлак ҳеч нарса эшитилмасди. Отмажа узоқларга тикилар, нима учун чақирганимни, нима гапирмоқчи эканлигимни суриштирмасди. Елкасига қўлимни ташладим, кўзларини менга тикди.

— «Яхши кўрасан-а!»— дедим.

— «Шундай»,— деди.

— «Энди нима қилмоқчисан?»

Бу саволга жавоб излагандай кўзларини юқорига, юлдуз тўла осмонга тикди, шу кўйн узоқ туриб қолди, кейин тўсатдан:

— «Сен бизга бошсан, мендан кўра кўпроқ юрт кўргансан, тажриба орттиргансан, ақли-идрокинг ҳам бошқа лўлиларникидан устун. Сенга дилимни ёзишим керак...»— деди.

Гўё юлдузларга ҳикоя қилиб бераётгандек кўзини осмондан узмай гапира бошлади:

— «Уни севаман, нима қилишимни ҳам билмайман. Менинг муҳаббатим қандай бўлишини. ўзинг биласан...

Мен орқамдан хизматкорларини югуртирган бадавлат хонимларга қаїрилиб қарамаганман; етти қишлоққа ҳукми ўтадиган оқсоқол олдимга келиб: «Сени деб қизим касал бўлиб ётиб қолди, кел, лўли эканлигингни унутиб, ўз фарзандимдай сени бағримга босай. Фақат уйимга кел, қизимни қутқариб қол!» деб ялиниб-ёлворганида ҳам жавоб бермай, ўз йўлимга кетаверганман; мана энди бир қўли йўқ шу қизни севиб қолдим.

Уни ололмайман, уни ўйндан олиб қочолмадим... Ҳолбуки у ҳам мени яхши кўради. Тунов куни менга буни йиғлаб-сиқтаб гапириб берди. «Кел, бирга қочиб кетайлик»— дедим. Хўрсиниб мийиғида кулди. «Оға,— деди у,— мен сенга қараганда ногиронман, шунинг учун менга садақа бермоқчимисан?» Уни қандай севишимни тушунтирдим. «Қўл ўрнига менга қалбингни берасан, бир қалб бир қўлдан камроқ азизми?» дедим.

Яна кўз ёш қилди. «Бўлмайди,— деди,— ўзинг ўйлаб кўр, ҳар сафар сенга пешвоз чиққанимда сендан хижолат бўламан, бошим ерларга киргудай бўлади, менинг шунчалик хор бўлишимни истайсанми? Мени тинч қўй, ўзимнинг ким эканлигимни билиб, қари отам ёнида қолай, сен ҳам бу томонларга иккинчи қайтиб келма! Сен туфайли мен ногиронлигимни унутуб, ширин-ширин тушлар кўрдим, сени умримнинг охиригача сира унутмайман, лекин бўлмайдиган нарсаларга мени ишонтиришга уринма. Агар мени чиндан ҳам севсанг, тезроқ бу ерлардан кет!»

Ҳикояси шу ерга келганда Отмажа ҳорғин сўлиш олиб, ерга қаради.

— «Биламан, агар қовушсак, бу нарса чиндан ҳам икковимиз учун азоб бўлади. Ўртада тушуниб бўлмайдиган, бўғиқ муҳит пайдо бўлади. Менга кўнглини очолмаса, менга ноз қилолмай, жўшқин эҳтирос-ла бўйнимга ташланолмаса, кўзлари ҳамиша: «Нега сен мени деб ёшлигингни қурбон қилдинг, бунга ўзинг ачинмайсанми?» деб турса, мен нима қиламан? Ҳар бир сўзимни, ҳар бир қилигимни ўзига олади, жаҳлим чиқса ҳам, ўйланқираб қолсам ҳам, унга тегиб кетади, суюб эркаласам, менга ачиняпти, деб тушунади, бағримга боссам, кесик қўлининг ўрни зирқираб оғрийди, ҳаммаси шу зайлда кетаверади...

Нима қилишимни, бу ишнинг мени қаерларга олиб боришини мenden сўрама, менда энди на қувват бору,

на ақл-идрок, фақатгина ишқ бор. «Маузер» ўқи сингари текканини қулатадиган ишқ... Энди Отмажангни қанот қоқадиган ҳоли қолмади!..»

У жим бўлиб қолди, кейинги сўзларни шундай юрак эзувчи маъюслик билан айтдики, ортиқча бир нарса сўрашга, ҳатто тасалли беришга ҳам оғзим бормади. Ҳозир на гап гапириб бўларди, на айтган гапинг қулоғига кирарди. Қўлтиғидан олиб, чодирга элтиб қўйдим.

Аҳвол тобора чаппалашиб борарди, биродар, Отмажанинг ҳоли мени ташвишга соларди. Лекин, ҳеч нарса қилиб бўлмасди. Ҳозирча ишни ўз ҳолига ташлаб қўйишга қарор қилиб ётдим. Туни билан, катта чинор остида қучоғини очиб, бетоқат кутиб турган Отмажани, лабларида севинч табассуми, сўлган ёноқларда шу кунгача асло кўрилмаган қизил ранг билан унга қараб югуриб келаётган тегирмончи қизини кўриб чиқдим. Лекин улар бир-бирининг бағрига отилай деб турганда номаълум шаклга кирган алланарса ўрталарига тушиб олар, чарх сингари ғир-ғир айланиб, тобора катталашар ва уларни бир-биридан ажратиб юборарди.

* * *

Кунлар кучли шамол ҳайдаб кетаётган оқ булут парчалари сингари бир-бирини қувалаб ўтмоқда. Биз бу шамолдан кейин, албатта, кучли бўрон туришини сезардик. Ҳамма бирор ваҳимали нарса юз беришидан қўрқаётгандек. Бутун таборимизни оғир сукунат қоплаган эди.

Қари ва тажрибали лўли кампирлар ўзлари билган дуо-афсунларни ўқир, жамиқ яхши-ёмон арвоҳлардан бечора Отмажа учун мадад тилашарди. Унинг қаерга қараётганлигини билиб бўлмайдиган ҳаяжон тўла кўзларига, сўлиб бораётган ёноқларига кўзи тушган йиғитларимиз бошларини қуйи солар, қизларимиз бўлса, юзи мурдадек оқариб, лаблари титраб, орқасидан қарашиб қолишаверарди.

Хотин-халаж, эркаклар, ёшлар, қарилар — ҳаммамиз ҳеч бир қарорга келолмай, содир бўлувчи ҳодисани кутардик. Гўё дайди шамол бошларимиздан ўй-хаёлларимизни учириб кетиб, бизларни бу ерга ҳайронлик ва саргардонликка ташлаб кетгандек эди.

* * *

Бир куни Отмажа олдимга келиб: «Бу кеча тегирмонда ўйнаймиз, чол билан гаплашиб қўйдим!» — деди.

Ёмғир шивалаб ёғиб турарди. Кечга яқин қаттиқ ёз ёмғири қўйиб юбориши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас эди. Буни унга ҳам айтдим.

— «Тегирмон ичида чаламан»,— деди.

— «Тегирмон кечаси ҳам ишлайди-ку, ўша шовқин-суронда чаласанми?»

Ғалати кулиб қўйди:

— «Қўрқма, сурнайнинг овозини шовқинда ҳам сизларга эшиттира оламан. Нафасим етади, ҳали унчалик мадордан тойганим йўқ».

Чиндан ҳам кечга яқин ёмғир зўрайди. Рўпарадаги тепаликдаги дуб ўрмонига кетма-кет яшини тушар, йирик ёмғир томчилари зайтуни дарахтларининг қора барглари аянчли титратарди.

* * *

Ҳаммамиз тегирмон ичига кирдик. Шипга осилган иккита керосин лампа атрофга хира нур сочар, чархлар, тошлар, чангга ботган қайишлар бетиним айланарди. Булардан баб-баравар кўтарилаётган шовқин черепица томдан шитирлаб эшитилаётган ёмғирга қўшилар, кўкда қувалашиб кетма-кет гумбурлаб ўтган овоз даҳшатли мақомга қувват бағишларди.

Тегирмончи билан унинг қизи деворга тақалган курсида ўтиришибди. Шипда чайқалиб турган лампалар ёш қизнинг чеҳрасига ажойиб кўланка ташлаганди.

Шовқин-суронни босиб, нафис бир овоз юксалди: тегирмоннинг қоронғи бир бурчагида ўтирган Отмажа созини чала бошлади.

Биродар, ўша кеча эшитган куйларимни ўлсам ҳам унутолмайман.

Ташқарида борган сари бўрон кучаяр, шамол ҳўл қамчиси билан деворни саваларди. Сув ёғоч тарновдан юшиб-тошиб пишқириб ерга отиларди. Ичкарида тегирмон тошлари пириллаб айланиб гувиллар, ҳушини йўқотгандек тўхтовсиз айланиб ётган қайиш тинмай шарақлар, ёғоч чархларнинг бир-бирини илиб кетаётган «тиш»

лари йиғлаётгандай гичирларди. Бу шовқин-суронни босиб тушаётган янграган овоз гоҳ ёлворади, гоҳ зўрайиб ўйноқлайди, жимай-жимай деб, такрор кучаяди.

Отмажа қоп-қора порлаб турган кўзларини ғира-шира ёруғликда аранг кўринаётган қизга қадаган, унинг паришон, жавдираган шахло кўзларига қадаган...

У шундай нарсаларни чалаётган эдики, биродар, биз ишлатадиган сўзлар буни таърифлаб беришга ожизлик қилади...

Баъзан эркаловчи мулойим, илиқ тонг қуёши эди... Лекин у дарҳол юзимизни чимтиб, кўзимизни кўр қиладиган ҳароратли қумини атрофга сочадиган саҳро бўронига ёки кўксимизга қадалган пичоққа ўхшаб кетарди.

* * *

Охирги ва кучли фарёддан сўнг Отмажанинг ўрнидан турганини кўриб қолдим. У икки-уч қадам олдинга босди ва сурнайини бир чеккага улоқтирди. Ҳамма бошини кўтарди, мўлтиллаган кўзлар унга тикилди. У юзига тўзғиб тушган қумрон сочларини қўли билан орқага қайтарди. Тўсатдан чаноғига кириб кетгандек кўринган киртайган кўзлари теваракка назар ташлади, кейин тегирмончининг қизига тикилди, узоқ тикилди...

Уша дақиқани бир умр унутмайман, биродар, ташқарида бўрон кучайган, девор ағдарилгудай лопиллар, томга ёпилган черепицалар ерга учиб тушарди. Тегирмон қутурган ҳайвондек ҳайбат-ла бўкирар, тинмасдан гир-гир айланарди. Отмажа чироқнинг хира нурида одатдагидан ҳайбатлироқ, худди бир кўланкадек турарди. Кўзлари қизга тикилган. Чидаб бўлмайдиган бир алам юзини таниб бўлмайдиган даражада ўзгартганди. Қорайган юзига югирган қон кўз атрофига урар, тишлаб турган лаблари қонсизликдан оппоқ оқариб кетганди. Бу лаблар бир нима айтмоқчи бўлгандек жуфтланди-ю, йиғлаб юборай деяётган кишининг лабидай осилиб тушди.

Бир зум тикилганича қотиб қолди. Кейин киприклари секин юмилди, йиқилиб кетаётгандай чайқалди. Лекин дарров ўзини ушлаб олди. Яна бир марта бизларга назар ташлади. Гўё у ёрдам сўраётганга ўхшарди: у, эзаётган азоб-уқубатга мубтало қилган бу аламлардан қутқазадиган мадад изларди...

Бошига оғир бир нарса урилгандай ингради. Орқасига тисарилиб, тегирмоннинг нариги чеккасига — чарх ва қайиш тўхтовсиз айланиб ётган бурчакка ўзини отди.

Ҳаммамиз ҳам бир нафас ўтирган жойимизда ўтириб оқдик, кейин телбалардек, айюҳаннос солиб, орқасидан югурдик...

Ҳайҳот, биродар, кеч қолган эдик. Кўзлари косасидан чиқиб кетган Отмажа «ғишт қолипдан кўчди» дегандек бизга томон келарди.

Унг қўли кесилган, тарновдан сув тушаётгандек қон оқмоқда. Уч-тўрт қадам босиб каловлади, оёғимиз остига йиқилди...

* * *

Мана сенга ошиқ лўли қиссаси, биродар.

Гуллар очилган фаслда, қўлларингга ястанган гуллар сингари ажойиб ҳидлар таратган гўзал билан дарё бўйларида ўтириш, бўсалар олиш, ҳолдан кетгунча бўса олиш қандай роҳат...

Сени кўрганда жабру ситам қилиб, юзини ўгириб олган мағрур дилбарнинг эшиги олдида, ой нурида эрта-лабгача юриб чиқиш, кейин энг яқин дўстларингга кўз ёши тўкиб айтиб бериш — гап орамизда қолсин — бунинг ҳам бир завқи бор...

Лекин, севган ёрингда йўқ нарсани танангга кўтариб юришни ўзингга эп кўрмай, узиб олиб ташлашни ҳақиқий ошиқлик дейилади, биродар.

УРМОН ФОЖИАСИ

— Ишонган боғимиз ҳам, суянган тоғимиз ҳам ўрмон,— деди ёнимда ўтирган чол.— У бизнинг отамиз, онамиз ва уйимиздир.

Қош қорая бошлади. Қуёш энди водийни ёритмас, фақат шамолда тебранаётган ўрмондаги дарахтларнинг учларида сўнгги лола ранг қизғиш нур ўйнарди. Бир оздан кейин у ҳам сўниб, манзара бирдан ўзгариб кетди. Ҳаёт нафаси сезилиб, ҳамма нарса ҳаракат қилиб, шитирлаб турган водий кўз олдимизда жим бўлиб, юққа туман пардасига ўралиб олди. Аммо ўрмон жонланди. Кунни бўйи эшитилар-эшитилмас шивирлашган дарахтлар энди гоҳ баланд овоз билан пола қилар, гоҳ у томондан бу томонга тебраниб, бир-бирига узун қўлларини чўзаркан, мунгли қўшиқ бошларди. Ёлғиз дарахтлар эмас, ўрмон ўтлари, қалин бутазор, дарахтларнинг тапасига чирмашиб кетган печак ўтлар, ҳатто оч жигар ранг қўзиқорин ва кўм-кўк мохлар ҳам — ҳамма нарса жонланган эди. Ўрмон ёқасидан тартибсиз шовқин эшитилиб турар, хаёлимда катта шаҳар уйқудан уйғонаётгандай эди. Шу уйғонишни кутиб тургандай, ўрмоннинг ноласига йиртқич ҳайвон ва паррандаларнинг қичқирғи қўшилиб кетди. Ўрмондан ора-сира эшитилаётган шохларнинг қасир-қусури, қулоқни қар қилгудек фарёд, кураш шовқини ва ўлим олди хириллашлари қоронғи тушиши билан жонланган ўрмонни қўрқинчли қилиб кўрсатарди.

Сал нарида олдинги ўнг оёғи билан ер тепинаётган отим бошини мен томонга ўгириб, потинч кишнади, кейин истар-истамас ўт қимтий бошлади.

Чол ёнимда тирсакларини тиззасига тираб тамаки чекиб ўтирарди. Буришган лабларининг бир четида милтиллаб кўринаётган чўғнинг хира шуъласи унинг соқолига тушиб турарди. Чол гоҳ оёқ учларига, гоҳ юзимга тик қараб гапира кетди.

«— Ҳа, ўрмон худди ўзимизнинг үйдек гап эди. У бизнинг бирдан-бир бойлигимиз эди. Биз ўрмонни ўз қишлоғимиздан ҳам яхшироқ билардик. Ҳар бир дарахт бизни боласини асраган онадек ҳимоя қиларди... Қишлоғимиз ўрмоннинг ўртасида эди, атрофини кўм-кўк дарахтлар девордек ўраб турарди. Биз бу деворнинг орқасида дунё борлигини ҳам билмас эдик. Болалик йилларимда от-отакам ўйнаганларимизни эслайман: таёқчалардан арава ясардик-да, қуриган барг ва шох-шаббалар ортардик. Ота-оналаримизга дастёрлик қиладиган вақтимиз келганда бўталоқларимизни қидириб, ўрмоннинг энг қалин ерига борадиган бўлдик. Биз адашиб қолишдан қўрқмас эдик. Нотаниш ерларда синган шохлар ва қулаган дарахтларга қараб йўлимизни топиб кела берардик. Ахир киши ўз уйида адашадими, жигарим! Усибулғайганимизда бизни кийинтирувчи ҳам, едириб-ичирувчи ҳам, бошпанамиз ҳам шу ўрмон эканлигини англاردик. Ўрмон бўлмаса, ҳолимиз нима кечишини биз ҳатто тасаввур ҳам қила олмасдик!..»

Чол қўлимдан ушлади. Унинг аъзойи-бадани титрарди. Қандайдир кўнгилсиз ҳодиса унинг қалбини ўртаётгандек эди. Унинг кичик, хира кўзлари жиққа ёшга тўлган, ажин босган юзининг тиришлари янада кўпайган эди. У нимадир демоқчи бўлар, бироқ тили гапга желмас эди. Унинг кўзини хиралаштирган, лабларининг чеккасига ўрнашиб қолган ва ҳар бир хатти-ҳаракатидан сезилиб турган ғам-алам мени ҳам чулғаб олди. Ниҳоят у томоғига тиқилиб келган юмалоқ нарсани ютиб юборгандай қичқирди:

— Ўрмонимизни тортиб олишди! Битта ҳам дарахт қолдиришмади!

У папағини ортга роқ суриб қўйди-да, қўли билан ошпоқ, сийрак сочларини сийпади. Кейин ўзи чекаётган изтиробларга фарқ бўлгандай жим бўлиб қолди. Мен унинг қалбида нималар бўлаётганини англаб олишга

ҳаракат қилардим. У танобининг кучи тугаб қолган олма соатнинг капкири сингари секин-аста тинчланди. Лабларини куйдира бошлаган махорка қолдигини отиб юбориб, соқолидаги кулни қоқиб ташлади-да, четга қараган ҳолда ҳикоясини давом этди:

— Оталаримиз боболаримиздан, биз оталаримиздан қолган урф-одатимизни муқаддас сақлаб, эскича, аммо, ўз турмушларимиздан мамнун яшардик. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да! Бошқача яшаш мумкин эканлигини биз билмасдик. Биз ота-боболаримизнинг васиятини болаларимизга етказиш ва «Сиз ҳам ота-боболардек яшанг» деб қаттиқ тайинлашни муқаддас бурчимиз деб билардик. Бир ёқлардан шамол келиб, буларнинг ҳаммасини остин-устун қилишларини хаёлимизга ҳам келтирмаган эдик...

Бир куни ҳукумат ўрмонни кесиб олиш ҳуқуқини саноатчилар ширкатига берибди, деб эшитдиг-у, яхши тушунмаганимиз учун аҳамият бермадик. Кейин қарасак, ўз ота-боболаримиздек билиб, иззат-ҳурмат қилиб келган асрий дарахтлар бирин-кетин қулай бошлади. Ҳа демай ёшликда биз орасидан зўрға-зўрға қисилишиб ўтадиган қуёш нурлари етиб келолмайдиган куюқ чангалзорда катта-катта ялангликлар пайдо бўлиб қолди. Оёқ остида янчилган ўт ва буталар майдони... Ўрмоннинг жароҳати катталаша борди, ниҳоят, ёт болта бизнинг чангалзоримизга ҳам етиб келди. Бу болтага қарши ҳаммамиз бир кишидек қўзғалдик. Пул ҳам, дўқлар ҳам — ҳеч нарса бизнинг ўрмонимизни ололмас эди-ку, лекин, ширкат ҳийла билан қўлга туширди: шундай қилдики, ўтинимизни ҳеч қаерда сотолмайдиган бўлиб қолдик. Қурилиш учун кетадиган ёғочлар ҳам сотилмай қолди, биз уларни сув текин ширкатга бердик. Иш йўқ, ҳатто баъзи йигитларимиз ширкатга дарахт кесувчи бўлиб ёлланмоқчи ҳам бўлишди, лекин биз йўл қўймадик. Охири ўрмонимизни бир чеккадан озгина-озгина ширкатга беришга мажбур бўлдик.

Биз, деҳқонлар, узоқни кўра олмаймиз. Ширкат бизга: «Биз бу ўрмонни энг янги усулда кесамиз, сизлар барибир бундай ишнинг уддасидан чиқолмайсиз», деди. Балки ширкат тўғри айтгандир. Лекин бизни қуп-қуруқ қолдириш адолатданми? Ширкат бойлик орттиришда жоҳил ва омилигимиздан фойдаланди. У билан беллаша олмаслигимизни билиб, ҳаммамизни хокитироб қилди.

Болалигимиздан қадрдон бўлган бу ерларга юрак-багримиз эзилмай қаролмасдик. У ерда бир дарахт бор эди: йиғитлик вақтимда қаллигим бўлажак қизни олиб қочганимда орқамдан қувишган одамлар билан шу дарахт орқасида туриб отишган эдим. Уша отишмада ўқ теккан ерлари ҳали-ҳали ўйилиб ётарди. Уни кесишаётганда узоқдан қараб турдим. Хаёлимда қўлимми, оёгимми кесилаётгандай бўлди... Қўлимдан нима келарди? Кўз ёши қилиб, қуриб ётган ўтлар устидан юриб кетдим.

Ҳамма нарса тамом бўлди. Энди ҳеч ким кулмасди. Қишлоғимизни таниб бўлмай қолди. Биз, кексалар уни зўр-базўр таний олардик. Энди уни баланд ўсган дарахтлар бегона муҳитдан ажратиб турмасди. Келгинди бир савдогар қишлоғимизда қовоқхона очди. Кўчаларда маст-аласт дарахт кесувчилар дайдиб юрадиган бўлиб қолишди.

Бизнинг ихтиёримизда олти юзга яқин дарахти бор бир парча ер қолган эди. Биз бу ерни ўлсак ҳам қўлдан чиқармаймиз, деб аҳд қилдик. У бизни боқиши, бола-чақаларимизга эса, ота-боболаримизни боққан қалин ўрмондан эсдалик бўлиб қолиши керак эди. Биз ўрмоннинг бу бўлагига ёт кишиларнинг қўл теккизишига йўл қўя олмасдик. Улар ўрмон ичкарасига киришдан ва бизнинг газабимизни қўзғашдан ҳайиқишган бўлса керак, бу ерға панжаларини узатишмади. Бироқ, бу ҳолнинг узоққа чўзилмаслигини сезардик.

Шундай бўлди ҳам. Ширкатнинг ёғочларига қурт тушиб, катта зиён кўрганини эшитдик. Ширкат бу зиёни қоплаш учун типирчилаб қолди. Бир кун эрталаб қишлоқда, бизнинг еримизда дарахт кесувчилар пайдо бўлгани ҳақида овоза тарқалди. Деҳқонлар уйларидан югуриб чиқишар, саросимага тушиб, ҳар томонга чопишарди. Бироқ, кўп ўтмай, улар эс-ҳушларини йиғиб олишди. Ҳар ким ўзича, қўрқинчли ва умидсиз маслаҳатлар юргани сари, бизни қўрқув боса бошлади. Шу вақт ҳандақда ётиб, охирги ўқини отаётган ва бундан кейин ўлим чангалидан қутулиб кета олмаслигини билган жангчининг аҳволига тушган эдик. Ҳамманинг лабида ўша жангчиники сингари аччиқ истеҳзо бор эди. Би — ўғрининг оғзидаги нарсани тортиб олиш ёки бўғзинга пичоқ тортилган қўйнинг жон талвасаси эди, жияни. Эҳтимол улар ҳам бунинг бефойда ҳаракат эканини билгандирлар, аммо...

Чол жим бўлиб қолди, шу пайт кучли шамол турди. У ғазаб билан гувиллар, дарахтларнинг таналарини ерга томон эгарди. Шамолнинг гувиллаши бўронда чайқалаётган денгиз ҳайқириғига ўхшар, дарахтлар тўлқинлар каби гоҳ паст тушиб, гоҳ кўтариларди. Ўрмон худди биз томонга силжиётгандек туюларди. Гоҳ пасайиб, гоҳ кучайиб бораётган қудратли гувиллаш баъзан суҳбатдошимнинг овозини босиб кетарди. Чолнинг гаплари қулоғимга бутун оркестр овозига қўшилиб кетаётган най овозидек эшитиларди.

— Ичимизга ютиб келган сўзларимиз бирдан аланга олди, заҳри энди билинди,— деб сўзида давом этди чол.— Бу заҳар кексаларни ҳам, ёшларни ҳам, аёллар ва болаларни ҳам ғазабга келтирди.

Одамлар қўлларига болта ва сўйил олиб, ўрмонга югурдилар. Дарахт кесувчилар ҳали ишга тушнимаган эди. Биз уларга «битта дарахтга қўл теккизсангиз, биздан яхшилик кутманглар» дедик. Дарахт кесувчилар биз билан айтишиб ўтирмасдан асбобларини йиғиштириб, ўрмон ёқасига кетишди. Ичимиздан бир одам шаҳарга жўнади. Қолганлар ўрмонда ўтириб олиб, кута бошлади.

Кечқурун шаҳардан ўрмон ишлари бошқармасининг бир амалдори, у билан бирга ширкатнинг бир вакили ва икки жандарм келди. Улар бизни назарларига илмай олдимиздан тескари қараб ўтиб кетишди-да, бориб дарахт кесувчиларнинг каттаси билан гаплашдилар. Кейин амалдор бизни жандармларга кўрсатди-да, буйруқ берди:

«Буларни ўрмондан ҳайдаб чиқаринг!»

Вакил бўлса дарахт кесувчиларга ўдағайлай кетди:
«Ишни бошланглар!»

Шунда эркак ва аёлларимиз бир-бирларига сўз қотмасданоқ бизни ҳатто одам қаторига қўшмаганлар устига ташландилар. Сўйил ва болталар ишга тушди. Астасекин қуюқлашаётган қоронғиликда кишиларнинг бир-бирларига ташлангани кўриниб турар, дод-фарёдлар ва бўғиқ қичқириқлар эшитиларди.

Жандармлар ҳам, улар билан бирга келганлар ҳам бирин-кетин қочиб кетишди. Бўхчақорин амалдор эса, фақат қишлоққача қочиб бора олди. Қишлоқда у мусофирхонага кириб яширинди-да, эшикни ичкаридан беркитиб олди.

Биз қилгилиқни қилиб қўйган эдик. Бунинг учун бизларни кечирмасликларини ҳам яхши билардик. Худди шундай бўлди ҳам:

Эртасига жандармларга ёрдам етиб келди. Улар қишлоққа бостириб кирдилар, ҳамма эркак ва аёлларни тутиб қўлларини боғладилар-да, мол сингари шаҳарга ҳайдаб кетдилар, амалдорни бўлса, қутқардилар. Кейин эшитсам, ўспирин болалар билан аёллар мусофирхонани тонг отгунча тошбўрон қилишибди. Ўзларининг ожизликларини била туриб, қутуриб тошбўрон қилишибди. Шундай қилиб аламдан чиқмоқчи бўлишибди-да, шўрликлар!

Чол жим бўлди. Ҳали ҳозиргина ҳайқираётган шамол бутунлай тинди. Ўрмондан ёқимли ҳид анқирди. Баргларгина атлас кўйлак каби шитирлар, баҳайбат дарахтларнинг танаси эшитилар-эшитилмас гувилларди, бу гувиллаш хонада қаттиқ бақирилганда роялнинг торларидан чиқадиған овозни эслатарди. Ўрмон мудрайди. Бу шитирлаш ва гувиллаш унинг тинч нафас олиши эди.

Чол ўрнидан турди, ўраган тамакисини шошмасдан тутатди-да, секин-секин юриб, зулмат кеча қаърига кириб кетди.

А Р И Қ

Чумра яқинидаги Бейшаҳар кўлидан келадиган сувнинг ранги ариққа тушгунча ўзгармайди. Кония водийсига кирганида эса, қон тусини олади. Сиз, эҳтимол у ердаги тупроқнинг ранги шундайдир, дерсиз? Мен бўлсам, буни дэдэмлик Меҳмед билан укасининг қонининг ранги дейман.

Кония водийсининг осмони кўм-кўк эмас, сариқ, сап-сариқ. Сиз, балки шамол тўзитиб юборган тупроқ шундай қилгандир, дерсиз? Мен бўлсам, бу Кониядаги қамоқхонада ётган Загар Меҳмеднинг юзидаги заъфаронлик дейман.

* * *

Тирноқ билан қиртишлаб саҳродан ҳосил олинади. Уни омоч билан ҳайдаб бўлмайди. У ерда бўйи икки энликдан ошмайдиган ёввойи ўт билан қуш қўнмасдан бўлак ҳеч нима ўсмайди, саҳро ташналикдан қовжираб ётган кўксини яланғочлаб осмонга тутиб беришга интилади.

Инсон қўли билан қазилган ариқ саҳронинг ташналигини бадтар оширади. Жилдираб оқаётган лойқа сув худди ўзини бу ёққа келгани мажбур қилганлари учун аччиғлангандай, бутун вужуди билан қақраб «Сув!» деб ётган тупроқни қондириш у ёқда турсин, унга юқ ҳам бўлмайди. Худди зайтул ёғи дарёсидек сув оқими эринчоқлик билан водий томонга оқиб келади.

Кул тепаларни эслатувчи, у ер-бу ерида дарахтлар қаққайиб турган бу ерлардаги қишлоқларда ишлаб бериб қўллари қадоқ бўлиб кетган, қуёшдан юзлари куйиб қорайган, қовоқлари шишиб, қизариб кетган кишилар асрлардан бери қақроқ ердан бир парча нон ундириб олиш учун ҳормай-толмай ишлаб келадилар.

Дэдэм қишлоғи ариққа яқин ерга жойлашган. Бирок сув Бейшаҳар кўлидан қишлоққа етиб келгунча шундай камайиб қоладики, бир неча дёнум¹ ерни суғориш у ёқда турсун, бир парча томорқани суғоришга ҳам етмайди.

Ёғингарчилик йиллари кулган юзлар, чақнаган кўзлар қурғоқчилик йиллари буришиб, қисилиб, ариқнинг лойқа сувига телмургани-телмурган. Бефойда эканини билсалар-да, ундан мадад кутадилар. Ёмғир эса беш йилда бир марта тузукроқ ёғади.

* * *

Дэдэм қишлоғида яшовчи Меҳмед билан Загар Меҳмед фақат қўшингиға эмас, тенгдош ҳам эдилар. Кичкиналикда хирмонда бирга эмаклашишган, чанг кўчаларда умбалоқ ошиб ўйнашган, бўйларидан баланд таёқларни кўтариб олиб, қишлоқ сигирларини тирқиратишган, қурбақаларга бирга тош отишган.

Ёшликларинда улар оналари билан бирга ёғ ва қатиқ сотгани бозорга боришарди, қишлоқдан етти соатлик йўлдаги тоғдан эшакка ўтин ортиб келишиб, бирга сотишарди. Борди-ю, бу ерларнинг нарх-навосини билмаган амалдорга беш-ўн қуруш² ошиққа сотишса, бир хил матодан кўйлаклик сотиб олишарди.

Ўспиринликларида тўйларга бирга боришар, хотинларни ўйинга тортишар, қизларни олиб қочишда бирга қатнашишарди. Уларни марказий анатолияликларга хос бўлган камсухан дўстлик бир-бирига боғлаб турарди. Ёшликларида бу дўстлик — қўл ушлашиб ёнма-ён юришларида акс этарди. Кундан-кунга улар худди нонни ердан тиш билан қазиб олишга мажбур бўлган кишилардай жиддийлаша бордилар. Бўйинларига рўзғор оғирликлари тушгач, кам учрашадиган бўлиб қолдилар. За-

¹ Д ё н у м — сатҳ ўлчови бўлиб, 40×40 кв. м. га тенг (Ред.)

² Қуруш — майда чақа, лиранинг юздан бир бўлагини.
(Тарж.)

гар Меҳмед уйланди. Меҳмеднинг отаси ўлиб, отаси, отаси ва ўн саккиз яшар укаси унинг қарамоғида қолди.

Баъзида эски қадрдон дўстлар учрашиб, мачит олдидаги супачада қишлоққа қайтаётган подага тикилиб, бир оғиз ҳам гапирмай ярим соатча жим ўтирардилар. Сўнгра бир-бирларига лаблари учида енгил жилмайиб қараб қўйиб, уйларига кетардилар.

Ниҳоят, оилада ишлайдиган киши кўпайсин учун ака-ука Меҳмед ва Мустафо бир кунда уйланишди. Ҳали йигирмага тўлмаган ёш келинлар паҳса деворли кулбага келиб тушдилар.

Умр неча юз йиллардан бери унумсиз ер билан унсиз кураш орқасида ўтганидек ўтиб борар эди. Дўстлик, бирга қилинган шўхлик, тўполонлар бирдан-бир қайғуси нон бўлган одамлар ёдидан аста-секин кўтарилиб, охири бутунлай унутилди.

* * *

Бир кунн Загар Меҳмед ерини суғораётиб, сувнинг камайиб бораётганини, ариқ тагида сап-сарик лойқа чўкиб қолаётганини кўрди. Бошини кўтариб аввал ариққа, сўнгра юқориқоқдаги Меҳмеднинг ерига қаради ва Меҳмеднинг сувни бўғиб, ўз ерини суғораётганини кўрди.

У Меҳмеднинг олдига ўзининг олти яшар ўғлини юборди. Оёқ яланг бола унинг ерига чопиб борди-да, қичқириб:

— Дадам айтдилар, сувни қўйиб юборармишсиз!— деди.

Меҳмед индамади.

Бола бирпас кутиб тургач, дадасининг ёнига чопиб келди.

Иккала Меҳмед турган жойларида бир-бирларига қараб қўйишди. Бу қарашнинг ўзиёқ кўп нарсаларни, ҳаммадан аввал шу кундан бошлаб ўрталарида шафқатсиз кураш бошланганлигини билдирарди. Лекин бу қарашларда нафрат кўринмасди, чунки шу вақтгача ораларида кўнгил қоларли иш бўлмаганди. Бу қарашда фақат ер ва сув учун кишилар қалбига жаҳолат солувчи кураш акс этарди. Эҳтимол, бу қарашда ҳатто бирмунча ачиниш ҳам бордир: мана шу бир парча ерда яшаб қолиш, қурғоқчиликдан қақраб ёрилиб кетган

мана шу ердан бир кафт дон олиш учун бу тўқнашиш бирининг ўлимига сабаб бўлишига ачиниш акс этарди. Бироқ бу қарашда кин ва адоват йўқ эди.

Загар Меҳмеднинг ёлғиз ўзи ака-укага тенг келолмасди. Шунинг учун ҳам у аввал келишмоқчи бўлди, лекин бунинг иложи йўқлигини билар эди, нимагаки, сув икки далани суғоришга етмасди. Шундай бўлди ҳам: Меҳмед унинг таклифига жавоб ҳам қайтармади.

Шундай қилиб, Загар Меҳмед кута бошлади. У ўзининг ерига бориб, жилдираб қолган сувга тикилди, кейин юқорироқдаги ўз ерини айланиб юрган Меҳмедга узоқ тикилиб турди ва яна кута бошлади. Осмонга назар ташлаб, булутни қидирди ва тагин кутишга тушди.

Поялар, сўлиб қолаётган поялар аста-секин қад кўтарарди.

Қуёш эса бошқа барча ишларини йиғиштириб қўйиб, бутун иссиғини бир қарич бўлиб қолган нимжон кўк пояларини қуритиш учун сочаётгандай эди. Юпқа барглар қуёш нуридан, иссиқдан нафаси тикилиб ҳарсиллаётган итнинг тилидек титрарди.

Шундай қилиб, буғдой поялари бир қаричдан баланд кўтарилмади. Эсизгина поялар!..

Меҳмеднинг еридаги буғдой тиззага уриб қолган эди. Загар Меҳмеднинг буғдойи бўлса, ҳали-ҳали бир қарич. Қуёш ҳам худди иссиғини кўзга кўринмас қувур орқали фақат унинг даласига сочаётгандай эди. Ҳали жуда кичик бўлган поялар сарғайди.

Чумрада сув бошқармаси бор эди. Бошқармада директорлар, амалдорлар, ҳисобчилар йиғилишиб мажлислар ўтказишга ҳам, сув Меҳмеднинг даласига келганда, оёқдагиларга бир томчи ҳам ўтказмасди.

Загар Меҳмед зиғирдай пояларнинг сарғайиши билан бирга эрталабдан кечгача кетмон чопувчи хотинининг, олтмиш яшар онасининг ва олти яшар ўғлининг ранглари сомон бўлаётганини кўрди. У ўйга чўмганча кутарди. Унинг нима ҳақда ўйлаётганини, нимани кутаётганини ҳеч ким билмасди.

* * *

Загар Меҳмед бир куни эрталаб вақтлик милтиғини олиб далага чиқди-да, қақраб ётган ариқнинг ичига ётди. Меҳмед билан укаси ўз ерларида кўринганларида уларга қараб қаторасига бешта ўқ узди.

Бу унумсиз ерларда ўлиш ва ўлдиршдан осон нарса йўқ.

Загар Меҳмед чоғиб келган хотинига ариққа сув боғлаб далани сугоришни ва сувни ҳеч ким бўғиб олмасин учун қараб туришни буюрди, чуқки қўшни участкада эркак киши қолмаган эди.

Сув очишга кетаётган хотинининг орқасидан бақириб, ўғлига сувни кўп исроф қилдирмасликни, уни кўрганни ўғли билан қамоқхонага бориб туришни, кампир онасини хафа қилмасликни буюрди. Кейин даланинг бир чеккасига ўтириб, хотинининг ариққа сув боғлаётганини кузатганича ўзи томон келаётган муҳтор¹ билан жадармии кута бошлади.

* * *

Дэдэм қишлоғи яқинидаги ариқнинг суви Меҳмед ва укасининг қонидек қип-қизил. Кония водийсининг осмон эса, Загар Меҳмеднинг юзидек заъфарон.

Қамоқхонада Загар Меҳмед билан бирга дэдэмлик бир чўпон ҳам ўтирарди. Чўпонни, қўй ўғирлагансан, деб икки йил қамоқ жазосига ҳукм қилишган. Аслида эса, унинг гуноҳи бир йил ишлаб, хўжайинидан ҳақини талаб қилиб туриб олгани, холос. Загар Меҳмед камерадан узоқда бўлганида, бу чўпоннинг ёнига маҳбуслар тўпланишади, шунда чўпон кўзини юмиб, бошини бор оз орқага ташлаб, Дэдэм қишлоғида айтишадиган қўшиқни айта бошлайди:

Улим келиб, кезиб юрар остонамизда,
Аччиқ хабар етиб келди қишлоғимизга,
Хуркак қўйлар сингари доллар хотинлар.
Қочинг, хўжам! Майлига, бизнинг қон оқсин,
Дўстлар йиғлаб, душманлар, майли, кулишсин...

Ёш чўпон Загар Меҳмеднинг қалби бу қўшиққа бардош беролмаслигини билар, шунинг учун ҳам узоқдан Загар Меҳмед кўриниши билан жим бўлиб қоларди.

¹ Муҳтор — қишлоқ оқсоқоли. (Тарж.)

А Й Р О Н

Станцияга бориладиган йўлнинг қори эриб, лойи тиззага чиқиб ётар эди. Қор босиб ётган далалар ботаётган қуёш нурда кўзни қамаштириб жимирларди, йўл бетидаги лойқа ҳалқобчалар нурсизгина ялтирарди.

Кичкина Ҳасан яланг оёғига кийиб олган каттакон михлама бошмоғини судраб босади. Мис кўза кўтариб олган бола юришга қийналар ва нафасини ростлаб олиш учун уч-тўрт қадам юриб тўхтарди.

Оғир кўзани кўтариб бориш ноқулай бўлганидан, бола сирланган кружкасини дам-бадам ерга қўйиб, кўзасини ўнглаб кўтариб оларди. Оғзигача тўлдираб айрон солинган кўза юргани сайиқ тиззаларига урилиб, қўлидан чиқиб, ағдарилиб кетай дерди. Бошмоғининг дастаги эзилиб кетганидан товони лой кечиб борарди.

Ҳасан яна икки соат юриши керак. У, бу йўлдан қишқин-ёзин ҳар куни қатнарни, бироқ бугун йўл болага нечундир жуда узайиб кетгандай бўлди. Йўлнинг қоқ ярмидаги кичкина қуруқ тол туманда ғира-шира кўришиб турарди.

Кичкина Ҳасан атрофидаги таниш манзараларга эътибор бермай борарди. Шўрхок бу водийни кичкина анҳорча кесиб ўтади. Анҳор қалин, баланд ўсган қаммишлар орасидан оқади, олдига яқин бормасангиз кўринмайди. Анҳор устига учта ёғоч ташлаб ясалган кўприк одам ўтганда худди синиб кетадигандай лопиллайди.

Кичкина шамол тегирмони яқиндаги тепаликка ёндошган. Тегирмон парракларининг овози эшитилмасди: ҳозир қиш, шунинг учун у ҳафтасига атиги уч кун ишлайди. Тегирмон олдида ўсган учта толнинг барглари аллақачон тўкилиб кетган, тегирмон худди қаровсиздай, хувиллаб ётади.

Ҳасан йўлдан юриб бормоқда. У ўзининг қайтишини кутиб ўтирган икки укасини ҳам, қишлоқдан тўрт соатлик наридаги посёлкага бориб хизматкорлик қиладиган онасини ҳам ўйламасди. У яна, айронни сота оладими, йўқми, буни ҳам ўйламасди.

Унинг хаёлини банд қилган ўй мана шу йўлдан яна уйига қайтиш эди. Шунинг учун у худди узоқ йиғлаган кишидай оғир хўрсиниб қўйди. У кружкасини маҳкам ушлаб олган қўлининг орқаси билан бурнини артди, кейин рўпарасига қараб, станциянинг яқинлашиб қолганини пайқади.

Қорайиб турган станция биноси икки томони яланғоч тоғлар билан ўралган водийнинг қоқ ўртасида ёлғиз шўппайиб турарди. Станцияни ўраб олган яланғоч акас дарахлари унга яна ҳам ғамгин тус берар ва бутун бино худди водийга тасодифан ташлаб қўйилган тошга ўхшарди.

Бу ерга ҳар кун икки маҳал почта поезде келиб тўхтар ва бир неча минут тургандан кейин, бу саҳрода тўхтаганига ажаблангандек тантанали оҳангда қичқириб, йўлида давом этарди.

Ҳасан тахта девор билан ўраб қўйилган станциянинг олдига етиб келиб, бир оз нафасини ростлаб олди-да, сўнг эшикдан лип этиб ўтиб, вокзал ичига кирди.

Станция биноси билан йўл ўртасида иккита деҳқон хуржунлари устида ўтиришарди. Шинель кийган бир жандарм жунжикиб деворга суялиб турарди. Станцияда булардан бошқа ҳеч ким йўқ. Катта станцияларда поезд келди дегунча станция мева, лимонад, қабоб сотувчилар билан тўлиб кетади. Бу станция эса фақат ёз пайтлардагина атроф қишлоқлардан чарос, қовун, тарвуз келтирган деҳқонлар билан бир оз гавжум бўлади. Қишда бўлса, станцияда кичкина Ҳасан билан уч-тўрт кунда бир келиб, кеч пишар нокларини сотувчи кекса, чўлоқ деҳқондан бошқа ҳеч ким бўлмайди. Поезд яқинлашиб қолганда, станция бошлиғи норози қиёфада ўз хонасидан чиқиб келарди. Поездни жўнатгач, ўша заҳоти хо-

насига кириб, ўн йилдан бери бутун кунини тузатишга сарфлаётган радиоприёмникни гапиртириш умидида яна уйнаб кетарди.

Бугун станцияда пок сотувчи деҳқон ҳам кўринмади Ҳасан кўзасини ҳўл қум устига қўйиб, темир изга ўйлашиб қараб қолди. Паровозлар ҳар куни аллақерлардан юзлаб кишиларни олиб келадилар ва фақат қопқора ёғлиқ доғларгина қолдириб, яна шу узундан-узоқ йўллар бўйлаб уларни аллақеъларга олиб кетадилар.

Паровознинг қаттиқ чиққирғидан Ҳасан чўчиб тушди. Бу — поезднинг «мен келянман» дегани эди. Паровоз составни станцияга тортиб келди-да, худди ёғлиқ қора доғлар устига келиб тўхтади. Ҳасан кўза билан кружкани кўтариб олиб, бураб қўйилган ўйинчоқ машинадай состав бўйлаб у ёқдан-бу ёққа чопа бошлади. У деразаларга қараб «Айрон! Айрон! Янги, яхши айрон!» деб тинмай қичқирди. Езда у: «Муздай айрон!» деб қичқирарди, бироқ ҳозир қиш пайтида «айрон» сўзини эшитиб, кишининг бадани жимиралишиб кетади, шунинг учун болага ҳеч ким қайрилиб ҳам қарамади.

Вагонларнинг деярли ҳамма деразалари ёпиқ. Фақат пардаси кўтариб қўйилган бир неча дераза олдида сочларини хиёна билан бўяган, шерсть кофтали хотинлар туришарди. Бола ўзига тўқ деҳқонми, ҳунармандми, отпусмага чиққан солдатми—ишқилиб тунука кружкасидан айрон ичадиган биронта ташна одамни топиш умидида вагон деразаларига тикилади. Мана бола составнинг у бошидан бу бошига уч бор чопиб бориб келди. Кўзанинг ўткир қирралари нимжон оёғига урилиб, қақшатиб оғритарди. Оғриқдан башарасини тирнштириб, у ҳадеб:

— Айрон! Янги, яхши айрон!— деб қичқирарди.

Ҳеч бўлмаса тўрт стакан сотсайди, тўрт стакангина-я! Шунда у ўн куруш ишларди ва бу пулга қора нон сотиб олса бўларди. Шу пайт бирдан, худди чақмоқ нури ёритиб юборгандай, уйда очликдан тинкалари қуриб, унинг қайтишини сабрсизлик билан кутаётган иккита ўкаси кўзига кўриниб кетди. У яна қичқира бошлади:

— Янги, ёғлиқ айрон! Ёғлиқ...

Онаси хизматкор бўлиб ишлар, уйига ҳафтада бир марта, ўшанда ҳам бир неча соатгагина келиб кетарди. У ҳар келганда беш-олтита нон, озгина пиёз, гоҳида озгина шинни олиб келарди. Бироқ, булар очиқиб ўтирган

уч болага икки кунга ҳам етмасди. Қолган кунлари иккита ёш укасини боқиш Ҳасаннинг бўйинига эди. Укаларининг бири икки яшар, иккинчиси беш яшар эди: Бу рахит, нимжон болалар қўлларига тушган нарсани ейишдан бошқани билишмасди. Ҳасан ҳар кун озгина айронни укалари ололмайдиган туйнук ичига бекитиб қўярди. У ҳар куни станцияга кетар экан, ўзлари билан бир хонада яшайдиган ва ўзларига ўхшаб очлик азоби-ни тортаётган қари эчкини укаларим ўлдириб қўйишма-са эди, деб хавотирланарди.

У неча-неча бор уйига кечқурунлари бир парча нони қўлтиғига қисиб олиб келган. Неча бор сопол косага айрон қуяр экан, укаларининг қора лойдай қоп-қора нонни битта ушоғигача қўймай еб қўйганларини кўриб, эси чиқиб кетаёзганди! Шундай пайтларда Ҳасан ко-садаги айронни қуруқ симирарди-да, юрагининг оғриғи-га қарамай. (у очликка кўникиб қолган эди) пўстақда ётган укаларининг ёнига чўзилиб, йиртиқ, яғири чиқиб кетган кўрнани устига тортарди.

Ҳозир уни укаларининг ҳамма нарсани ютаверадиган тўлмас ўпқон, қорнилари қўрқитмасди. Уни даҳшатга солган нарса икки қўлини бурнига тикиб қуруқ боргани-да бу нимжон жониворларнинг унга нафрат билан тикиладиган чақнаб турган катта-катта кўзлари эди. Шунини ўйлаганда тепа сочлари тикка бўлиб кетарди. Шунининг учун у ҳозир овозининг борича қичқирарди:

— Айрон!.. Айрон!..

Учинчи класс вагонларидан бирининг деразаси очилиб, ундан бўйни узун бир киши бошини чиқарди:

— Ҳой бола, қани, бир кружка қуй!

Бола қўллари титраб, унга бир кружка айрон узатди. Киши кружкани даст кўтариб қўлтилатиб ичаркан, айрон томчилари мўйловларидан оқиб, ёқасиз қўйлагига тушарди. Ичиб бўлиб:

— Яна битта қуй-чи!— деди.

У кружкани бўшатиб, камзилчасининг чўнтагидан ўн курушлик чақа олди-да, болага ирғитиб:

— Беш куруш қайтар!— деди.

— Майдам йўқ-ку,— деди Ҳасан ва теваракка аланг-лади.

Атрофда станция бошлиғидан бўлак ҳеч ким йўқ эди. У майда қор ёға бошлаганидан калласини ёқаси ичига олиб, поезднинг кетишини кутиб турарди.

Бола кўзасини ерга қўйиб, чопиб унинг олдига борди-да, пулни узатиб:

— Амакижон, шу пулни иккита беш курушлик қилиб беринг!— деди.

Станция бошлиғи жавоб беришни эп кўрмай орқасига ўгирилди-да, қўнғироқни чала бошлади. Деразадан қараб турган киши болани қўли билан имлаб чақирди.

— Ҳой бола, бу ёққа кел!

Ҳасан югуриб деразанинг олдига борди.

— Пулни бу ёққа бер!

Бола пулни дарров қайтариб берди.

Поезд жойидан аста кўзгалди. Дераза олдида турган киши пулни яна камзилчасининг чўнтагига солиб қўйди-да, ноилож одамдай:

— Нима қиламиз энди? Беш курушлигим йўқ экан! — деди.

Шу пайт вагон Ҳасандан беш-олти қадам нарига бориб қолган эди. Ҳалиги киши деразадан бошини чиқариб кичқирди:

— Ҳой бола, кечирасан-да, энди!

Бола тез узоқлашиб бораётган поездга ҳайрон бўлиб бақрайиб қараб қолди. Филдиракларнинг шовқини орасидан яна ҳалиги кишининг овози эшитилди:

— Кечир ука!

Бола алланима деб гудурлади, кейин кўзасини кўтариб станцияга қараб юрди. Қордан паналаниб, девор тагига бориб, суялиб ўтирди.

Қор гупиллаб ёға бошлади. Ҳасан уйига қуруқ қайта олмасди, у кечқурунги поездни кутишга қарор қилди.

У совуқдан увишган қўлларини ишқалаб, бошини қашиб қўйди. Онаси эчкининг юнгини оладиган қайчида сочини чала-чулпа олиб қўйган эди. Ҳасаннинг кўк кўзлари изғирин шамолдан ёшланиб, киприкларининг учи маддалади.

Ҳасан шу кўйи кечгача поездни кутиб ўтирди. У аҳён-аҳёнда ўрнидан туриб, тиззаларини ишқалаб яна ўтирарди-да, кўзларини юмиб мудрай бошларди. Бирор нарсани орзу қилиш, ўйлаш уни сира ҳам хурсанд қилмасди, у фақат мудраб дам оларди. Ҳасан онасини неча бор эслади. Унинг кўзларига онасининг йиғлаб турган юзлари кўриниб кетгандек бўлди. Уч боласини ноилож уйда қолдириб, бир бурда нон учун бегона қишлоқ-

да хизматкор бўлиб ишлаётган онасига ич-ичидан раҳми келиб, ачинди. Эҳтимол у, онасига кўпинча унинг ўрнини босиб, укаларини боқадиган бўлгани учун ачингандир. Бечора онаси уйга келганда иккита оч жонивор уни ҳам худди Ҳасанни қаршилагандай ўқрайиб кутиб оларди. Она олиб келган бугдойини ёғсиз қуруқ гўжа қилиб берар ва уйини бир оз бўлса ҳам йиғиштиришга уришарди. Кечгача уйда бўлар, кейин баъзан индамай кетиб қоларди. У Ҳасанга на отаси, на қарииндош-уруғлари ҳақида ҳеч нима гапирмасди.

Очиги, Ҳасан ўзини таниганидан бери бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Унга бутун умри станцияга айрон олиб бориб сотиш ва кичик укаларини боқишдангина иборатдай туюларди. Шунинг учун ҳам миясига жойлашган даҳшатли бир фикр уни қийнарди: борди-ю, онаси бир кунмас-бир кун уйга келиб, бир неча кун ётиб, дояси, ёлғиз ўзи қийналиб турса-да, ўн кундан кейин чақалоқни Ҳасанга ташлаб, яна ишига кетиб қолса нима бўлади?.. Унда бу чақирилмаган меҳмонни ҳам боқишга тўғри келади.

Ҳаёт кун сайин оғирлашиб борарди. Ҳасан бўлса борган сари сути озайиб бораётган қари эчкиси ёрдамида яшаш учун ёлғиз ўзи қаттиқ курашарди. У кундузлари бўш пайтларида эчкисини етаклаб юриб боқар, қор ёғаётган бўлса, анҳор бўйидаги қуруқ ўтлардан юлиб келтириб берарди.

Ёзда Ҳасаннинг ишлари бир оз енгиллашарди. У сажарлаб йўлга тушарди. Чарчаганини ҳам билмай станцияга келарди-да, бир кўза айронни бирпасда сотиб бўларди. Чўнтагида тангалар жаранглар, ҳаммадан ҳам уйига қуруқ бормаслигини ўйлаб беҳад суюнарди. Эрталаб бутун айронни сотиб тугатолмаса, кечқурунги поездни кутарди, бироқ кўпинча қолган айронни пешингача сотиб бўларди: станцияга келган деҳқонлар олиб ичишарди.

Ёзда кечқурунги поезд уч яримда келар ва Ҳасан кеч кирмасдан уйига етиб оларди. Бугун бўлса, поезд келишига ҳали ярим соат бор-у, ҳамма ёқни ваҳимали қоронғилик босди. Қайтишда совуқ ейиши ва қўрқинишни ўйлаб, баданини титроқ босди. У энди кетмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, станция бошлиғи хонасидан чиқди — бола ҳозир поезднинг келишини билди.

Поезд станцияда жуда кам тўхтади.

— Айрон! Янги айрон!— деб қичқира бошлади Ҳасан.

У берк деразаларга термулиб, у ёқдан-бу ёққа чопарди. Хира ойналарнинг орқасидан одамларнинг қораси кўринарди. Ёғаётган қор унинг оғзига урилар, пам қум каттакон бошмоғи тагида гижирларди.

Узоқлашиб бораётган поезднинг тўрт бурчак ойналаридан тушаётган нур ҳалқоблар устига тушиб, сакраб-сакраб борар экан, Ҳасан кўзасини кўтариб, станциядан чиқиб уйига жўнади. Қоронғилиққа кўникканича йўқ, бунинг устига қор кўзни очирмасди. Мис кўзасидаги айрон қадам қўйганда ваҳимали қулқулларди. Ҳасан қаттиқ совуқдан дир-дир титрарди. У ҳеч нарсани сезмай, ҳеч нарсани ўйламай йўлни тусмоллаб топиб борарди. Водий ичкарисига кириб борган сари кўзадаги айроннинг қулқуллаши, бошмоғининг чапиллашига бошқа аллақандай овозлар қўшилишди: узоқларда бўрилар увиллашарди.

Ҳасан қўрққанидан бадтар титрай бошлади. У тез юрмоқчи бўлар, лекин оёқлари чалишиб юролмасди. Кўза совуқдан увишиб қолган оёқларига урилиб, оғритарди. Бечора бола қоронғилиқдан ҳам, юзига қор келтириб ураётган изғирин шамолдан ҳам, тиззасигача чиққан лойдан ҳам ва бўриларнинг даҳшатли увиллашларидан ҳам қўрқарди. У очлигини ҳам, чарчаганлигини ҳам, нимжон укаларининг қаҳрли кўзларини ҳам ўйла-масди. Тезроқ уйга етиб, ўчоқда милтиллаган кўмир чўгида ёришиб турган кулбасининг бурчагига биқиниб олгуси келарди. Ишқилиб, мана шу зиёсиз қоронғилиқдан, мана шу увиллашдан қутулиб, тўрт томони берк уй ичига кириб олса бўлгани...

Ана, бошмоқлари лойга ботиб қолди, у кўзасини лапанглатиб оёқ яланг югура бошлади. Айрон юзларига сечраб, эгинини шалоббо қилар, ерга тўкилиб борарди. Қўрққанидан тишлари такиллар, ваҳм босиб томоғидан қандайдир даҳшатли товушлар чиқарди. Бу орада Ҳасан йўлнинг қоқ ярмисидаги қуруқ толнинг олдидан ҳам ўтиб кетди. У мадда бойлаётган кўзларини катта очиб, кўзи билан қоронғилиқни ёриб ўтгундек тикилди, лекин ҳеч нарса кўринмасди. Ҳаво очиқ кунлари ҳам кечаси қишлоқдаги чироқларнинг олдига яқин келма-гунингча ҳеч нарса кўринмайди, шунинг учун ҳам бола ҳаливери уйга ета олмайдиганга ўхшарди. Уни ўлиши

Муқаррарлигини билиб қочиб бораётган йиртқич ҳайвон қўрқувси сингарни чексиз даҳшатли қўрқув чулғаб олган эди. Ҳасан кружкаси билан кўзасини қоронғиликка итқитиб, овозининг борича бақриб чопа бошлади, бироқ унинг овози қоронғиликка сингиб кетаверди.

Гоҳида қичқирқ орасидан: «Ойи, ойижон...» дегани қулоққа чалинар, баъзан эса, фақат «аҳа... аааҳ... а... аааҳ» деганигина эшитиларди.

Бўриларнинг увиллаши гоҳ узоқ-узоқларда йўқ бўлиб кетар, гоҳ худди олдинда тургандай аниқ эшитиларди. Ҳасаннинг тинкаси қуриди. Ваҳима тўрт томондан ўраб олди. Яланг оёғи остида лой ҳар қадам босган сайин пилчиллар ва бу овоз Ҳасанни худди қамчи билан савалаб ҳайдаётгандай бадтар қўрқитар эди. Унинг нафаси оғзига тикила бошлади. Олдинга қарамоқчи бўлиб, кўзларини ишқалади ва бирдан тиззалари букилиб чўккалаб қолди. Ўрнидан туриб, бир-икки қадам юрди-ю, яна йиқилди. Томоғидан англаб бўлмайдиган, даҳшатли овозлар чиқа бошлади.

Бўрилар аста-секин яқинлашиб, болани қуршай бошлади, уларнинг увиллашидан боланинг овози эшитилмай қолди. Бола мукка тушиб, ерда ётарди. Устини қор боса бошлади, аммо у ҳамон тишларини такиллашиб, «Ойи, ойижон, ойи...» деб ғудирларди.

Шу вақт бир неча юз метр наридаги уйда уни икки укаси кутиб ўтирарди. Улар ҳам ўтак-си ёрилгундай қўрқиб, бир-бирларининг пинжига кириб, шамолнинг гувиллашини, қишлоқ атрофида кезиб юрган бўриларнинг увиллашларини эшитиб, ҳўнграб йиғлашарди.

ДАРОМАДЛИ УИ

Томда бир ишчи елим ҳиди анқиб турган ҳўл тахта-ни чопар экан, гарбга оғиб бораётган қуёшга қараб-қараб қўярди.

Август ойи тугаб қолганидан, хўжайин томни тезроқ ёпиб олишга ошиқарди. У ёғингарчилик бошлашиб кет-тишидан қўрқиб, томда икки кундан бери бирйўла сак-киз кишини ишлатарди.

Тушда, овқат маҳали ишчи ўн минутча дам олиб, ярим палла тарвуз билан бир бурда нонни апил-тапил еб, яна ишга тушарди. Бино беш қаватли эди, шундай баландликда ҳўл тахталар устида букчайиб ишлашга тўғри келганлигидан кишилар гангиб, баъзида бошлари айланарди.

Қошки тезроқ кеч кира қолса! Ушанда уйга, хотин, бола-чақа ёнига борсанг-да, оёғингни узатиб хотининг билан қизингга тўйиб-тўйиб бақирсанг!..

Хўжайин рўпарадаги уйда яшарди, шунинг учун ҳам ишчилар бақириш-чақириш у ёқда турсин, ҳатто қат-тиқроқ гаплашишга ҳам ботина олмасдилар. Гоҳида хўжайин ойнани очиб, дераза тоқчасига қорнини тираб соатлаб ишчиларнинг ишини кузатарди ва ора-сира «Хув анави ерши яхшилаб бекит», ёки: «Кўп валақлашманг-лар!»—деб ўшқириб қўярди. Ҳатто хўжайини уйда йўқ пайтида ҳам ишчилар гаплашишга қўрқиб, жим ишларарди.

Томда ишлаётган ҳалиги ишчи тўсатдан сесканиб

кетди: у пастда елкасидаги саватнинг оғирлигидан икки букилиб бораётган кичкина ҳаммолни кўриб қолди. Томдаги кишининг раҳми келганидан юраги эзилиб кетди. Тахтани маҳкам ушлаб, диққат билан пастдаги болани кузата бошлади. Юкнинг оғирлигидан боланинг оёғи катта йўлдаги тошларга ёпишиб қолаётганга ўхшарди. Оёғини зўрға-зўрға судраб босаётган ҳаммол бола унинг ўғли эди.

Бир кун ишласа, ўн кун иш тополмай сарсон бўлиб юрган оғир кунларда ота ўғлини мактабдан олиб қолшга мажбур бўлди, шу-шу кейин ўқишга юборолмади.

Унинг хотини ва шу ўғлидан бошқа яна иккита қизчаси ҳам бор эди.

У омади юришган ойларда ўн кунгина иш топа олар, шунда ҳам кунлик иш ҳақи энг кўп деганда олтмиш курушдан ошмасди. Бу пул эса, онлани боқишга етмасди, шунинг учун ҳам ўғли ёшлигиданоқ ишлашга мажбур эди.

Отаси арзонгинага бир эски сават сотиб олиб ўғлига берди-да, уни бозорга юбора бошлади. Бола ҳар кунни йиғирма-йиғирма беш куруш топиб кела бошлади. «Катта бўлса, беш-ўн куруш кўпроқ топиб келадиган бўлади»,— деб ўйларди отаси.

Бу сафар болага жуда ҳам оғир юкни кўтартиришган эди. Қуёш нури боланинг юзига тушганда дадаси юқоридан турибоқ ўғлининг пешонасида ялтираб турган маржон-маржон терларни кўрди. Ҳаммол бола билан ёнма-ён бораётган киши хизматкор бўлса керак, гоҳо тўхтаб, кўринишидан болани тез юришга ундаб, бир нималар дерди. Улар яқинроқ келишгач, ота ҳаммолнинг орқасидаги саватга солинган нарсаларни яққол кўрди.

Саватда бир қанча шишалар билан ҳар хил рангдаги ёрлиқлар ёпиштирилган консерва банкалари аралаш-қуралаш бўлиб ётарди. Катта-кичик, думалоқ, учи ингичка ва йўғон бўйинли ҳар хил шишалар жуда кўп эди. Шишаларда эса оқ, кўк, тўқ ва оч қизил рангли ичимликлар бор эди. Юк шундай оғир эдики, худди ҳозир болани эзиб қўядиганга ўхшарди. Ота ўғли ёнида келаётган кишини таниди, у хўжайиннинг хизматкори эди.

Афтидан, рўпарадаги уйда катта энефат борга ўхшайди. Шишаларнинг кўплиги, ҳар хил нав балиқлар, консервалар бундан дарак берарди.

Ҳаммол билан хизматкор эшикка яқинлашди, ҳаммол бола нимжон қўллари билан деворга таяниб, зинанинг биринчи босқичига оёқ қўйди. Отаси юқоридан туриб боланинг тиззалари зўр бериб титраётганини кўрди. Бола иккинчи оёғини кўтаргани қийналарди. Сават жуда ҳам оғир эди. Қўлларини орқасига қилиб олган хизматкор унинг ёнида эсаси қотиб, анқайиб турарди.

Ниҳоят, бола зўрға иккинчи зинага чиқди, сўнгра бир амаллаб зинапояни босиб ўтиб, уйга кириб кетди.

Тевада турган ота нафасини ичига ютиб, сабрсизлик билан ўғлининг қайтиб чиқишини кута бошлади.

— Ҳой, ишла!— деб бақирди шу пайт томнинг нариги чеккасида турган уста.

Ишчи ҳушёр тортиб, болтасини тақиллатиб ишга киришди, лекин унинг бутун фикри-ёди рўпарадаги уйда эди.

Гоҳида у ишини бирпас қўйиб қулоқ солар, бироқ юрагининг дукиллаб уришидан бошқа ҳеч нарсани эшитмасди. Орадан бир оз вақт ўтгач, болталарнинг тақиртуқур товуши орасида шишанинг шарақлаб сингани эшитилди. Ишчи пастга энгашиб қулоқ солди.

Рўпарадаги уйда кимдир ўдағайлаб уришарди, унинг нима деяётганини билиб бўлмасди. Баъзида кимдир йиғлаётганга ўхшарди. Кейин товушлар эшик олдида эшитила бошлади.

Ишчи пастга яна кўпроқ энгашиб олди.

Эшикдан аввал бола чиқди. У бир қўли билан ерда судралиб келаётган саватининг арқонини, бир қўли билан тиззасини ушлаб ҳўнграб йиғларди. Оёғи қонга бўялган эди. Унинг орқасидан ғазабланган хизматкор чиқди.

— Қани, йўқол бу ердан, аравангни торт!— деб ўшқирди хизматкор болага.

Бола чинқириб йиғлаб алланима дерди, лекин нима деяётганини тушуниб бўлмасди.

— Кет, йўқол, кўзимга кўринма!— деди хизматкор.— Сени деб, мен ҳам гап эшитдим. Кўтаролмасанг, ёлланиб нима қилардинг?

Бола бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, хизматкор уни гапиргани қўймади.

— Ахир кўтарганинг пахта эмас эди-ку!..

— Шунча ерга олиб келдим, жуда бўлмаса беш ку-

руш ҳақимни беринг,— деб ялинди бола кўз ёшларини артиб.

Хизматкор елкасини қисди.

— Сен ҳар бири бир юз эллик куруш турадиган иккита шишани сипдирдинг. Икковни уч лира туради-я!.. Яна пул ҳам дейсанми?!— деб хизматкор кичик эшикдан ичкарига кириб кетди.

Бола кетмай, йиғлаб тураверди. Шилинган оёғидан қон оқиб, уй олдидаги тўрт бурчак тошлар қизариб кетди.

Отаси турган ерида тошдай қотиб қолди. У пастга қараганича ўйга толди: агар бу ишга аралашиб, ўғли эканлигини айтса, хўжайин уни ҳайдаб юборарди. Агар: «Болани нега хафа қиласизлар, пулини тўланглар» деса-чи, унда ҳам хўжайин уни дарров ҳайдайди.

Шунинг учун у ишини қўйиб, пастга туша олмади. Очигини айтганда, ҳозир ишчи бу ҳақда ўйламасди ҳам. У ҳушини йўқотиб пастга тикилганча турар, ўзини босиб олишга тиришарди, чунки юраги ҳозир қинидан чиқиб кетадиганга ўхшарди.

Бирдан рўпарадаги дераза очилиб, аввал хўжайиннинг семиз қорни, сўнгра қип-қизил юзи кўринди. У деразадан бошини чиқариб, йўғон овоз билан қичқирди:

— Ҳой, дераза тагида гингшима, жўна! Яхшиликча жўнаб қол!

Шу вақт хизматкор эшикдан отилиб чиқди. Шилинган оёғига қараб, саватининг устида йиғлаб ўтирган болани шартта ушлаб қўлтиғидан тортиб турғазди.

— Вой, вой, оёғимда шиша синиб қолган!— деб додлаб юборди бола.

— Жўна, бошқа ёққа бориб бўкир!— деб қичқирди хўжайин яна.

— Пулимни беринг!

Деразадан қараб турган хўжайин яна ҳам тутақиб:

— Бу итваччани бу ердан йўқот!— деди хизматкорига.

Хизматкор ҳаммол болани қўлидан тортиб судраб кетди.

Бола саватини қўлида ушлаб, овозининг борича бақририб йиғларди. У ўтирган ер қондан қип-қизариб, қуёш нурида хирагина йилтирарди.

Томдаги киши тош қотиб, пастга қараб турарди. Унинг кўзларига қон тўлиб, боши қизиб кетди. Худди

ёқаси бўғиб юбораётгандай қўлларини томоғига олиб борди.

Бола энди пулни олиш ниятида эмас, балки оғриқнинг зўрлигидан юролмасди. Хизматкор деразадан кўзини узмай болани қаттиқ итариб юборди. Бола саватни маҳкам ушлаганича ерга юзи билан тушди, у энди йиғламасди.

Томдаги кишининг кўзлари тиниб, офтоб ургандай боши ғувиллаб кетди. Томнинг четига тираб турган оёқлари дир-дир титрарди. Оёқлари бўшашиб, тиззалари аста букила бошлаганини сезган ишчи, тепасидаги тахтани ушлайман деган эди, бармоқлари бўшашиб, уни тутолмади.

Унинг гавдаси силлиқ тахта устидан сирғалиб кетди. Томнинг четига келганда сал тўхтагандай бўлди-да, сўнгра худди тупроқ солинган қопдай залвар билан тош кўчага тапиллаб тушди.

Болани турғазишга уринаётган хизматкор буни кўриб қочиб кетди, деразадан қараб турган хўжайин эса, башарасини буриштирди-да, тақ этиб деразани ёпиб олди.

А Р А В А

Хусайин лаванг тўғон бошида сув талашиб, Меҳмет сариқни отиб қўйди.

Ўттиз хонадонли қишлоқда тала-тўполон бошланди. Ҳамма ваҳима ичида жандармларнинг келишини кутди. Ваҳоланки, қишлоқдан жандарм участкасигача олти соатлик йўл бўлиб, биров бориб жиноятдан хабар бермагунча жандармлар бу ерга ўн беш кунда ҳам келмаслиги мумкин эди. Бу одамларнинг хаёлига кейинчалик келди, шундан сўнг қишлоқ қариялари чойхонада Хусайиннинг отаси Мевлуд оғанинг атрофига тўпланишди. Меҳмет сариқнинг қари онасидан бўлак ҳеч кими йўқ эди. Кампирни чойхонага чақиртириб ўртага олишди, уни даъвосидан воз кечишга кўндирмоқчи бўлишди.

— Қулоқ сол, ҳой кампир,— деб гап бошлади имом.— Даъво қилган билан нима фойда чиқади? Ким сенга Мевлуд оғанинг ўғли одам ўлдирди, деб гувоҳлик беради? Борди-ю, бирор киши гувоҳ бўлган тақдирда ҳам, ойига камида икки-уч марта районга борасан, ҳар борганинда тўрт-беш кунинг бекорга кетади, бу ерда экиннингга ким қарайди-ю, ишларингни ким қилади? Қишлоқ билан районнинг ораси икки кунлик йўл, у ерга бир амаллаб етиб олсанг ҳам, гувоҳларинг келмади, бир ҳафтадан кейин кел, деб ишингни галга солаверишади. Қайси кунга чақиргани эсингдан чиқиб қолади, жандармларнинг қўлига тушгандан кейин, қанча уринсанг ҳам қутулолмай гаранг бўласан, уй-жойинг

вайрон бўлади. Ҳар ҳолда қутилмаган фалокат юз берди. Оллоҳ таолонинг иродаси шу экан. Сен нима, парвардигорнинг амрини суд ҳукми билан тенглаштирасанми? Нима қилсанг ҳам, ўғлинг қайтиб келмайди. Яхши си бу ишни бости-бости қилиб қўя қолайлик. Зотан, Меҳмет сариқдан сенга фойда ҳам йўқ эди: тўю-томошада, базмда юришдан бошқа иш қилмас, йиғилган ҳосилни сотиб, пулини хотинларга едириб юарди. Мана, бундан кейин Мевлуд оға ёрдам бериб тураман деяпти, Қани, нима дейсан, гапир?

Шилпиқ ва йиғидан қизариб кетган кўзларини сербутоқ шох сингари бармоқлари тарам-тарам ёрилиб кетган қўллари билан ишқалаб, бошини лиқиллатиб ўтирган кампир, имом гапини тамом қилгандан кейин ҳам чурқ этмади. Бошидаги серямоқ ва кир рўмоли тагидан ёш билан ювилган бетига тушиб турган, хинаси ўчган, қуриган ўт сингари бир тутам оқ сочини орқага қайтариб, алланима деб пичирлади.

Шу ерда ўтирган одамлардан уч-тўрттаси кампирнинг олдига келиб чўнқайди, гоҳ ялиниб, гоҳ пўписа қилиб гап уқдира кетди. «Шундай эмасми? Ҳадеб юборсанг-чи! Тилинг кесилганми? Гапирсанг-чи!»— деб бараварига чувиллашди.

Мурда ташқарида, чойхона боғчасидаги скамейканинг устига ташланган бўйрада ётар эди. Устига эски ва ифлос бир намат ташлаб қўйилганди. Мурданинг бош томонида уч-тўртта пашша учиб-қўниб ғинг-ғинглашарди. Бўйларига икки баравар келадиган таёқ кўтарган бир гала болалар сал нарида офтобдан кўзларини қўллари билан пана қилиб, мурданинг наматдан чиқиб турган оёқларига қараб туришарди. Товони йиртилган қалин юнг пайпоқдан тўпиғи кўриниб ётган сарғайиб кетган жонсиз оёқлар, қуёш нурида учиб-қўниб кўкимтир товланаётган пашшалар болаларга ғалати бир ўйин эди. Баъзиларининг онаси чақириб қолса, чопқиллаб кетар, бирпасдан кейин яна қайтиб келарди.

Чойхонадагилар бирин-кетин чиқиб кетишди. Кампир ўғлининг бошига келиб ўтирди. У бир қўли билан пашша елпиб, иккинчи қўли билан кексалик ва касалликдан нўхатдék кичрайиб кетган кўзларини ишқаларди. У гўё беморнинг тепасида ўтиргандек эди. Кампир пашшаларни қўрирди. Бир киши хириллаган овоз билан болаларни ўй-уйига ҳайдади. Бошқа болалар ҳам секин-секин тар-

қалишиб кетишди. Ёигитлар мурдани уйига олиб кетишди. Кечкурун ҳеч гап бўлмагандек кундаги ҳаёт давом этаверди. Узоқ давом этган касалликдан кейин ўз ажали билан вафот этган кишидек мурда ювилиб жимжитгина кўмилди. Мевлуд ога жаноза олдидан Меҳмет сариқнинг онасига иккита соғин эчки ва бир қоп ун билан бир тўрва шакар бериб юборди.

Бу воқиага қарийб бир ойча бўлиб қолган эди, бир кунни қишлоққа иккита отлиқ жандарм кириб келди. Улар чойхона олдида отдан тушишди. Буларни кўрган қишлоқ оқсоқолининг юраги «шув» этиб кетди, чунки булар нақ районнинг ўзидан келганга ўхшарди. Жандармларнинг бири ёнидан қоғоз, қалам олиб, олдин оқсоқолни, кейин бошқаларни сўроқ қилди. Иккинчиси қишлоқни бошдан-оёқ кезиб чиқди.

Дарров қишлоққа овоза гарқалди. Районда этикдўзлик қиладиган Меҳмет ғариб Хусайинга кин сақлаб юрган экан, қишлоқликлардан унинг жиноятини эшитиб қолиб, дарров маъмуриятга хабар қилибди. Олдин прокурорнинг ўзи ёнига доктор олиб, қишлоққа келмоқчи бўлибди. Лекин август ойининг бундай жазирама кунларида отда йўл юргиси келмай, воқияни текшириш учун иккита эпчил жандарм юборибди. Доктор, қишлоқда одам ўлдирилган бўлса, ҳар эҳтимолга қарши жасадни гўрдан чиқариб, районга олиб келишни жандармга қайта-қайта уқдирибди.

Меҳмет сариқнинг онаси сўроқда ҳеч нарса айтмади: «Менинг ҳеч кимдан даъвом йўқ!» деди холос. «Ўғлининг ўз ажали билан ўлдими ёки биров уни ўлдирдимми?» деган саволга ҳам шундай жавоб берди. У ўғлини эслаб, ҳамон ўртаниб ёнар, лекин ҳукуматга мурожаат қилиш унга фарзандининг ўлиmidан ҳам кўрқинчлироқ бўлиб туюларди. Бундан ўттиз йилча бурун район бозорида бир деҳқон бир қоп буғдойини ўғирлатганда, кампир гувоҳ бўлган эди. Ушанда у роса олти ой маҳкамага қатнаб, экин-тикини йиғилмай далада қолгани ҳали ҳам эсида. У пайтларда ҳали у ёш, бақувват эди. Бунинг устига Меҳмет қайта тирилмайди. Мевлуд огани душман қилиб қўйишдан ҳам яхшилик чиқмайди; кейин қишлоқда очдан ўлиши мумкин. Шу вайдан у ҳар бир саволга рад жавобини берди.

Пешинга яқин жандармлар мозорга бориб, деҳқонларга Меҳметнинг жасадини гўрдан қазиб олишни бу-

юришди. Атиги ярим метр чуқурликка кўмилган жасад чидаб бўлмас даражада сасиб кетган эди. Ҳамма ўн-ўн беш қадам орқага тисланди. Жандармлар Меҳметнинг онасини чақириб олиб: «Қани, аравани қўш! Ўглининг районга олиб борасан. Доктор текшириб кўради!»— дейишди.

«Болоғишамини гўрда ҳам тинч қўйишмади!»— дея кампир икки ёнини шапатилар, анатолиялик барча аёллар сингари чўкка тушиб, товуш чиқармасдан юмюм йиғларди. У ҳадеб тебранаар, тарам-тарам ёрилган қўли билан оғиз ва кўзларини ишқаларди. «Қани ўринингдан тур!»— деди жандармлардан бири уни оёғи билан туртиб.

Кампир аравани қўшди, ўглининг қуртлаб кетган жасадини уада кўрпага ўраб, аравага эски тўшак тўшадиди-да, мурдани ётқизиб, арқон билан маҳкам боғлади. У, бу ишларни қилар экан, ганг кишидай анграйиб қолар, бир оз кўз ёши қилиб, пичирлаб ўз-ўзи билан сўзлашгандан кейин яна арқон тортишга тутинарди. Қош қорайганда ёлғиз ўзи йўлга тушди. У йўлга чиқмасдан жандармлар оқсоқолни, имомни, Ҳусайинни бир-бирига боғлаб олдига солиб кетди.

Ҳассасига таянган яланг оёқ кампир эшакка ўхшаган кичкина нимжон ҳўкиз қўшилган арава ортидан тошларга қоқилиб-суқилиб борар, йиғлайвериб хириллаб қолган овози билан ҳўкизларга бақиршига урнар эди.

Уввос солиб бақиршиган шоқолларнинг овозини босиб, ёзнинг ойдин кечасида гижирлаб бораётган аравада ҳеч ким мурда бор деб ўйламасди. Устига ой шуъласи тушиб турган ҳўкизлар семиз ва баҳайбат кўринар, уада кўрпа билан эски арава эса, қиммат баҳо маъдандан ясалгандек ялтирарди. Ҳассага таяниб бораётган кампирнинг кўланкаси тошлар ва буталар устидан ҳатлаган сари бир неча метр чўзилар, ўйинга тушаётгандек тинмай сакрарди.

Лекин аравадан бурқсиб келаётган қўланса ҳид олтишга кирган кампирни довдиратиб қўйган, шунинг учун у етти букилиб, зўрға судралиб борар, ҳўкизлар юришини тезлатса, орқада қолмасликка жон-жаҳди билан тиришар эди. Секин-аста кампирнинг оёқлари чалиша бошлади, ичга ютилган фарёллар тобора кўксини торайтиб, ҳаво олиши қийинлашиб қолди.

У араванинг четидан ушлаб яна бирпас юрди. Дармонсиз оёқлар ҳамон чалишарди. У ҳўкизларга «чуҳ» демоқчи бўлди-ю, нафаси чиқмади, аравани ушлаган қўллари бўшашди, ерга йиқилди. Тупроққа беланиб, яна ўрнидан турди, жон-жаҳди билан арава орқасидан югурди. Қарши томондан эсаётган совуқ шабада этаги уч қават кўйлаги билан лозимини ҳилпиратар, йиртиқ чит рўмоли қора байроқ сингари шамолда учиб ўйнарди. У аравага етолмай яна йиқилди, йўл устидаги оппоқ ва кулдек майин тупроққа юз-кўзи кўмилди.

Арава тошга тегиб, мурдани ҳар ёққа чайқар, фарёд қилгандек ғижирлаган овоз эса, гоҳ зўрайиб, гоҳ пасаярди. У шу зайлда ой шуъласи остида ва жимжит тун қўйнида чанг булутини орқада қолдириб ўзи билганича олға қараб борар эди.

МЕТРИКА

Кечга яқин қамоқхонага элликтача одам олиб келишди. Биз милтиқларига найза ўрнатмай иккита жандарм шунча кишини ҳайдаб келганини кўриб, булар йўл ҳақи тўламаган одамлар эканлигини англадик.

Улар ичкари кириб, ҳовлида қатор тизилишди. Қоровуллардан бири қўлидаги рўйхатга қараб йўқлама қилиб бўлгач, девор тагига қатор ўтиришиб, сукут ичида кута бошлашди.

Уларнинг уст-боши жуда хароб эди. Шалварларининг увадаси чиққан, кўпчилигининг оёғида пойафзал деган нарсанинг ўзи йўқ. Устларида туя жунидан тикилган калта, жулдур-жулдур чакмон, унинг тагидан минг ямоқ яқтаклари кўриниб турарди. Унг ёки чап томонга бостириб кийган шапкаларининг ёғи чиққан, титилиб кетган соябони ичидан эса тўқ сариқ рандаги картон осилиб ётарди. Ёнларида ярим очилиб ётган қоп, хўржунларда бир неча қора-қура нон, икки-уч қат юпқа, баъзилариникида эса, кўк пиёз кўзга ташланарди.

Қайси хонага кириш ва нима қилиш кераклиги тўғрисида ҳеч ким уларга бирон нарса демагани учун, анчагача кутиб ўтиришди. Ора-сира ўзаро шивирлашиб қўйишарди. Мабодо олдиларига ҳамқишлоқ маҳбуслардан битта-яримтаси бориб қолса, уларнинг саволларига нохушгина, сиполик билан жавоб беришар, гап орасида дамба-дам бошқа ёққа қайрилиб, олисларга тики-

либ қолишар ва бу билан гапни чўзиб ўтиришни истамаганликларини билдиришарди. Чиндан ҳам улар нотаниш маҳбуслардан кўра кўпроқ ўз ҳамқишлоқларидан уялаётганга ўхшардилар. Қотиллик ёки бошқа оғир жиноят билан қамоқда ётган ҳамқишлоқлари олдида йўл ҳақи тўламаганлик учунгина қамалиб ўтириш уларга жуда ўнғайсиз кўринарди.

Буларнинг ичида бир чол бор эди. Кўринишидан ёши олтишдан анча ошиб қолган бу қариянинг йўл ҳақи ва бошқа нарсаларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаслиги лозим эди. Унинг бўртиб чиққан кўм-кўк қўл томирлари тугунча бўлиб қолган, қомати мункайган, қўлидаги қийшиқ, йўғон ҳассага суяниб, зўр-базўр юрар ва икки букилиб қолганидан бирор нарсага суяниб туриш учун девор тагига келиб ўтирарди. Этсиз узун иягида бир тутам соқол ликиллаб турар, сочи тўкилавериш, анча сийраклашиб қолган бош териси ялтиларди. Унинг уст-боши бошқа шериклариникидан фарқ қилмас, ҳатто уларникидан ҳам бадтарроқ эди. Белидаги кенг чарм камари олтиш йилнинг азобини тортганлиги учунми, титилиб кетган ва таг чарм сингари юпқа бўлиб қолган эди.

Мен унинг олдига келдим. У қариликдан нурсизланган кичик кўзларини менга тикди. Зора ўтиб кетса, деб бошини четга бурди.

Олдига келиб чўнқайдим.

— Мерҳабо¹, ота!

Қайрилиб менга қаради. Кўзларида бир оз ҳайрат бор эди.

— Эйваллоҳ!²— деди тескари қараб.

Мен бу жойга янги келган кишиларга айтиладиган маълум гапни такрорладим:

— Қалай, яхшимисиз ота?

— Саломат бўл!

Яна тескари қаради. Бир дона сигарет олиб, унга узатдим. Титроқ қўллари билан олди. Кейин камаридан тунука қути олиб, ичнини очди. Қутида бир сиқим тамаки майдаси ва пиликлик чақмоқ тош бор экан. Бу аскарда бўлган кўнларидан қолган хотира эканлиги кўриниб турарди. Бир-икки тошни чақди. Ёнмади. Ке-

¹ Мерҳабо — салом. (Ред.)

² Эйваллоҳ — раҳмат, хайр. (Ред.)

йин пиликни тўғрилаб яна чақиб кўрди. Пилик ҳадеган да туташа бермади. Мен гугурт чақиб унга тутдим, сигаретини ёндириб, кетма-кет уч-тўрт тортди.

— Нима гап, ота? — яна сўрадим.

— Нима гап бўларди, йўл ҳақи тўлашга қурбимиз етмади!

— Ёшингиз нечада?

— Қаердан билай! Саксонга кирган бўлсам керак...

— Бу қандай бўлди? Еши олтмишдан ошган одамлардан йўл ҳақи олинмайди-ку!..

— Мендан олишмоқчи.

— Бу ерда қандайдир англашилмовчилик бўлса керак.

— Англашилмовчилик эмас, ўғлим,— деди у ва воқилани менга тушунтириб берди.— Менинг тўртта ўғлим бор эди, бири қотиллик қилиб қамоққа тушди, қамоқда саккиз йил ётиб, ўлди, иккитаси аскарликка кетди, тўртинчиси жандарм эди, талончи ўғрилари қувлайман деб, ўқ еди, кейин майиб бўлиб қолди, ҳозир қишлоқда менга қарам бўлиб ўтирибди. Учтасининг боласи йўқ эди. Бу ўғлим бир фарзанд кўрган эди, у ҳам саккиз ёшида безгакдан ўлиб қолди. Ўлганига ҳам йигирма йилдан ошиб қолди. Ушандан буён майиб ўғлим билан икковимиз турамиз. Кампирим билан майибнинг хотини ерни ҳайдаб майда-чуйда экишади, хирмон маҳалида ўзим қарашиб юбораман, майиб ҳам қапада полнзга қараб ўтиради, шу зайлда амал-тақал кун кечирамиз. Уч йил бўлди, қишлоғимиз оғаси дара ёқасидаги бир парча еримизга даъво қилди. Дод-фарёд қилдик, фойдаси бўлмади. Ўғил майиб, менда ҳам куч-қувват йўқ; ҳақ-ҳуқуқимизни ҳимоя қилишга қурбимиз етмади. Кейин ҳукумат остонасига қадам қўйишга тўғри келди. Суд икки йил чўзилди. Қўлимизда еримизнинг ҳужжати йўқ бўлса ҳам, бутун қишлоқ бу жой бизга оғабободан мерос қолганини биларди. Буни ҳеч ким суриштириб ўтирмади, оға соҳга гувоҳ топиб ишни ўз фойдасига ҳал қилдирди. Суд пайтида мендан метрика сўраб қолишди, метрикасининг қайси гўрда ётганини қаердан билай? Аскарликдан қайтганимдан буён давлат идорасига ишим тушмаган эди, қидирдим-қидирдим, йўқ... Кейин майибнинг ўлган ўғли—неварамга олинган метриканни топдим. Унинг оти ҳам Меҳмет эди. Метри-

ка бўлса бўлди-да, ҳаммаси бир-ку, деб ўйладим, вилоятга кўрсатиб, янгидан адрес бердим.

Суддан бир иш чиқмади. Вилоятга қатнайвериб, ҳалиги ер ҳам қаровсиз қолди. Орадан олти ойча вақт ўтган эди, қишлоққа таҳсилдор¹ келиб қолди. Оқсоқол йўл ҳақи тўлаши керак бўлганлар ичида мени ҳам тилга олди. Янглишган бўлса керак, деб эътибор ҳам бермадим. Улар бир неча марта келиб-кетишди, мен бунга парво қилмадим. Чунки йўл ҳақидан озод қилинганимга йигирма йил бўлган эди-да!

Таҳсилдорлар бу сафар жандармлар билан бирга келишди. Йўл ҳақи тўламаганлар қаторига мени ҳам қўшиб қўйишди. Саксон ёшдаман десам ҳам қулоқ солишмади. Улар рўйхатлар бўлимига келиб дафтарни очиб қарашди-да, «сен ҳали йигирма тўққиз ёшда экансан» дейишди.

— Мени ўз ҳолимга қўйинглар, аҳволимни, соқолимни кўринглар, десам,— «йўқ, туғилган йилинг бу ерда ёзиғлиқ, турар жойинг ҳам аниқ», деб туриб олишди. Метриканни ёнимдан олиб кўрсатдим, у ерда ҳам ёшим йигирма тўққизга тўғри келар экан, буни кўриб ўзим ҳам ҳанг-манг бўлиб қолдим: энди нима қиламан? «Яна финг-пинг дейдиган бўлсанг, бошинг балага қолади»,— дейишди. Мен ҳам индамай қўя қолдим. Ёнимда олти лира² бўлганда бериб юборардим, аммо шу замонда олти лирани қаердан топиб бўлади? Тақдир шу экан, деб бу ерга келдик.

Мен кулгидан ўзимни тўхтатолмадим:

— Отахон, ахир ҳеч замонда киши неварасининг метрикасини ўзиники қилиб оладими?

Бу иш унинг жонига теккандек, қўл силтаб минғиллаб қўйди:

— Э, нима қилибди? Ҳаммаси ҳам давлатнинг қозони эмасми, ахир?

¹ Таҳсилдор — Давлат наложини йиғувчи, (Рад.)

² Лира — пул бирлиги.

И К К И Х О Т И Н

Карим оға икки кундан бери ўрнидан туролмай қолди. Ўн-ўн беш кундан бери юргудай ҳоли бўлмаса ҳам серҳаракат, тиниб-тинчимас одам бўлганидан уйда ўтиролмас, чойхонага бориб, сўрида чордана қуриб ўтирар, ёки эшагига миниб инқиллаб-синқиллаб боғига борарди. Ғивиллаб юриб узум бошларининг битта-яримта чириган доналарини терар, олча дарахтларининг қуриган шохларини кесиб ташлар ва қош қорайганда ҳориб-толиб, тинкаси қуриб, уйига қайтарди.

Йўлда иситма тутиб кўзи тинар, эшакдан йиқилай-йиқилай деганда, ҳайвоннинг бўйнига ёпишиб оларди. Бу гал юракбуруғ касали унинг ёқасидан маҳкам тутди. Янги бошланган кунларда зора тўхтатса деб, ғўра узумни эзиб ичди, бу фойда беравермагандан кейин, шундай қимматчилик замонда ярим стаканча қуруқ қаҳвани сувга қориб ичса ҳам бу хира дарддан қутула олмади. Бир қанча йиллардан бери таъсирини тажрибадан ўтказган дориларнинг ҳам бир чақалик нафи тегмади.

Юракбуруғни тўхтатар, ичакни сиқар деб ҳовуч-ҳовуч олча ва беш-олти дона олма еди, лекин қилган дори-дармонидан аҳволи бадтар оғирлашди. Охири икки кун аввал: «Қорнимнинг сувини терар!» деб кўнгли тусамай нўхат еди-ю, ўзини бутунлай туголмайдиган бў-

либ қолди. Чойхонада ҳам таги бўлганиб қолгач, хотинлари зўрлаб ётқизиб қўйишди.

У панжараларнинг тахта қанотлари зич ёпилганидан фақатгина очиқ эшикдан ёруғлик тушадиган уйнинг ўртасига солинган юпқа тўшакда кўзларини шипдаги тўсинлар орасидаги бордонларга тиккан ҳолда гоҳ ўзидан кетиб, гоҳ ўзига келиб термулиб ётар эди.

Эти бориб суякка ёпишганидан, юпқа тўшакда ётаверишдан суяклари зирқирашга турганди. Уйнинг бир чеккасига тахлаб қўйилган юнглик тўшакларга суқланиб қарар, уларнинг устида ётиш қандай роҳатлигини ўйларди. Қарим оға хотинларининг сўзига кирмай, кир бўлиб қолади, деб тўшакларни ёздирмаган эди. Энди бўлса, бу шапарак тошдек тўшакка ётқизиб қўйган ифлос касалнинг етмиш пирини сўкиб ётарди. Қирқ беш йилдан бери у билан яшаган хотини Ҳожар:

«Иккита тўшак солайлик, Қарим оға... Қариганинг-да сен ҳам роҳат қил... Юнг тўшакларни гўрнингга олиб кетасанми?» — деган пайтида кўнмаганига ачинди. Аммо шу замонда бундай тўшакларнинг ўттиз-қирқ лирадан камга тайёр бўлмаслигини ўйлаб, ўзини ҳақ деб ҳисоблади.

Ҳожар бугун хазон супургани боққа кетган, кичик хотини Асма бўлса, уч яшар боласини олиб кир ювгани кетган эди. Қарим оға уйда ёлғиз ўзи қолганди. Лекин ёш боладай Асманинг сўзига кириб, кўшниси бева хотин Мақбулани қараб туришига рози бўлганидан кўнгли ҳеч тинчимас эди. Ичи бураб, қаттиқ оғриб қолган пайтда у хотин бирон нарсани ўғирлаб қўйса ҳам ҳеч ким билмай қолади. Бу ишни қилмаган тақдирда ҳам, ахир ҳафтада унга ярим чинни дон берши керак-а!..

Қарим оға тўсатдан: «Ажабо, паймонам тўлиб, куним битдимикин?» деб ўйлади. Одам ўладиган кунини аниқ билса, ишларини шунга қараб саранжомлаб қўяр, ҳозирлигини кўрар, пулининг қаерда туришини айтиб, хотиржам оёқ-қўлини узатиб кетарди.

Бирдан қорнида санчиқ турди. Ташқари чиқишга уринди, аммо дармонн етмади. Суяги чиққан қўллари билан деворни ушлаб зўрға ўгирилиб ўтира олди. Оғриқ кучайганидан юзлари бужмайди, тез-тез нафас олди-да, орқасига йиқилиб ўзидан кетди.

У, кўча эшигининг қаттиқ тақиллашидан ҳушига келди, пастда кимлардир гаплашарди.

— У ерда ким бор, — ёнингшиди Карим ога.

Зўрға чиққан овозни эшитган Асма жавоб берди:

— Самоварчи ўнбоши Ризонинг қизи бир сават олча сўраяпти!

Карим ога ўрнидан туришга уринди-ю, бўлмади.

— Ўнгирма курушдан беравер! — деди ётган жойидан.

Пастдан яна савдолашган товуш эшитилди.

— Ўн беш куруш олиб келибди! — бақирди Асма.

— Ўнгирма курушдан кам бўлмайди! — деди-да, тез-тез нафас олди. — Саватни келтир, кўрайинчи!

Асма Ризо ўнбошининг қизи олиб келган саватни кўтариб юқори чиқди. Карим ога саватнинг оғзидан бир оз пастрок жойини кўрсатди:

— Мана шу ергача солиб бер!

Эшик ёпилиб, қиз кетгандан кейин Карим ога Асма олиб келган ўн беш курушни ёстиқнинг остидаги ҳамёнга солиб қўйди.

Ҳожар қайтиб пастдаги эшикни ёпди.

Тавақалари ёпиқ панжаранинг орқасидаги кўчадан ўтаётган сигирларнинг маъ-моси ва болаларнинг бақир-ришлари эшитилиб турарди. Ҳожар супуриб келган хазонини юқорига олиб чиқиб эрига кўрсатди. Карим ога кўзлари билан чамалагандан кейин:

— Эртага қишлоқ бозорига олиб бор, икки лирадан камга сотма! — деб Асмага қаради. — Юрагим жуда куйиб кетди... Менга туршак шарват келтир!

Асма пастга тушди, бир оздан кейин чиқиб:

— Кўзада шарват қолмабди, калитни беринг, сандиқдан туршак олайин! — деди.

— Қандай қилиб дарров тугатиб қўйдиларинг! Ёки сув ўрнига ҳам шарват ичасизларми? Бўлмаса, бошқа нарсадан шарват қилиб келтир! — деди Карим ога инграб.

— Бу ёқда ҳеч нарса йўқ. Калитни берсанг-чи!

— Қўлларинг қуриб кетсин, керакмас!

Хотинлар Карим оганинг ўрнини тозалагандан кейин пастга тушдилар. Қоронғида ўтиришиб бир парча чўзма билан уч кундан бери ётган қаттиқни ичдилар. Асманинг ўғли кичкина Нажот тўймадим, деган эди, эр-

ларидан яшириқча бир ҳовуч олча беришди. Улар қайтиб Карим оғанинг олдига чиқишса, чол яна ҳушидан кетиб, инграб ётибди. Асма қўрқди.

— Нега қўрқасан, олти йилдан бери қўйнида ётасан! Ундан кўра оёғини кўтар, тагини тозалайлик,— жеркди Ҳожар.

Касални гоҳ ўннга, гоҳ чапга ағдариб ўринни тозаладилар. Унинг аъзойи-бадани ўтдек қизиб ёнар, эти устухонига ёпишиб, суяклари тарашадек қуриб қолган эди.

— Ўлармикин?— деди Асма секингина.

Ҳожар қоқ-қуруқ қўллари билан касалнинг кўрпасини ёпатуриб, жавоб берди:

— Албатта, ўлади... Неччига кирдийкин?

— Етмишга кирганмикин?

— Кирган бўлса керак... Мендан аввал олган хотини икки бола туққан эди. биттаси аскарликка кетди, иккинчиси қамоқхонада... Менинг биринчи болам ҳозир тирик бўлганда, қирққа кирган бўларди.

Асма бу ҳисобдан ҳеч нарса тушунмагани учун индамай қўя қолди. Нажоти тўшакчанинг устида ухлаб қолганди. Уй анча қоронғи бўлиб қолгани учун Асма ўчоқнинг устидаги лампани ёқди. Гап йўқ, сўз йўқ, бирпас кутиб ўтиришди, кейин лампани ўчириб, бир бурчакда гужанак бўлиб ётишди.

Ярим кечада уйнинг ўртасидаги тўшакда ётган Карим оға хириллаб хотинларини уйғотиб юборди. Аввал Ҳожар уйғонди, у туртина-суртина Асмани топди-да:

— Тур қиз, (Ҳожар кундошини шундай атарди) тур... жон беряпти!— деди.

Аммо йигирма тўрт яшар кишининг маст уйқусида ётган Асма кўзини очолмасди. Ҳожарнинг товуши кўтарилди:

— Турсанг-чи, ҳей қиз... Тур чироқни ёқ, Карим оғанинг аҳволи танг. Ўлади шекилли!

Асмандан аввал кичкина Нажот уйғониб йиғлай бошлади, касал ҳамон хирилларди.

— Нима гап, болага бир нарса бўлдимиз?— деб Нажоти ётган жойга қаради, Асма.

— Болага ҳеч нарса бўлгани йўқ, қизим... катта одамга бир нарсалар бўляпти!— деди кундоши.

Асма эснай-эснай ўрнидан турди; лампа ёққани ўчоқбошига юрди, оёғи касалнинг тўшагига қоқилиб, гандираклади ва қўрқиб қичқириб юборди.

Гугуртни пайпаслаб ахтараркан уйда ҳукм сураётган жимликдан қалтираб кетди: Нажоти яна ухлаб қолибди, касалнинг хирллаши ҳам тўхтаб қолибди.

— Ҳожар опа, ўлдимикин, нима дейсиз?

— Қайдам! Ҳе, қиз, сен чироқни ёқ!— деди Ҳожар.

Асманинг титраб-қалтираган қўллари гугуртни топди; лампанинг хира, қизғиш ёруғи пастдан юқорига кўтарилиб ёш хотиннинг ияғини, уйқу аримаган кўзларини ёритди, бошининг соясини жуда катта қилиб шипга туширди, уйдаги ҳар нарсани, шу қатор кўзларини уқалаб ўтирган Ҳожарнинг бир тутам келадиган оқ сочларини сарғиш рангга бўяди. Нажоти лой оёқларини кериб узатган, кўзларини ярим очганча ухламоқда эди.

Карим оға ўртада қимир этмай ётар, юзи дока бўлиб кетган эди. Лампанинг равшанлиги ҳам бу оқликни ўзгартира олмаганди. Ярим очиқ кўзларининг оқи қоронғи уйда садаф тугмадай ялтирарди. Сийрак соқоли ияғи бир оз чап томонга қийшайиб кўксига эгилган, тешикларидан оқарган қиллари чиқиб турган бурчанинг учи чўзилгандай эди.

Асма қўрққанидан қичқирганича эшикка отилди. Ҳожар ўрнидан ирғиб туриб, унинг этагидан тутди:

— Товушингни ўчир, нега бақирасан, ўлишга ўлди! Кел, энгагини танғиб қўяйлик!

— Нима қилишимни билмай қолдим, Ҳожар опа!

— Ажабми, соғлигида устимга кундош бўлиб қўйнига киришни билдинг, энди ўлигига қўл текизишга қўрқасанми?

Кичик хотин сабабинини ўзи ҳам билмай бир қўрқув билан кундошига ялинди:

— Мен ўз хоҳишим билан устимга кундош бўлиб келганим йўқ. Ҳожар опажоним, отам зўрлаб берди...— гапига бирпас жавоб кутди-да, кундоши унинг сўзига эътибор бермай, мурда билан овора эканини кўриб,— қўшниларга хабар берайлик!— деди.

— Қўшнилар нима қилиб берарди... Одамларни уйқудан уйғотган билан Карим оғанинг жони қайтиб келмайди-ку!— деб эрининг олдига чўкка тушиб энгагини бойлади. Мурданинг чангак бўлиб қолган оёғи қанча қилса ҳам ёзилмади. Ҳожар икки қўли билан мурданинг

тиззасининг кўзини босди, аммо қўлларини олар-олмас оёқлари-яна чангак бўлиб қолди.

Асма Ҳожарнинг рўбарўсига чўкка тушиб олган, кўзлари қинидан чиққудай бир кундошига, бир эрига қарарди. У йиғирма тўрт ёшга кирган бўлса ҳам, шу вақтгача мурдани бундай яқиндан кўрмаган эди.

Ҳожар Карим оғанинг белбоғларини титкилади, у бир нарса ахтарарди, топа олмаганидан кейин мурдани сал бир ёнга ўгириб остини қаради.

— Топдим!— деб шипшиди у.

— Нима ахтардинг?

Ҳожар индамади, у мурданинг иштонбоғидан ушлаб, учидаги бир тугунни тиши билан ечишга уринарди.

Иштонбоғни Асмага узатиб:

— Тугунни сен еч, тишим қолмабди,— деди бир оздан кейин.

Асма тугунни ечган эди, ичидан ип боғлоқли икки калит тушди. Катта хотин калитларни ердан олиб қоматини ростлади-да, эшик томон юраркан, орқасига қайрилиб:

— Ҳей қиз, бу ёққа кел! Сандигини очиб кўрайлик, нимаси бор экан, эртага қамоқхонадаги ўғлининг хотини келса, ҳамма нарсани супуриб кетади,— деди.

Асма бирдан ўзгариб кетди:

— Нега супуриб кетаркан?— қўли билан тўшакда ётган Нажотни кўрсатди.— Нима, бу бола уники эмасми?.. Унинг ҳақини ҳеч ким ололмайди.

Ҳожар масхараомуз кулди:

— Эй сенинг дунёдан хабаринг йўқ. Устимга кундош бўлиб келдинг, ҳукумат томонидан расмий никоҳ қилинганинг йўқ... Нажотинг меросхўр бўлолмайди.

Асма ишонмади:

— Бу кимнинг боласи? Ҳамма биледи... Ҳароми эмас-ку!

Бироқ Ҳожарнинг гапи унинг дилида шубҳа қўзгаган эди. У секин кундошининг орқасидан эргашди.

Пастки уйдаги сандиқни очдилар. Ичидан бир неча кўйлак, бир қалами яқтак, анча юнг пайпоқ, бир кумуш папирос қутиси, бир чақмоқли тўппонча, бир ток қайчи чиқди. Ҳамма ёқни остин-устун қилсалар ҳам пул чиқмади.

— Кўмиб қўйган бўлса керак!— деди Ҳожар.

— Ҳа, ҳа!.. Кўмгандир!

— Қаерга кўмган экан?
— Ким биладн?
— Қиз сенга бирон нарса айтмаганми?
— У бировга бир нарса айтадимми? Ҳеч нарса де-
маган!

— Эҳ аттанг... Ёшлик қилгансан-да... Нега бирон
кеча дунёсини кўмган ерини сўрамадинг?

Асма қизариб ерга тикилди, Ҳожар:

— Юқори чиқиб кийимларини айирайлик-чи, қани,—
деди.

Кийимлар ичидан битта занжирли кумуш чўнтак
соати, ўн етти лирага яқин пул чиқди.

Ҳожар ахтарганини тополмагани учун асабийла-
шарди.

— Қирқ йил азобини тортдим... устимга кундош олиб
келди, оғзимни очмадим, кетишида пул яширган ерини
айтмасдан кета берди... Балога йўлиққир...

— Балога йўлиқди-ку, Ҳожар опа!

— Гўринг нурга тўлмагур... ўлгинича бизни боғда
ва далада ишлатди-я, имонсиз! Қел қизим, шу пулни
бўлишиб олайлик!

Битта сенга, битта менга қилиб, ўн етти лирани
ўзаро тақсим қилишди, фақат Ҳожар рўбарўсида
ўтирганга саккиз лира бериб, ўзи тўққиз лира олди.
Занжирли кумуш соатни ҳам чўнтагига солиб олди.
Ундан кейин яна ҳамма ёқни титкилашга тушдилар.
Кўрпачаларнинг остини, шипдаги болорларнинг орала-
рини ахтарсалар ҳам ҳеч нарса тополмадилар.

— Ҳожар опа... балки пули йўқдир?— деди чанг ва
терга ботган Асма ахтаришдан тўхтаб.

— Ўлигингни шоқоллар егурнинг ўлибдими пули бўл-
маса? Шунга эрга чиққан кунимдан бери бир қарол
сингари ишлайман, ўзи ҳам ишлади, олти йил бўлди
сен ҳам тинмайсан, кўзга кўрниарли нима орттирдик?..
Ҳар йили олча-ю, узумидан бўлак кам деганда етти-
саккиз юз лиралик ғалла сотиб оларди.

Аммо ўзи ҳам ахтаришдан чарчагани, мурданинг
иштонбоғидан ешиб олган калитларнинг каттасини қў-
лига олди-да, бир оз ўйлангач:

— Юр, пастга тушиб қулфлоқлик уйни очайлик, ов-
кат пишириб, ёғлиқ қатлама қилиб, бир маза қилай-
лик...— деди Ҳожар, кейин ўз-ўзи билан гаплашаётган-
дай сўзида тавом этди: — Қабрингда тинчимагур... Қирқ

йил уйида юриб, хўкиздедек ишлаб, бир кун қорним тўйиб овқат емабман-а... Шундай бўлса ҳам товушимни чиқармадим. Қандай бўлмасин бир кун ўлар-да, ҳамма нарсаси менга қолар деб ўйладим... Худодан қўрқмасдан пулларини ўзи билан бирга олиб кетди яшшамагур,— у яна Асмага қаради:— Нега бақрайиб юзимга қараб турибсан, ҳей қиз? Ешман деб мақтанасанми? Қўлингдаги ҳароминг билан сепи ким оларди? Эл ичига тушгандан кейин ақлинг кириб қолади!.. Юр, ўшайиб турма... бориб нима бор, нима йўқ ўртага қўййлик-да, тўйганимизча яйраб бир овқат ейлик...

Озиқ-овқат турадиган уйни очишди, ун, ёғ, сут, ишқилиб қўлларига нима илинса ташқарига олиб чиқишди-да, ўтни ёқишди. Читирлаб ёниб алангаси юқорига ураётган оловнинг ёруғида кетма-кет хамир қоришди, ёйишди, шўрва қайнатишди, шарват ясашди, қатламаларга қаймоқ суришди, тўйиб-тўйиб ейишди, сўнгра ўтиришиб у ёқдан, бу ёқдан сўзлашишди. Тоза ҳам Сулаймон ўлди-ю, девлар қутулди бўлди. Карим оғага илингандай бўлдилар, тагин алланима балолар пишириб ея бошладилар. Тонг отарда иккиси ҳам ўтирган еридан туролмай қолди. Аммо эшик олдидан ўтган сигирларнинг тапур-тупурлари, бундан ошиқ кутиш мумкин эмаслигини уларга ишора этди ва бошларига тушган фалокатни қишлоқ халқига билдириш замон келганлигидан уларни огоҳлантирди. Юқорига чиқдилар; Ҳожар бошига рўмол ташлади, Асма пиш-пиш қилиб ухлаётган Нажотини қучоқлади. Ўртада ётган мурдага назар ҳам ташламай пастга тушиб, эшик томон югурдилар. Яқиндаги уй ва кўчаларни янграган юрак эзувчи товуш билан фарёд ура бошладилар.

Ҳожар: «Ҳай халойиқ, ҳай қўшнилар, у кетди... дунёсига тўймасдан ноком кетди...» деб йиғласа, Асма уйқудан бевақт уйғотилгани учун қўрқиб кетиб, бағиллаб йиғлаётган боласини бағрига босганича, қишлоқни бошига кўтарарди:

— Вой менинг уч ёшида етим қолган Нажотим!..

ҲОЗЛАР

Дуду югурганча қишлоқ ўқитувчисининг уйига кириб келди.

— Манави хатни ўқиб беринг... Сайиддан келибди!..

Бекорчиликдан зерикиб ётган ўқитувчи Дудунинг очиқ ёқасидан кўриниб турган кўкрагига кўз қирини ташлаб қўйди. Ёш жувоннинг қорача баданини ёпиб турган кўйлак енгилгина учди, ўқитувчи бир-икки ютни-ниб қўйди-да, қўлини чўзди: «Қани, хатингни бер-чи!»

Бундан уч йил аввал эри Сайидни бир ўртоғи тўйга айтган эди. Эски одат бўйича янги келин-куёвни саккиз милтиқдан бараварига ўқ узиб қутлашди. Шунда меҳмонлардан бирига ўқ тегиб ўлди. Кимнинг ўқи теккани номаълум эди. Шундай бўлса ҳам текширгани келган суд терговчисига пора бериб, камбағал Сайид билан унинг ўртоғи Дурмуш ўлдирган дейишди. Суд иккаласини ўн йилдан қамоққа ҳукм қилди.

Ўқитувчи Сайиддан келган хатни ўқиб чиқди. У хатда аввал хотинининг ҳол-аҳволини сўраган, кейин ўзининг мазаси йўқлигидан, қамоқхонадаги оғир турмушидан, бит ва қандаладан шикоят қилган, агар Дуду кўргани келса, иккита роз ҳам олиб келса, яхши бўлишлигини, розларни қамоқхона бошлиғи ва бош назоратчига бермоқчи эканлигини, шунда улар Сайидни камеранинг сал тузукроқ, бит ва қандаласи камроқ бўлган олдинги қисмига кўчиришлари мумкинлигини ёзган эди.

Дуду хатни ўқитувчининг қўлидан олиб, кўрагига яширди. Кўзини лўқ қилиб турган ўқитувчи жувоннинг ярим очилган сийнасини кўриб олишга муяссар бўлди.

Дуду мактаб олдидаги гўнг тепада ўйнаб юрган ўғли Хуснини етаклаганча уйига кетди. У ўйга чўмган, нима қилишини билмас эди.

Унинг биттагина ғози бўлиб, тухумларини боққол Илёс афандига бериши керак эди. Агар ғоз ҳар куни тухум қилиб турса, бир ойда Илёс афандининг қарзидан қутуларди. Дуду ундан ўғилчасига кўйлак учун бўз олган, пули бўлмаганидан, пул ўрнига тухум беришга ваъда қилган эди. Агар ғозни шаҳарга олиб кетса борми, боққол унинг уйидаги бор бисоти: йиртиқ кўрпа-тўшагини ҳам қўймайди.

Бунинг устига ғози битта, Сайид эса иккита сўраган.

Дуду эгачисининг уйига борди. Сайиднинг акасини бундан ўн беш кун аввал ўртоқлари билан овга чиққанда ўлдириб кетишган эди. Дуду Сайидни қутқаришга битта ғоз керак бўлиб қолганини айтганда, эгачиси уйни бошига кўтарди:

— Остонамга қадам босма! Кет уйимдан! Яшшамагур Сайидни деб, эримдан айрилдим. Илоҳим бир умр қамоқдан чиқмасин...— дея йиғлаб бошлади.

Дуду ўридан турди ва қўрққанидан бошқа қариндошлариникига ёрдам сўраб бормаи кўя қолди. Бутун кеча Дуду мишжа қоқмади. Уйда тўрт яшар ўғлидан бошқа ҳеч ким йўқ. У қўрқди. Ўлдирилган одамнинг қариндош-уруғлари эрингга ёрдам берма, деб дўқ қилишарди. Улар Сайиднинг акасини унча-мунча ёрдамлашиб тургани учун ўлдиришди. Дуду кимникига кирса, ҳайдаб чиқарарди. Сайид иккита ғоз сўрабди-я. Ярим кечада Дуду бир қарорга келди-да, ўридан гуриб эшикка чиқди. Тўғри товуқхонага бориб, ғозни ушлади-да, оёқларини боғлади. Тўсатдан ғоз ғоголаб юборди. Четан девор орқасидан қўшни ҳовлидаги ғозлар ҳам унга қўшилишиб ғоголаб бошлади. Дуду бир оз тўхтаб турди, кейин четан деворнинг бузуқ жойидан қўшнисининг ҳовлисига ўтди-да, товуқхонада бир-бирига гал бермай ғоголаётган ғозлардан бирини тутиб чиқди. Ит уни таниб индамади.

Шундан кейин Хуснини орқасига боғлаб, бир қўлига ғозларни, яна бир қўлига, дон солинган халгачани

олиб йўлга тушди. Хусни шинни соллинган кўзачани ушлаб олган эди. Гоҳида Дуду қоронгида қоқилиб кетар, шинни чайқалиб орқасига тўкиларди. Салқини кечада Дуду шаҳарга борарди. Қишлоқдан шаҳаргача ўн тўққиз соатлик йўл эди.

* * *

Сайид уч ойча касал бўлиб ётди. Охири уни қамоқхона касалхонасига ётқизишди. Бироқ, орадан бир неча кун ўтгач, бошқа бир маҳбус касал бўлиб қолди-ю, Сайидни касалхонадан чиқариб юборишди. Қайгиб касалхонага қабул этишмади. «Дарди бедаво силлар касалхонага ётқизилмасин» деган буйруқ бор эди.

Қонун бўйича Сайид каби маҳбуслар ҳукми юмшатишни ёки афв этишни сўраб ариза беришлари мумкин эди. Аммо Сайид ўзининг нима касал эканини билмасди.

Қамоқхонадаги бу каби ярамасликлардан хабардор бўлган маҳбусларнинг ҳам у билан иши йўқ эди, чунки у фақир эди.

Афв сўраб ёзилган аризалар, илтимослар ойлаб идораларда чапг босиб ётади, ҳеч ким унинг ижроси билан қизиқмайди ҳам.

Сайид камеранинг энг ифлос, қоронғи бурчагида, ҳожатхона ёнида очдан-оч ётарди. Касал бўлганлиги учун қамоқxonанинг ҳам, бировнинг ҳам хизматини қилмас, ҳатто сув ҳам ташимас эди. Берган овқатларининг бир кунлигини уч кун ер, икки кунлигини эса, қатиққа алишарди. Кун бўйи қимирламай, қамоқxonанинг зиғирдай ойнасида кўриниб турган бир парча мовий осмонга тикилиб ётарди.

У қишлоққа хат ёздиргандан кейин, Дудуни ишдан қўймаслик учун анчагача хатни юбормади: чунки ер ҳайдайдиган қизгин пайт эди.

Ортиқ кута олмаслигини англаб, белбоғидан икки буклоғлиқ хатни олди. Учрашув кунлари эшик олдида турадиган бир маҳбусга бериб: «Шуни бизнинг қишлоқдан келганларга бер», деди. Шундан кейин икки кўзи Дудунинг йўлида бўлиб қолди. Хатни олиб кетган Сайиднинг ҳамқишлоғи ўн кунча шаҳарда қолиб кетди. Сайид эса, Дудуни зориқиб кутарди. Қапдаккина кўм-кўк осмондан кўзини узмасди. Кечқурунлари шин-

нига бир бурда қаттиқ қора нон ботириб еб ухлашга уринарди. Дуду келганда қандай қилиб туриб, камерадан унинг олдига чиқиш ўйи безовта қиларди. «Эмак-лаб бўлса ҳам чиқаман!» дерди ўз-ўзига.

Тўйдан кейин бир ой ўтгач ҳарбий хизматга кетди; қайтиб келганидан кейин орадан йигирма кун ўтмасдан қамалди. Дудунинг висолига тўймаган эди. Дуду ҳамон келмасди.

Бундан ортиқ кутишга тоқати етмайди, шекилли...

* * *

... Дуду қамоқхонага келди. Эшик олдида ҳеч ким йўқ эди. Бироқ энди ичкарига кирай деганда қоровулхонадаги жандарм:

— Қайт орқангга!— деб бақирди.

Дарвоза ёнида турган назоратчи Дудунинг қўлидаги халтача ва ғозларни кўриб, унга қўли билан ишора қилди. Лекин шу чоқ бир неча маҳбус замбил кўтариб келиб қолишди. Назоратчи уларга қараб юрди.

Шу пайт қоровулхонага қамоқхона мирзаси кириб келди.

— Замбилни мозорга олиб боринг!— деб қичқирди мирза ўтиб бораётган маҳбусларга.— Мен ўзим қайд этиб қўяман.

Бош назоратчи қамоқхона хизматчилари ҳамда, айрим маҳбусларга аллақандай бир қогозга имзо чектирарди. Улар ўлган кишидан бир эски кўрпа, мис товоқ ва йиртиқ ботинкагина қолганига гувоҳлик беришарди.

Шу пайт бош назоратчи нарироқда турган Дудунни кўриб сўради:

— Сенга ким керак?

— Опрукалик Сайид.

Бош назоратчининг афти буришди, унинг бир назоратчи қўл остида замбилда мурда олиб кетаётган маҳбусларга ишора қилмоқчи бўлиб турган кўзлари ғоз ва халтачага тушиб қолди:

— Сайид шу ерда, лекин бугун қабул куни эмас. Қўлингдагини бер-да, ўзинг бир ҳафтадан кейин кел,— деди.

Бош назоратчи ғозларни, халтани, шиннилли кўзачани олди ва эшик олдида қимирламай турган Дудуга қараб ўшқирди:

— Бир ҳафтадан кейин кел дедим-ку, нарсаларинг-ни у олади... Йўқол бу ердан!

Дуду шаҳарда бир ҳафта қола олармиди?

Дуду ўглини етаклаб битта-битта юриб кетди. Угли қамоқхона томонга ўгирилиб-ўгирилиб қарар, ерга қоқилар ва кўз ёш қилиб:

— Дадам қани? Дадам қани?..— деб сўрарди.

Дуду уни жеркиб берди:

— Нега йиғлайсан! Кўрсатмадилар!— кейин кўнгли юмшаб, қўшиб қўйди:— Уримдан кейин яна келамиз.

Дуду қишлоққа кириб келиши билан жандарм уни қамоққа олди. Ҳоз ўғирлагани учун уч ой қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Қишлоқ қамоқхонасида ётгани учун йиғим-теримгача эрининг ўлганидан хабари бўлмади.

ҚОЧОҚ

Икки жандарм Идрисни ўртага солиб, олиб борарди. Оёқ босишга мадори қолмаган Идрис жандармлардан обдан калтак егани учун, тезроқ юришга тиришарди. Аслида бундай ишлардан беҳабар бўлса ҳам, ҳайит-намозда Имом қишлоғининг масжидини овлаб, назомхонларни «шилганига» иқроп бўлди.

Ахир нима қилсин?.. Буни таёқ деб қўйибдилар.. Иқроп бўлмаганинга қўярмиди. У энди кам деганда етти йилга кетади.

У илдам-илдам қадам босар экан, ўқтин-ўқтин тошга қоқилиб, каловланиб кетса, жандармлардан бири қўлидан тутиб қоларди. Бир оз юришгач, унга бир дона сигарет ҳам беришди...

Аслида буларни ҳам ёмон одамлар деб бўлмайди... Нима ҳам қилишсин, хизмат-да. Улар йўлга чиқишларидан олдин капитан: «Айбдорни топмасдан кўзимга кўринмаларинг!»— деб қаттиқ огоҳлантирган эди. Қишлоқни «овлаган» ўғри аллақачон қочиб қолган, қандай бўлмасин бирорта айбдор топниш керак эди. Зотан Идрис неча йиллардан буён бу ёқларда ишсиз санқиб юрар, минг бир кўчага кириб-чиқар эди. Уч-тўрт марта сигарет қоғози билан чақмоқтош сотаётганида қўлга тушган эди. Энг муҳими қишлоқ аҳолиси ундан порози эди. Аввал раҳматлик отасини — у қишлоқ имоми бўлган — юз-хотир қилиб юрганларга ҳам Идриснинг юриш-туриши ёқмади, унинг қишлоқдан чиқиб кетиши-

ни талаб қила бошладилар. Идрис қишлоқда экан, жандармларнинг оёғи узилмасди. Шунинг учун ҳам жандармлар Идрисни ушлашлари биланоқ, қишлоқ оқсоқоли билан боққол бу воқиядан бир кун олдин Идрис Имом қишлоғи томонга кетаётган эди, деб гувоҳлик беришди... Шунинг ўзи етарли эди. Қолганини жандармларнинг ўзи гапиртириб олди... Идрис ҳайитнамозда Имом қишлоғининг масжидини қандай овлаганини айтиб берди...

Ҳозир улар Имом қишлоғига кетишаётган эди.

Идрис ташвиш тортар, ўйга чўмган эди. Унинг фикри-зикрини таёқ зарби ҳам, етти йил қамоққа ҳукм қилиниш ваҳми ҳам эмас, балки таёқдан ҳам, қамоқдан ҳам бутунлай бошқа бир нарса, бошқа хаёл чулғаб олган эди.

Ортиқча фикр юритишга ўрганмаган мияси бирор чора излар, почорлиги жонсарак кўзлари ва бўртиб чиққан юз томиларидан кўриниб турарди.

Унинг хаёлини мана бу нарса банд қилган эди: Идрис калтак зарбидан қишлоқни «овлаганини» бўйнига олди. Бу кифоя қилмайди. Далил ҳам керак. Бунинг учун эса, пул билан кумуш соатларни қаерга яширганини айтиб бериши лозим. Қанақа пул? Қанақа кумуш соат? Қанақа ўғрилиқ?.. Лекин гапирмаса бўлмайди... Таёқ, қўндоқ ва тепкиларга бардош бериб бўладиганга ўхшамайди. Мияси тарс ёрилиб кетаман дерди: нимани гапирсин? «Имом қишлоғини мен овладим», дейиш осон. Аммо пул билан кумуш соатларни йўқдан бор қилиш қийин... Жуда ҳам қийин...

Дарра, қўндоқ билан уриш ва тепкиларнинг кети кўринмайди. Ўзини йўқотаёзди. Кўз олди қоронғилашди. Зўрға қўл кўтариб, «Айтаман!»— деди.

Жандармлар тўхтади. Юзига сув сепишди. Сигарет беришди. Шундан кейин Идрис биринчи бўлиб эсига келган одамнинг отини айтиб берди:

—«Пул Имом қишлоғидаги қаҳвачи Сулаймон оғада».

Идрис калтаклардан қутулди. Уша пайтда у фақат шуни орзу қилган эди. Лекин Имом қишлоғига қараб йўлга чиқишар экан, у бутунлай бошқа нарсани ўйлай бошлади.

«Бечора Сулаймон оғага жабр бўлди-да!»— дерди ўзига ўзи.

Уз қишлоғида бўлсин, Имом қишлоғида бўлсин, бирдан-бир паноҳгоҳи Сулаймон оға эди. У тунаб қолиш учун қаҳвахонасидан Идрисга жой берар, ундан маслаҳат ва насиҳатларини аямасди.

Қандай қилиб унинг исми биринчи бўлиб эсига тушди-а?

Энди жандармлар ҳеч нарсадан беҳабар чолни ерга ётқизиб, калтаклашади, аъзойи бадани моматалоқ бўлгунча савалашади. Сулаймон оға, билмайман, деб минг бир хил қасам ичганда ҳам, барибир даррадан қутулмайди. Титроқ овози билан ялиниб-ёлворади, гуноҳсизлигини тушунтирмоқчи бўлади, ерга судралиб тўлгангади, лекин ҳеч ким додига қулоқ солмайди.

Унга чолнинг кўзларидан оппоқ соқолига думалаб тушаётган ёш томчилари кўринди. Чолнинг букчайган белига кетма-кет келиб тушаётган тепки ва қўндоқ зарбларини сезгандек бўлди. Унинг оппоқ, ўсиқ қошлари остидаги нурсиз, қабарик кўзлари, «Идрис, қилган ишингдан хурсандмисан?» дегандек тикилиб турганини ҳис этди. Биров унинг белига яна бир тепгандек инграб юборди. Жандармларнинг бири унга кўз қирини ташлади. Кейин ёнидан яна битта сигарет олиб, унга узатди...

Идрис олдинга қилиб боғланган қўли билан сигаретни олиб, лабига қистирди. Икки-уч марта чуқур нафас олди.

Яна беш-ўн қадам йўл юришди. Идриснинг оғзидаги сигарет ерга тушди.

Оҳ... Бу иш унинг қўлидан келмасди...

Узоқда Имом қишлоғи кўринди. Аввал уч-тўртта майда дарахт, кейин эса бир қанча гувала уй ва беш-ўнта яланғоч болалар кўзга чалинди...

Яна юз қадамча бор... Кейин қишлоққа етиб келишади... ва Сулаймон оға...

Идрис ён-верига разм солди... Тош йўлнинг ўнг ёни ёнғоқзор. Жандармларга қаради: қўлларида милтиқ.

Хандақнинг нариги бетига сакради, йиқилиб тушди, яна ўрнидан туриб, ёнғоқзор оралаб қоча бошлади. Жандармлар затворни шарақлатиб очиб ёпишди, шундан кейин икки марта ўқ овози эшитилди... Алланарса ҳавода бир зум визиллади, Идрис турган жойида қулади.

Жандармлар чоңқиллаб келишди. Идриснинг оғзидан тирқираб қон оқаётган эди. Кўзини очиб, «Сулаймон оғанинг ҳеч нарсадан хабари йўқ», деди. Боши шилқ этиб ёнга тушди. Оғзидан яна анча қон келди. Сўнгги марта кўзини очиб: «Менинг ҳам...» дея олди.

Кўзини қайта юмишга улгурмай оёқ-қўлини узатди. Шу бўйи қайта турмади.

УСМОН ҚОТИЛ

Қамоқхонанинг ташқари ҳовлисида, Абаза Камол қаҳва қайнатаётган ўчоқ олдида устма-уст сигарет чекиб ўтирган эдим. Қалъанинг баланд деворларидан оша порт томондан келаётган товуш қалбимда аллақандай ҳазин ҳисларни уйғотган эди. Олисдан юрак эзувчи гудогини чала-чала соҳилга яқинлашган кема якорь ташлаётган эди. Занжирларнинг шақир-шуқурлари орасида қайиқчиларнинг бақириб-чақириб жанжаллашган овозларини эшитаётгандек эдим. Қалбим ташқарида учиб юргандек эди. Бошқа вақтлар мени юпатадиган бу нарсаларга эътибор ҳам бермасдим. Ориф қоровулнинг етти кунлик жўжаларига бош бўлиб юрган товуғи оёғимнинг тагида ўрмалашар, деворнинг қоқ ўртасидан ўсиб чиқиб салом бериб очилиб ётган мойчечак шамолда секингина тебранар, сал нарироқда, девор тагида бошини эгиб ўтирган Тайёр бобо бойбурт қўшиқларини хиргойи қиларди. Аммо мен бу яқин дўстларимдан тасалли оладиган ҳолда эмас эдим. Ҳозир фикр-хаёлим қалинлиги саккиз газ келадиган тош девордан ошиб ўтиб, палубада туриб, краннинг ишлашини томоша қилаётган, шамолда кўйлагини ҳилпираб турган қизлар билан, оғир юкдан букчайиб, зинадан тушишга уринаётган юкчилар билан бирга эди. Мен ўтирган жойимдан сапчиб тургим, матросларни, жандармларни итариб ташлаб, олға юргим, қайиққа тушиб, кемага чиққим ва капитанга «Қани, кемани ҳайда!» дегим келарди. Кўз ўнгимда намоён

бўлган нарса на шаҳар, на инсон, на адир ва на ўрмон эди. Мен уфқсиз денгизларни, девор билан ўраб олинмаган кенг ялангликларни қўмсаётган эдим. Кишининг руҳи кўкда парвоз этиб юаркан, тўсатдан ерга қўниб, инсон ожизлигига дуч келиб қолиши нақадар қизиқ.

Реакционер Ёқуб домла ёнимга келди, темир курсилардан бирига чўка туриб, «Ишлар қалай?» деб сўради. Мен унинг нима мақсадда олдимга келганини сездим-да, қаҳвачига буюрдим: «Қамол, домлага битта чой бер!»

Ёқуб бечора Баликесир атрофида дарвишлар ишига аралашиб қолган экан, уни «реакционер» деб ўн йилга қамаб юборишибди. Менемен воқиясидан чўчиб қолган ҳукумат ўша пайтлари бундай одамларга нисбатан гоё қаттиққўл эди. У илгарни бадавлат, қўш хотинли бўлганлигини гапириб юрар, аммо бу ерга келганига анча бўлганига қарамай, уни ҳеч ким йўқламасди. У бировларнинг ёрдами, қамоқхона бошлиғининг ҳимояси, унда бунда баъзи бировларга ёзиб берадиган туморлари орқасидан бир нав тирикчилик ўтказар, лекин маҳбусларни гапга солиб, топган-тутган янгиликларини оқизмай-томизмай қамоқхона бошлиғига етказиб тургани учун ҳаммадан лаънат эшитарди. У бу ишларни бировга ёмонлик тилаб эмас, балки ҳар нарсани биринчи бўлиб билишни истагани, ғалати табиатли, ўтакетган сергап одам бўлганлиги сабабли қилса керак, деб ўйлайман. Чунки мен унинг бирпас ҳам ёлғиз қолмасин келмай, дуч келган одамнинг пинжига тиқилиб, қизиқарли ва муҳим бир гап устида баҳс очиб суҳбатдошларини оғзига қаратиш учун қўй кўзларини қисиб, мияси тарс ёрилгудек даражада ўйлаб ўтирганини кўрганман. У ҳаммани оғзига қаратиб олганига амин бўлгач, отасининг ўлимига сабаб бўлиши мумкин бўлган сирларни ҳам очиб ўртага ташлашдан тоймасди. Ёзин-қисин устидан тушмайдиган олча ранг камзулини ерда судраб ҳовлининг у бурчидан бу бурчига югурар, тўп-тўп бўлиб ўтирган кишилар билан гурунглашиб, кунни кеч қиларди. Узоқ бўлса ҳам мени ўз ҳамқишлоғи ҳисоблаганлиги учун тез-тез олдимга келиб турар, ҳар сафар таниш-билишларидан оғиз очар, Болёдан олган иккинчи хотинини таърифлаб берар, пировардида яна бир чойнак чойга тушириб кетарди. Бугун унинг кўринишида қандайдир ясама жиддийлик-бор эди. У чойни ўнг қўлига олиб, чап қўлидаги сигарет тутунини юзимга бурқситиб пуфлар, «Қара, инсоннинг ҳоли шу

экан-да!» демоқчи бўлгандай бошини тебратиб қўяр, тез-тез уҳ тортарди.

— Қани, домла, қандай янгиликлар бор?— сўрадим кулимсираб.

— Усмон қотилимиз яна бетамизлик қилибди. Бу гал иши пачава. Ҳисомиддин сартарошни пичоқлаб қўйибди. Бора-бора туппа-тузук қотил бўлади, шекилли.

Дастлаб Усмон қотили кимлигини эслолмай турдим. Кейин у ёдимга тушгач, домладан сўрадим:

— Бундан икки ойча бурун қамоқхонадан чиққан йигит эмасми? Эсингдами, йўл тўсарлик қилганлиги учун суд раиси уни қамаб юбораёзган эди!

— Кошкийди қамалганида. Кўпи билан етти йил оларди, қамоқда ётган кунларини ҳисобга олар ва ҳадемай икки-уч йилда қутулиб чиқарди. Бу фалокат ҳам бўлмасмиди. Ҳисомиддин сартарош ўлиб қолгудек бўлса, ўн беш йилга кетиши турган гап. Сартарош ҳам соф қоладиганга ўхшамайди, пичоқни қорнига урган.

Бу сўзлардан кейин Усмон қотилни яхшироқ эсладим. У йигирма бешга кирган бўлса ҳам, ўн етти яшар ўспириннинг дидини берадиган, рангпар, юзи чўзинчоқ, қўллари пахтадай, бармоқлари узун-узун бир йигит эди. У ҳар вақт костюмининг тугмаларини қадаб, қўлларини қовуштириб олдимга келар, бирор нарса айтмоқчи бўлсам, «Қулоғим сизда, ога» деб бошини ҳам қилиб турарди. Шу томонларда донг чиқариб қамоққа тушган безори ва каллакесарлар олдида чурқ этмас, устозининг бирор сўзини эшитмай қолишдан қўрққан шогирд сингари кўзларини мўлтиллаб жим ўтирарди. Унинг ташқаридаги ҳаёти ҳақида эшитган гапларимга ишониш қийин эди, лекин ҳамма ҳам бир сўзни такрорлар эди. Ўғлини кўришга рухсат берилган кунлари қамоқхонага келиб турадиган кампир онаси ҳам уни узоқдан кўрди дегунча, «Илоҳим бўйинг узилсин, Усмон, бизларни хонавайрон қилдинг!» деб қарғарди.

Эшитишимга қараганда Усмон ёшлик пайтида отадан ажраган, қийинчиликда яшаб, шунча ёшга кирган бўлса ҳам, шу вақтгача бирор ҳунар эгалламаган. У қайси бир устага шогирд тушмасин, орадан тўрт-беш кун ўтгач, қочган, бунинг натижасида тикувчилик бобида тугма қадашдан, этикдўзликда эса ип мумлашдан нарига ўтмаган. У ўн яшарлигида маҳалладаги бадавлат оила болаларини калтаклашдан иш бошлаган. Ўн икки ёшида

онасига мушт кўтарган, ўн бешга кирганида тоғасига пичоқ ўқталган, ўн олти ёшидан бошлаб ҳафтада камида бир марта жандарм бўлимига, ойда бир марта қамоққа тушиб турган. У отадан қолган узумзорнинг кўк-ламда барғиши, кузда ҳосилини, қишда кўчатини сотиб ароқ ичган, онаси яшаб турган каталак уй билан бир ярим дўним боғни ҳам сотиб пуллашга хўп уринган-у, ammo кампир онанинг: «Ўлигим чиқмагунча бу уйга бошқа одам кирмайди», деб туриб олганлиги ҳамда ҳовли қозғозларини тоғасига бериб қўйилганлиги сабабли қўлидан ҳеч нарса келмаган. Шўрлик кампирнинг қишин-ёзин тер тўкиб бир парча ерда етиштирган сабзавотлари ва беш-ўн туп ўрик билан олчадан тушган пули Усмоннинг овқати ва кийимига етмас, шунинг учун у бошқаларга дастёрчилик қилиб юрарди. Усмон кўнгли бўш, тўғрироғи ундан ҳайиқиб қолган бирор ҳунарманднинг пинжига кирар, баъзида бирон этикдўз ёки кўкчига қарашиб юрар, кефаль балиғидан икра олувчи балиқчиларга кўмаклашган бўлар, шу зайлда одамига қараб бир жуфт ковуш ёки икки-уч лира пул ундириб оларди. Беданалар Қора денгиз томондан гала-гала бўлиб ўчиб кела бошлагач, у ҳам овчилар билан бирга жўнаб, ёмғир ёққан кунлари болалар ҳам талайгина қуш йиғиши мумкин бўлган овга қатнашарди. Кечқурунлари бирор майхонага кирар, биронта танишнинг ёнига ўтириб олиб, ичкилик ва овқатга «эритар», бунинг иложи бўлмаса, ошпазга «қарз-дорман» деб жўнаб қоларди. Кўп одамлар бошга бало орттиргандан кўра унга овқат олиб беришни, жуда шилқимлик қилаверса, ярим лира қарз беришни маъқул кўришарди. Чунки у ёпишган одамини осонликча қўйиб юбормас, жуда бўлмаганда шилқимлик билан гап отиб, масхара қилар, сал-пал қўпол муомила қилганини сезиб қолса борин, дарров жанжал чиқариб, шўрликни тавбасига таянтирарди. У ҳеч қандай тўй ва йиғиндан қолмас, эшиги очиқ уйга холасининг маҳрига тушгандек тап тортмай кириб чиқаверарди. Усмон уч қадаҳ ароқдан сўнг ўчиб қоларди. Шундан кейин у ё тарбия кўрган ёки ўзидан ожизроқ бирини топиб, унга тегажоқлик қилишга тушарди. Қишлоқнинг энг зўравон йиғитлари ҳам у билан жанжаллашишдан қочиншарди. Чунки, бир томондан Усмон билан жанжаллашишнинг ўзи кишининг шаънига тўғри келмаса, иккинчи томондан, муштлашувда қўли баланд келмаса, дод-фарёд кўтарар, йиғи-

сифи қилиб етти маҳаллани бошига тўпларди. У ҳамма жойда, ҳатто арзимаган нарсага жанжал чиқарганда ҳам қўлини пичоққа юбориб: «Пичоқ чиқаришга мажбур қилма, худди қонингни ичаман, мени одам ўлдиришга мажбур қилма!» деб оғиз кўпиртиргани учун, аслида чумчуқ сўймаган бўлса-да, оти Усмон қотил бўлиб кетган эди.

Юқорида айтиб ўтганимдек, қамоқхонада менга учраган уятчан йиғитнинг шундай безори эканлигига ишониб қийин эди. Холбуки ўшанда ҳам худди шундай безорилик қилиб қамоққа тушган эди: бир кунги у уйига кетаётган маҳалла ўспиринларидан бирини йўлда тўхта-тиб, «Қани, юр, менга ароқ олиб бер!» дебди, ўспирин «Ишим бор!» деган экан, «Ундай бўлса менга икки лира қарз бер!» деб шилқимлик қилибди. У пул беравермагач, пичоққа қўл узатибди. Буни кўриб юғуриб келган кишилар уни полицияга тутиб беришибди. Усмонни ҳадеб бу ерда кўравериб, жони ҳалқумига келган жиноят судининг раиси унинг адабини бериб қўйиш ниятида «кечаси яроқ билан йўл тўсганлиги» учун тўрт-беш йилга қаматмоқчи бўлибди. Лекин тошюрак раис ҳам Усмоннинг ўша маъсум уятчан юзини, одоб билан йиғлаб-сиқташини кўриб, раҳми келган бўлса керак, уни атиги бир неча ойга ҳукм қилган; Усмоннинг суд давомида қамоқда ётган вақти жазо ўрнига қабул қилиниб, у озод бўлиб кетган эди.

Ёқуб домла бунга куйиб-пишар, «раис болага яхшилик қилмади. Усмон уч йилгина ётиб чиққанида ақл-хушини йиғиб олган бўларди. Борди-ю; энди сартарош ўлиб қолгудек бўлса, ўн беш йил бўйнига шилқ этиб тушади. Эҳ...» деб ачинарди.

Вақт пешиндан ўтган, домла энгларини шимариб, таҳорат олмоқчи бўлиб турган эди. Сал иарироқда ўтинчилар ўзлари кесган ёнгоқ гўлаларининг панасида намоз ўқишмоқда. Шаҳар девори устидаги жандармлар навбат алмашишмоқда. Портдаги кема кранининг овози денгиздаги моторли қайиқларнинг шовқинига қўшилиб, бошимнинг аллақаерида акс садо бермоқда. Шу пайт орқа томондаги темир панжарали эшик гижирлаб очилди, қайрилиб қараган эдим, хопалик матрос Али Фоиқ билан Усмон қотилни кўрдим.

Усмоннинг юзи девордек оқариб кетган эди. Кўзлари қисилиб қонга тўлган, ияги билан чаккасидаги сийрак

туклар ҳурпайгандек. Унинг озиб нозиклашгандек бўлиб туюлган юзи, қирра бурни, чала юмилган оғзидаги майда ва сарғиш тишлари ҳамда ён-атрофга бежо алангловчи кўзлари мушукнинг панжасига тушган сичқонни эслатарди.

— Бошинг омон бўлсин, Усмон, қани кел, бу ёққа ўтир!— деб чақирдим.— Али Фоиқ, сен ҳам кел, қаҳва ич.

Усмон ўзига ҳамдари топгандек тез-тез юриб олдимга келди, бир курсини Ёқуб домланинг ёнига суриб ўтирди, қўлини столга қўйиб, жавдираган кўзларини менга тикди. Бармоқлари нозик оппоқ қўллари қалтирарди.

— Тинчликми, Усмон?— деб сўрадим.

— Нимасини айтасан, оға, фалокат юз берди.

У юмалоқ-ёстиқ қилиб, бўлган воқиани сўзлаб берди. Мен унинг бичиб-тўқиб гапираётганлигини сезсам ҳам индамай ўтиравердим. У гўё олдида ўтирган суд раисининг кўнглини юмшатмоқчи бўлгандек бошини ўнгга солиб, йиғламсизраган ҳолда мингилларди:

— Худо ҳақи, оға, ҳазиллашиб пичоқнинг учуни шундай текизган эдим, қорни бўш экан, пичоқ қурғур кириб кетди.

Бу пайт Ёқуб домла матрос Али Фоиқ билан суҳбатлашаётган, уни-бунни суриштириб, миясини қоқиб қўлига бераётган эди. Матрос Усмонникидан мутлақо фарқ қиладиган ҳикоясини тамомлаб, ўрнидан турди ва сўнгги қултум қаҳвасини ютиб, Усмонга мурожаат қилди:

— Энди суд раиси сенинг бу афсоналарингга ишонмайди, бошқа гап топиб қўй. Қани юр, камерага кетамиз.

Усмон ўрнидан турди, у йўл-йўлакай матросга «худо ҳақи, ростини айтдим, Али Фоиқ!» деб уқтирарди.

Уша куни кечқурун кўпчиликдан эшитишимга қараганда Усмоннинг бу галги нағмаси ҳам арзимаган нарсадан келиб чиқибди. У ўзига ўхшаган бир дайди оғайнисини билан қитдай-қитдай тортибди-да, қаҳвахонага кириб олтимиш олти ўйнаётган экан, Ҳисомиддин сартарош келиб қолиб, «кузерни юр, йиғирмага бос» деб луқма ташлайверибди.

— Ўйинга уста бўлсанг ўтир, учовимиз ўйнаймиз,— дебди, Усмон. Ҳисомиддин ўтирмабди. «Ўйнайсанми, йўқми?» деб турган Усмон Бурсада қилинган нозик пичоқини чиқариб, Ҳисомиддинга тикиб юборибди.

— Усмоннинг одам ўлдирадиган важоҳати йўқ. Мастликдан қўлини тиёлмай, пичоқни кўпроқ тиқиб юборган. Пичоқ бир қарич кириб кетибди,— дейишарди гапириб берганлар.

Усмон бу гапларни чурқ этмай эшитар, жавдираб турган кўзлари камера ичида чордана қуриб ўтирган эски маҳбусларнинг оёқларида эди.

Кейинги кунларда Усмонда ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. У тез юриб ҳовлини айланиб чиқар, дамба-дам ташқари чиқиб касалхонада ётган Ҳисомиддиннинг ҳолидан хабар олиб турарди. Сартарош ўн икки кун яшадди. Жароҳати унча қўрқинчли бўлмаганлиги учун соғ қолиши мумкин эди. Аммо атиги иккита врач ишлайдиган вилоят марказининг кичкинагина касалхонасида музхона йўқ эди. Ҳамшираларнинг бир соатда зўрға бир марта қудуқдан тортиб чиқарган сувига ҳўллаб, касалнинг қорнига қўйилиб турган латталар ҳеч бир кор қилмади, у пичоқ еганининг ўн иккинчи куни вафот этди.

Бу хабарни эшитган Усмон девордек оқариб кетди, ёнидагиларга мўлт-мўлт қаради ва калта-калта нафас олиб нари кетди, девор тагига ўтириб ўйга чўмди.

Бироқ, шу кундан эътиборан Усмон тамоман ўзгарди-қолди. У асабийлашган ва ҳаяжонланган эди. У энди аввалгидек миқ этмай қўрқа-писа юрмас, мени ва ҳаттоки илгари соясига кўрпача солиб юрган безориларни менсимай, қўпол муомила қиладиган бўлиб қолди. У бўлар-бўлмас гапга аралашар, биров гашига текса, адабини бериш учун ўрнидан турарди. Усмон жой ёки овқат талашиб камерадагилар билан жанжаллаша бошлади; бир кун у қамоқхонага кўргани келган онасидан пул сўраб жанжал кўтарди, қоровуллар ўртага тушиб, уни зўрға тинчлатишди.

Усмон бошига тушган фалоқат олдида шунчалик тажанг бўлиб қолганлигини тушуниш қийин эмас эди. У билан дардлашадиган, ҳол-аҳволини сўрайдиган киши йўқ эди. Кунлардан бирида мен болалик чоғидан буён қўлидан тутиб, йўл кўрсатиб қўядиган одами бўлмаган бу йигитни олдимга ўтирғизиб, табиатига мослаб гап бошладим. Биз унинг ташқаридаги ҳаётини, ичкилиги ичиши ва маҳалла жанжалларини, денгиз ҳамда бедана овини эсладик. Гап айланиб келиб, ўша воқиа устида тўхтади. Шунда мен руҳан эзилаётган Усмонни бир оз

юпатиш мақсадида унга узундан-узоқ тасалли бердим. Мен ўтган ишга саловат деган маънода маъюслик билан гапирдим:

— Кўп хафа бўлаверма Усмон, бундай ишлар ҳам-манинг ҳам бошига тушиши мумкин. Мана, шу қамоқхонада ётган етти юз кишининг камида беш юзтаси бировнинг жонига зомин бўлганлар. Қилган ишингга афсусланиб, ўзингни тузатсанг, ҳамма нарса упутилади.

Гапимни эшитиб ўтирган Усмон зериккандек бўлди. Мен бунга ҳайрон бўлмадим. Унинг қотиб қолган инсоний ҳис-туйғуларини қўзғатиш осон эмас эди, албатта. Бироқ, Усмон оғзини очиргани қўймай, қўли билан «бас» дегандай сўзимни бўлди, бошқа одамнинг эшитишни хохламагандек оғзини бетимга яқинлаштирди:

— Бекорчи гапларни қўйсанг-чи, оға! Шунча йил номимиз бекордан-бекорга қотил бўлиб келди. Одамлар менга кулиб қарайдиган бўлиб қолишди. Қоним қайнаб, бировга пўписа қиладиган бўлсам, у «Сендақа оғзинда одам ўлдирадиганларнинг кўпини кўрганмиз» деб кери-ларди. Мен кўча-кўйда йигитларнинг бетига тик қараёлмас эдим. Раҳматли Ҳисомиддинда ҳеч қандай адоватим йўқ эди, аммо, бу нарса менга керак эди.

Усмон менинг бу гаплардан ҳайратга тушганлигимга нарво қилмай ўрнидан турди, устидаги оғир юкдан қутулгандек енгил юриб нари кетди.

Сухбат пайтида секингина ёнимизга келиб гапимизни эшитиб ўтирган Ёқуб домла булардан хурсанд эди, у қўлини елкамга ташлади ва донишмандлардек вазминлик билан сўзлади:

— Бу дунё шундай экан, бировлар одам ўлдиргани учун қотил деган ном олади, бировлар номим қотил бўлди деб, одам ўлдиради.

ЖАНДАРМ БАКИР

— Нима иш қилгансан? Нега сенга юз бир йил беришди?— деб чолилик Ҳалил эфедан¹ кўп сўрар эдим. У бўлса, «Дорга осмаганларига шукур, афандим!» деб жавоб берар ва қиқир-қиқир куларди.

Мен бу ишнинг тагига етишга жуда қизиқардим. Ҳадеб сўрайвериб жонига тегдим шекилли, бир куни биратўла қутула қолай дегандай лўнда қилиб, «Давлат менадан икки безори, бир жандарм, бир маузер, икки от даъво қилади» деди. Давлат даъво қилган нарсаларни шундай тез санаб чиқдики, оғзим очилганича анқайиб қолдим.

«Давлат сендан нега бу нарсаларни даъво қилади?» «Иўқолган эмиш, шуларни кўрганмисан дейишади», деди-да, масхара қилгандай юзмга кулиб қаради.

Яхши кийинганим учун қамоқдагилар менга кўпда ишонинмасди. Кунлар ўтган сайин Ҳалил эфе билан дўстлигимиз самимийлашди. У бошидан ўтган воқиаларни бирма-бир айтиб бера бошлади. Бу қиссаларнинг ҳар бири бир ҳикоя бўлади.

Мен ҳозир сизларга нима учун давлат Ҳалил эфедан бир жандарм, бир от ва бир маузер талаб қилганлигини айтиб бераман, холос.

* * *

— Чолида Сулаймонни ўлдириб Измирга қочганлигини, у ерда қўлга тушгач, Дәнезли қамоқхонасига

¹ Э ф е — зейбек — Измир районига жойлашган қабила. (Ред.)

юборганларини сенга айтиб берган эдим. Судни кутиб ётарканман, бир куни қамоқхона бошлиғининг хонасига чақириб қолишди. Кирсам, «Чоли прокурори сени чақиртирибди, ишингни чуқурроқ кўриб чиқаркан, Чолига кетасан!»— деди.

Юрагим шиг этиб кетди. Измирга келаётганда ёрилган товонларимнинг ёриғи эндигина битай деб қолганди.

Йўлда у қоровулдан-бу қоровулга топширилишининг нима эканлигини сен билмайсан. Бу ердаги жандармларнинг ҳаммаси мени ташийди, улар орасида дўстларим ҳам, душманларим ҳам бор.

Қамоқхона бошлиғига: «Раҳм этинг, мени Чолига юборманг»— деб ёлвордим. «Буйруқ бор, иложи йўқ!»— деди. Нимаям қилиб бўларди, давлат буйруғига тишим ўтармиди. Биронта маҳбусни жароҳатласам, текшириш бошланиб, шу баҳона яна икки-уч ой шу ерда қолиб кетсам бўларди-ю, аммо ҳали суд қилинмаган эдим. Раис «ёмон одам экан» деган фикрга келиб қолса, ишимнинг охири яхши бўлмайди деб ўйладим. Ҳамшаҳарлар кам бўлмасин, озроқ пул, пишлоқ ва пиёз тўплаб беришди. Ҳаммасини бир рўмолчага тугиб, пўстлоқларни ип билан оёғимга боғладим-да, Низомия дарвозаси олдида марказдан келаётган жандармни кўта бошладим. Эшик олдида турган қоровул Нажиб афанди мени ҳеч ёқтирмади. Ҳам эфе, ҳам камбағал бўлганлигим учун кўзига балодек кўринардим, шекилли...

Жандарм келгандан кейин уни бир чеккага тортиб, алланима балолар деди. Шундан кейин жандарм, қўлининг орқага қайириб кишанлайман, деб туриб олди.

«Нима бўлса ҳам қўлларингда асирман, узоқ йўл, инсоф қил!» дедим. Сўзимга қулоқ ҳам солмади, қўлимни орқамга қайириб кишанлади. Йўлга тушдик. Данезлидан Чоли озмунча йўл дейсизми? Июль ойининг ўрталари, иссиқ, кунда етти-саккиз соат йўл босамиз. У тарафларда қоровулхоналар бир-бирига яқин, кунда икки жандарм гал алмашади. Ухлайвериб тулумдек шишган жандармга уч-тўрт соат йўл юриш иш бўлиб-дими? Мендан тезроқ қутулиш учун навбатдаги қоровулхонагача чоптиргани чоптирган.

«Худо ҳақи, югуравериб мадорим қолмади, йўл ёқасида жиндак дам олайин» десам, милтиқнинг қўндоғи билан тушириб қоларди.

Энг ёмони айни туш, офтоб олов сочаётган пайтда йўлдаги хирмонларда деҳқонлардан айрон олиб, кийимларига тўкиб ичар, менга ҳам беришса, бир қултум ҳам ичирмасди.

Учинчи куни шомга яқин Боқлон сойи бўйидан ўтган темир йўл яқинидаги Каклик қишлоғига етиб келдик. Энди Чолига яқин қолди деб севиндим. Қоровулхонага кирсам, ким ўтирибди денг?.. Қорамурадлик Бакир!

Жандарм бўлибди. Мени кўриб, кулиб қўйди. Ўзимга-ўзим, «Уйнинг куйди Ҳалил эфе, уйнинг куйди», дедим. Бир маҳалладан бўлсак ҳам, ёшлигимиздан бери бир-биримиз билан чиқишмас эдик.

Бир-биримизга очиқ-ойдин бир нарса демаган бўлсак ҳам, тиш қайраб юрардик.

Ўзингга айтганимдек, хотин талашиб Сулаймонни ўлдирганимдан кейин Бакир хундор бўлиб қолган эди. У Сулаймоннинг яқин дўсти бўлиб, раҳматликка синглисини бермоқчи бўлиб юрарди.

Мен босмачи бўлиб тоққа чиқиб кетгач, Бакир ишга тушди. Икки марта бекиниб ётган еримни ҳукуматга етказди.

Мен ўшанда: «Бакир жонидан тўймаган бўлса, жим юрсин. Чолилик Ҳалилнинг кўзига дунё қоронғи бўлдим, ҳеч кимни аямайди!» деб хат юборган эдим... Бу воқиядан кейин овози ўчиб кетган эди. Ҳозир амалдор, жандарм кийимида, олдимда мени масхара қилиб кулиб турарди. Урнидан туриб олдимга келди-да, қўлини елкамга қўйиб, «Кел ҳамқишлоқ, тақдир экан, кўп ўйлама, зейбек деган чидамли бўлади» деди.

«Худога шукур, йигит бошимга тушган фалокатни кўриб, раҳми келди», деб ўйладим. Аммо юмшоқ супургидек атрофимда ўралашиши ва айёрона кулиши борган сари мени шубҳага солиб, кўнглимни ғаш қиларди. Мени ўзи ётадиган уйнинг ёнидаги қишлоқ меҳмонхонасига олиб борди. Қўлимдан кишани олмай, «Ётиб ухла, эртагача дам ол!» деди-да, яна захарханда кулиб қўйди. Ерга ёзилган бўйрага чўзилдим. Бакирнинг бу кулишларидан кўрққувдек эди. Худо хоҳласа, охири бахайр бўлар, иншооллоҳ, дея уйқуга кетдим.

Тонг отар-отмас уйғондим. Меҳмонхонанинг икки деразаси остига қумурсқадай оломон йиғилибди. Нима гап экан, деб ҳайрон бўлиб турувдим. Бакир кириб келди. Худди кечагидек тиржайганича ёшимга яқинлашди;

«Қани тур, Ҳалил эфе, эски қарзларни бир ҳисоблашиб қўяйлик. Ҳамма «дўстларингни чақириб келдим»,— деди.

Уз-ўзимга: «Уйинг куйди Ҳалил эфе, уйинг куйди» дедим.

Эшик тирқишидан секин кўз қиримни ташладим. Ё оллоҳ, бу нима гап! Етти қишлоқнинг оқсоқоллари, кўзга кўринган катталари тўпланиб туришибди.

Бакир қишлоқма-қишлоқ юриб, менга душман бўлганларнинг ҳаммасини чақириб келибди. Бакирнинг қилган ишига ҳайрон бўлган бўлсам ҳам, сир бой бермадим. У энгашиб кишандан шундай қаттиқ тортдики, ўрнимдан туриб кетдим. Судраганича уйнинг ўртасидаги устун олдига олиб бориб, тик турғизиб қўйди. Чўнтагидан бир чилвир чиқариб, мени устунга маҳкам боғлади-да, бошкўзим аралаш шарақлатиб таёқ билан солаверди...

Қамоқда одам қанча калтак еса ҳам, унча алам қилмайди. Бакир ҳеч ким йўқ ерда қанча урмасин «жандарм бўлгандан кейин уради-да!» деб тақдирга тан берардим. Аммо етти қишлоқнинг оқсоқол ва кўзга кўринган кишилари олдида минг турли ҳақоратлар қилиб уриши жонжонимдан ўтиб кетди.

Беш-ўн таёқ ургандан кейин, оғзини ит ялоғидек очиб турган оқсоқоллар ва қишлоқ халқи билан алланима балолар тўғрисида сўзлашар, яна қайтиб келиб, етти пуштимни қолдирмай сўкар, бетимга туплар, ҳеч еримни аямай тепарди. Бетимни артайин деб қўлимни қимирлатмоқчи бўлсам, чилвирни янада маҳкамроқ тортар, оғриқнинг зўридан бетимни буриштираман, томошабинлар қаҳ-қаҳлашиб кулишар эди...

Бакир бир соатдан ортиқроқ мени қийнаб, аламдан чиқди. Аъзойи баданимни кўкартириб, қутурган итга берилмайдиган азобларни менга берди. Мен ҳам тишимни тишимга қўйиб, туриб бердим. Унинг мақсади мени таҳқирлаш, ялинтириш эди. Шунча одамнинг олдида ўлиб қолсам ҳам унга ялинмасдим ва ялинмадим ҳам.

Бакир роса чарчагандан кейин қишлоқилар билан бирга овқатланишга кетди.

Мен ичимда: «Ҳай Бакир, сен ҳам бир кун менинг қўлимга тушсанг, нима қилишимни ўзим биламан!» деб қўйдим. Мени чоллик Ҳалил эфе дейдилар, биров яхшилик қилса ҳам, ёмонлик қилса ҳам сира унутмай-

ман; бугдой эккан — бугдойини, арпа эккан — арпасини олади...

Бир оздан кейин Бакир келди. Индамасдан чилвирни ечиб, ташқарига олиб чиқди. Отига миниб, мени олдига солди-ю, Чолига қараб йўл олди. Данезлидан чиққандан бери отлиқ жандарм билан юрмаган эдим. Шу аҳволда икки соатча йўл юриб, йўлнинг ўртасига келдик. Бакир отини секин ҳайдаб борарди, мен тиззага уриб ётган ўтлар орасидан гоҳ одимлаб, гоҳ югуриб унинг чап томонида борар эдим. Бакирга билдирмай секин назар ташласам, кишаннинг ўртасидаги винт бўшаб қолибди. Аста-секин зўр бериб қўлларимни икки ёнга тортдим, занг босиб чириган кишаннинг винти чиқиб кетди. Товушимни чиқармадим, яна бир ярим соатча йўл юргач, Бакирга қўлимни кўрсатиб:

— Бакир ўнбоши, қўлимдаги кишаннинг винти тушиб қолибди,— дедим.

Бакир ўзига ишонган мағрур йигит эди. Қўлида маузери, остида оти бўлгандан кейин қаёққа ҳам қоча олардим?

«Кишанни чўнтагингга солиб қўй!»— деди у, пинагини бузмасдан.

Кишанни чўнтагимга солиб яна бир оз юргач, белбоғимдан кумуш папирос қутичамни чиқариб, Бакирга узатдим, «Қани Бакир ўнбоши, тамакидан ўра, мен чолилик Ҳалил, сен чолилик Бакир бўлгандан кейин ҳали биз бирга кўп ароқлар ичамиз, кўп қадаҳлар уриштирамиз.» дедим.

Анчагача юзимга тикилиб туриб, қўлимдан қутичани олди. Қўлидаги маузер тўппончани тиззасига қўйиб, тирсакларини унга тиради ва қутини очиб тамаки ўрай бошлади... Секин кўз ташладим: тамаки ўраркан, тирсакларини тўппончага қаттиқ тираган эди. Тўппончанинг оғзи менга томон қаратилгани учун ҳеч нарса қилиб бўлмасди. «Тулки Бакир, ниятимни сездинг-а!» деб қўйдим ичимда. Худди шу пайтда тамаки қоғозини ҳўллаб ёпиштириш учун қўлини лабига яқинлаштирган эди, тирсаклари маузер устидан икки энли кўтарилди. У нима воқиа бўлганини англашга ҳам улгуролмади. Бир сапчинб тўппончани олдим-у, бир неча қадам орқамга тисарилдим.

— Қани, отдан, туш Бакир ўнбоши! Энди эски қарз-

ларни ҳисоблашиш навбати менга келди,— деб бақирдим.

У отдан тушди, кулимсираб менга яқинлашмоқчи бўлди.

— Қимирлама, калима келтир! Ҳозир ўласан, дедим. Эй афандим, бу сўзларни айтган пайтимдаги Бакирнинг ҳолини бир кўрсайдингиз, юзи саргайди, ранги ўчди, кўзлари мўлт-мўлт қиларди.

— «Ҳалил эфе раҳм қил, севгили қаллигим, бир муштипар онам бор, ўлдирма, бошқа нима қилсанг ҳам майли»,— дея ёлворди.

Унинг бу ҳолини кўриб, бир оз раҳмим келгандай бўлди. Орамизда душманчилик бўлса ҳам, ҳар ҳолда бир қишлоқ, бир маҳалланинг йигитларимиз-да! Аммо унинг ҳақоратларини қондан бошқа нарса юволмасди. Бакир тирик қолса, одамларга қайси юзим билан кўринардим.

— Бакир сени ўлдираман, бошқа илож йўқ, бирон васиятнинг бўлса айт!— дедим.

— «Ўлдирма, Ҳалил эфе. Сен ҳам мени ур, истаганча ҳақорат қил, жонимга раҳминг келсин»,— деди.

— Етти қишлоқнинг оқсоқол ва катталарини тўплаб кел! Мени қишлоқда нима қилган бўлсанг, сени ҳам шундай қилайин, ана ундай кейин ўлдирмайман,— дедим.

Шу сўзни айтиб маузерни Бакирга тўғриладим. Бакир ўлими яқинлашганини англади шекилли, кўзлари жавдираб менга термулди. Кейин нарироқда ўтлаб юрган отини кўздан кечирди-да, кўкка қаради. Яна қайтиб менга қаради ва оғзини очди. Бир нарса демоқчи бўлган эди-ку, тўппончанинг тепкисини босдим.

Бакир ўнбоши турган ерига йиқилди.

Сенга бир нарса айтайми, афандим? Сен ишонсанг ҳам, ишонмасанг ҳам, Бакир тепкини босар-босмас йиқилди. Худога маълум, бечора бола ўқдан эмас, қўрқувдан юраги ёрилиб ўлди. Менинг ўқим тириклигида эмас, жонни чиққанидан кейин тегди.

И Т

Езнинг иссиқ куни, қуёш ғарбга оғиб, кеч кира бошлади. Одатда бундай пайтларда Қўчҳисор кўли томонидан шамол эсиб, кўз илғамас адир юзида чанг тўзони кўтарарди. Бироқ, бугун сарғимтир чўл ўтлари қимирламай турар, гўё бу ерда ҳаёт нафаси сўнгандай эди.

Қовжираган янтоқлар устида ангор эчкилари ётишарди. Уларнинг майин юнглари кўрпача вазифасини ўтарди. Эчкилар кўзларини қисиб, уфқнинг шарқида қимирламай туриб қолган икки бўлак оқ булутни кузатаётгандек эдилар. Бутун пода яққол кўринадиган сал наридаги дўнгликда бир-биридан катта иккита олапар ит ёнма-ён ётарди. Улар донг қотиб ухлаб ётишгандек эди. Аҳён-аҳёнда электр токи ургандай бирдан сесканиб, тумшуқларини кўтарар ва подани кўздан кечирардилар. Ҳеч қандай хавф таҳдид қилмаётганига қаноат ҳосил қилгач, бошларини олдинги оёқлари устига қўйиб, яна мудраб кетардилар.

Бошқа баландроқ дўнгликда таёғига суяниб чўпон ҳам мудраб ўтирарди. Баъзан у икки-уч юз қадамча наридан ўтган, ўнқир-чўнқир излар босиб кетган Анқара—Кония йўли томонга қараб қўярди.

Бу излар ўн жуфтча бўлиб қолганди. Эскилари ариқча бўлиб, машиналарнинг таги тегиб қола бошлагач, ёнидан янги йўл тушар эди.

Ёш чўпон куйиб-пишиб: «Вақти келиб бутун адирни ундай майда ва сал шамол турса тўзиб ҳамма ёқни бо-

садиган йўл чанги қоплаган ўшанақа излар босиб кетади, ўшанда оға эчкиларни албатта сотса керак»,— дея ўзича мулоҳаза қиларди. Ҳозирнинг ўзидаёқ эчкилар соатлаб дайдиб, бу яқин орада янтоқдан бўлак ҳеч нарса тополмаяптилар. Кўкламдаги бир қарич келадиган кўм-кўк ўтлар деярли аллақачон тамом бўлган, энди эчкиларнинг униб чиқмасданоқ сарғайиб ва қовжираб қолган ўтларни қимтилашдан бошқа иложлари қолмаган. Шунга қарамай, эчкилар ўз аҳволларидан нолимагандек эдилар. Овқатнинг оз ва мазасиз бўлишига қарамай, эчкиларнинг юнги узун-узун ва ипакдек майин эди, кўзлари эса чуқур мамнуният изҳор қилиб турарди.

Чўпоннинг бошига: бутун адирни бир кун эмас, бир кун чанг машина йўллари босиб кетади ва эчкиларга ейиш учун ўт қолмайди, деган фикрдан бошқа фикр ҳам келди: «Агар оға эчкиларни сотса, менинг бир йиллик иш ҳақимни берармикин?» Елланиб ишлай бошлаганда оға унга нон ва овқатдан ташқари йилига ўн икки лира бераман деган эди. Мана икки йил ўтиб кетди, оға бўлса ўн пара¹ ҳам тўлагани йўқ. «Пулни нима қиласан?— дерди оға,— қўя бер, менда тураверсин. Ҳаммасини бирдан бераман!» Усти-боши тўзиб кетса, биронта эски-туски кўйлак-иштонини бериб қўярди.

«Икки йиллик пулни бирдан олсам маза бўларди-да!»— деб ўйларкан, ишонмай бошини чайқаб қўйди.

Чўпон йигит ўн саккиз ёшларга ё кирган, ё кирмаган эди. У қора мағиздан келган, қўнғир сочли ва қўй кўзли йигит бўлиб, туртиб чиққан тишлари ва ўсиқ қошлари ҳуснини бузиб турарди. Лекин унинг қоматида аллақандай жозоба бор эди. «Агар онам бўлмаганда, шаҳарга бош олиб кетардим-да, кунига беш-ўн куруш ишлаб топардим»,— деб ҳамон хаёл сурарди, у.

Аммо шу ондаёқ шаҳарга бориб, бир неча йил ишлаган ва кейин, пул топишдан бутунлай умидини узиб, қишлоққа икки қўлини бурнига тиқиб қайтган ҳамқишлоқлари ёдига тушарди. Улар шаҳарда фақат ҳаммол ёки қора ишчи бўлиб ишлаш мумкин дердилар. Бу камбағал бечоралар агар бир кунда йигирма беш, ўттиз куруш топсалар, ўзларини бой санардилар. Улар усти очик

---

¹ Пара — майда чақа, курушнинг қирқдан бир бўлагин.
(Тарж.)

жойларда тунар эканлар, қишлоқдаги усти похол билан ёпишган саройларини қўмсардилар.

«Энди нима қилсамикин?» — ўз-ўзидан сўрарди чўпон. Вужудини қоплаб олган бу ташвиш онасининг бундан бўён далага чиқиб ишлашга қуввати келмаганини кўргандан бери унга сира тинчлик бермасди. Ҳамқишлоқларидан баъзи бирларининг қашшоқликдан қутулиш учун қилган ҳаракатлари беҳуда кетганини эслаганда умидсизликка тушиб қоларди.

Бундан бир неча йил илгари қариндош-уруғларидач бири Измирга бориб фабрикага ишга кирди. Аввал у ишга ўрнашиб олганлиги, аҳволининг ёмон эмаслиги ҳақида ёзиб юрди, бироқ, кунларнинг бирида уйга оёқсиз қайтиб келди — оёғини машина узиб кетибди. Қўлига қирқ-эллик лира бериб кавушини тўғрилашибди. Қўлидаги пул тугагач, ўтган-кетгандан садақа сўраш учун Коньяга йўл олди. Бироқ у ерда шаҳар бошқармаси уни тинч қўймабди. Бечора саргардон бўлиб қолибди.

«Бу ернинг ўзида, қишлоқда иш топиш ҳақида ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ», — деб ўйларди чўпон. Бир парча ер сотиб олиш учун камида ўн йил, бир жуфт ҳўкиз сотиб олиш учун эса, яна ўн беш йил ишлаш керак. Бунинг устига, шунча машаққатдан кейин ҳам яхши турмуш кечиришга ишониш қийин. Бир парча ери ва ҳўкизи борларнинг ҳам аҳволи бункидан яхши эмас. Қургоқчилик бўлиб қолса, ҳамма деҳқонлар қўйлардек тоққа чиқиб кетишади-да, ўт еб тирикчилик қилишади. Баъзан ҳўкизларнинг очликдан ўлганини ёки ўз нархидан ўн баравар арзонга сотганларини кўрарди. Йўқ, унинг аҳволи ҳар қалай тузук, чунки оға қурғоқчилик йилларида ҳам унга ош-нон бериб туради-ку. Қим биланди дейсиз, эҳтимол оға бир кун унинг иш ҳақини ҳам берса!

Чўпон аввал эчкиларга, сўнг дўнглик устида ётган итга қаради-да:

— Қорабош! — деб чақирди.

Ит бошини кўтариб, чўпон тарафга қаради ва дарров унинг олдига югуриб келди. Иккинчи ит ҳам ўрнидан туриб, эгаси томон қаради. Ўзининг чақирилмаганини билиб, ўтирди ва юнгига ёпишган тиканларни тозалай бошлади. Қорабош чўпоннинг олдига келиб тўхтади. Ит серюнг думини аста-секин жилпанглатиб, телмуриб турарди. Чўпон унинг олдинги оёғини ушлаб, ўзига тортди.

Ит уч оёқлаб сакраб чўпонга яқинлашди ва йигитнинг қучоғига ўзини ташлаб эркаланди. Қаттакон ит суюнганидан титрар, жилпанглаб турган бақувват думи қияликдаги майда тошларни сидириб, пастга тушириб юборди.

— Чўпон билан ит бир-бирларига тикилиб туришарди. Бу қарашдан бир-бирларини тушунишларини, яхши кўришларини уқиб олиш мумкин эди. Чўпоннинг илиқ нафаси итнинг тумшугига урар, тўё бу нафасни тутиб олаётгандай итнинг қизил тили титрарди.

Дўнгликда қолган иккинчи ит энди подани қўриқлаш ўзига қолганини билиб, ўрnidан сакраб турди-ю, вовиллаганча пастга чопиб кетди. Чўпон билан Қорабош ит чопган тарафга қарашди.

Узоқда, Анқара йўлида чанг қуюни кўтарилган эди. Чанг қуюни яқинлашгач, чўпон автомобилни кўрди. Энди чўпоннинг қучоғида эркаланиб турган ит ҳам пастга, йўл ёқасига тушган эди. Иккала ит ҳам дўшманнинг яқинлашаётганини кўриб, жон-жаҳдлари билан вовиллардилар. Автомобиль жуда яқинлашиб қолгач, иккала ит у томон отилди. Бу вақт эчкилар бўлаётган воқиага эътибор бермай, бепарво ўтлаб юрардилар. Ботиб бораётган қуёшнинг нурлари эчкиларнинг бўғин-бўғин шохларида ўйнарди.

Автомобиль тўхтагач, итлар яқинига бормади. Бу каттагина усти берк енгил машина эди. Оппоқ чангга беланганга қарамай унинг оч ҳаво рангли экани билиниб турарди.

Энди итлар тўхтаб-тўхтаб бир вовиллаб қўярди. Чўпон ўтирган еридан уларни чақирган эди, орқаларига қарай-қарай машинадан узоқлашди.

Машинанинг ўнг эшиги очилиб, тим қора соч, ингичка мўйловли бир йигит чиқди. У қўли билан имлаб, чўпонни чақирди.

Бу йигит инженер эди. У дастлабки маълумотни коллежда олиб, кейин Америкага бориб ўқиган ва ўз ватанига қайтганига бир йил бўлган эди. Бир обрўли қариндошининг ёрдами билан қандайдир банкнинг бўлимларидан бирига бошлиқ бўлиб олган бу йигит ойига тўрт-беш юз лира маош оларди. Гарчи бу иш унинг ихтисосига ҳеч алоқадор бўлмаса ҳам, ўзининг бу ишдан фойда мамнун эди. Унинг дабдабали ёзув столи устида математик белги ва формулалар битилган бир неча китоб иш-

латилмай ётарди. Бу китоблар фақат эгаси ўқимишли киши эканидан далолат бериб туриш учун хизмат қиларди. Унинг ўзи бўлса, кабинетда ўтириб олиб, номига бирикки буйруқ берар ва вақтини қандай ўтказишни билмай инглиз тилидаги эски журналларни, юзинчи марта бўлса керак, кўздан кечира бошларди.

Бундан олти ой илгари уни банк бошлиқларидан бирининг қизига унаштиришди, бу эса унга бўш вақтларини яна ҳам кўнгиллироқ ўтказиш имкониятини берди. Бўлажак қаллиғи билан ҳар куни сайр қилиб юриш учун сотиб олган автомобили бу яқин орада биттаю битта эди. Анқарадаги ҳар бир йўловчи таққа тўхтаб, кенг йўлдан физиллаб ўтган бу ялтироқ автомобилга қарамай иложи йўқ эди.

Ҳозир у Конияга, Америкада бирга ўқиган инженер ўртоғиникига кетаётган эди. Ёнида қизини ёлғиз юборишни эп кўрмаган бўлажак қайнонаси ҳам бор эди. Янги таассуротлардан мамнун бўлган қиз тўхтамай кулар, чанг ва тўзондан, йўлдаги силкинишлардан жони ҳиқилдоғига келган онаси бўлса тинмай жоврарди.

Увишиб қолган оёқларининг чигилини ёзиш учун инженер машинадан ерга тушди. У кул ранг шерстдан бежирим қилиб тикилган спорт кийимида бўлиб, бошига шу рангли кепка, оёғига чарм туфли ва рангдор носки кейиб олган эди. Галифе шим кийиб олганидан рангдор носкиси кўзга яққол ташланиб турарди. Ўзининг шахсий автомобили бўлган одамларники каби унинг туфлисига ҳам бензин, ёғ тегиб, доғ-дуғ бўлган, стартерни босадиган оёғидаги туфлисининг таг чарми сийқаланиб кетган эди.

Инженер олдинга ва орқага юриб туриб, автомобилнинг ойнаси тушириғлиқ эшиги олдида тўхтади-да, қаллиғига мурожаат қилди:

— Чўпон билан гаплашиш фикри бошинга қаёқдан келиб қолди-я?

— Вой, шунчаки қизиқ-да. Ҳақиқий деҳқонни ҳеч ҳам кўрган эмасман.— тантиқлик билан жавоб берди қиз. Унинг ҳар бир ҳаракатидан нозу карашма ёғилиб турарди.

— Нега кўрмас экансан! Анқарада кўрмаганмисан — бозорда, кўчаларда юришади-ку?— деди ёнида ўтирган онаси.

— Улар деҳқонлар эмас, ишчилар. Мен чўпоннинг

худди ўзини кўрмоқчиман. Кейин эчки боласини сийлаб-сийпамоқчиман.

— Бу ерда эчки боласи йўқ, ҳаммаси катта эчки,— деди унга жавобан инженер.

Ҳар бир сўзини айтганида, ҳар ҳаракатида, ҳатто ҳар бир қарашда қизнинг бутун аъзолари ўйнаб турарди. Бу нозу қарашларининг ярми ёлғондакам, ярми асаб бузиқлигидан эди. Муруввати буроқлик қўғирчоқдай ликилларкан, бир буралиб, норози оҳангда ўшқирди:

— Тўхтасак нима қилибди? Тўхтаганимиздан кейин топасиз, вассалом, мен шуни хоҳлайман!

Бу орада чўпон автомобиль олдига яқинлашиб қолган, итлар бўлса ўз жойларига қайтиб, подани яна хушёрлик билан кўриқлай бошлаган эдилар.

— Қани, бу ёққа кел-чи!— деди инженер бир неча қадам нарида тўхтаган чўпонга мурожаат қилиб.— Қаерликсан?

— Ҳув анави ерликман,— деди чўпон ва қўли билан шимол томондаги бир қишлоқни кўрсатди.

— Эчкилар сеникимиз?

— Йўқ, оғаники.

— Сен буларни боққани ҳар куни шу ёққа келсанми?

Чўпон рўпарасида турган кишининг нима учун сўроқ қилаётганини билмоқчидай унга тикилиб елкасини қисди.

— Қаер тўғри келса, ўша ерга бораверанми,— деб гудурлади у.

Йўловчи йигитнинг шунга ўхшаш саволларига жавоб беришга мажбур бўлган чўпоннинг «Мендан сўраб нима қиласиз? Йўлингиздан қолмай кетаверсангиз-чи!»— дегуси келар, ҳадеб подага қараб қўяр, ора-сира машина ичига ҳам кўз ташлаб қўярди.

Эшик очилиб, машинадан аввал паст. пошнали оқ туфли кийган қиз сакраб тушди, кейин эса инқиллаб-синқиллаб онаси тушди. Кекса аёлнинг чеҳрасидан нэрозилик сезилиб турарди. Унинг кўз қарашларидан: «Бу ерда бекордан-бекорга нима қилиб турибмиз? Хаҳ, тентак болаларим-а!» деган маънони уқиш мумкин эди.

Қиз йигит ёнига келиб, ноз билан унинг елкасига осилди. Кейин чўпонга қараб деди:

— Менга қара, ҳай чўпон, унаштирилганинг борми?

У бу гапни бундан бир неча йиллар аввал ўқиган бир ҳикояда учратган эди.

— Нима...а?— қайта сўради чўпон унинг гапига тушунолмади.

Қиз ёрдамлашиб юбор дегандай йиғитга қаради. Йиғит қизни бағрига босиб, чўпонга тушунтира бошлади:

— Қаллиқ, қаллиқ... Мана бунақа — қизил юзли, чиройли...

Чўпон сирка ичгандай юзини бужмайтириб:

— Бизларга йўл бўлсин, бегим! Ўзимизни зўрга боқ-япмиз-ку,— деди.

— Бирорта бейнинг қизини топ-да!— деб маслаҳат берди инженер.

Чўпон жавоб қайтармади. У кўзларини катта очиб инженернинг қайнонасига тикилиб турарди. Чўпон парча-парча гулдор кўйлак кийган, кўзига сурма қўйган, юзига қизил сурган бу кампирга оғзини очганча қараб қолганди. Кампирнинг қизил рангга бўяб, жингалак қилинган сочи тагидан катта-катта зираклари кўринар, бўйнида маржонлар ялтирарди.

Саволлари жавобсиз қолган инженернинг қалбиде «Халқ билан, деҳқонлар билан яқинлаш» деган истак уйғонди. Тўғрироғи, чўпоннинг қатъий ишонч ва хотиржам туриши унинг ғашини келтирди. Уни гапиришга мажбур этмоқчи, ўз ҳокимлигини кўрсатмоқчи бўлди.

— Нега жавоб бермаяпсан? Кўряпсанми, сенга қандай қизиқяпмиз? Сен бизнинг қишлоқдаги инимизсан. Биз сенга ёт эмасмиз!

— Кимимиз бўласиз?— қизиқиб сўради чўпон.

Инженер аввалига унинг гапига тушунмади.

— Йўқ, азизим, мен ундай демоқчи эмасман,— деди ниҳоят.— Биз сенинг уруғингдан эмасмиз, лекин биз ҳам сенга ўхшаш халқ вакилларимиз. Сен ҳам, биз ҳам бир одаммиз, демоқчиман.

Чўпон олдида турган учта одамга қаради-да, кейин:

— Мен қаёқдан билай,— деди ғариблардай секингина ва яна инженернинг қайнонасига тикилди.

— Қаёққа қараяпсан?— сўради очиқ норозилик билан инженер.

— Шунчаки қараса ҳам гўрга эди,— деб жавоб берди қайнона,— нах кўзи билан еб қўйгудай бўляпти! Ваҳшийми, ўзи?

Чўпон кампирнинг оғзидаги каучук, чинни ва тилладан ясалган сунъий тишларни кўриб, ҳангу-манг бўлиб қолган эди.

Инженер қаққақ уриб кулди. Чўпон қайрилиб орқасига қаради, унинг бу суҳбатдан сиқилиб кетаётгани сезилиб турарди. Халқни унутмаслик кераклиги, пайти келганда уларни тўғри йўлга солиб юбориш каби ижтимоий бурчи ёдига тушган инженер чўпонга мурожаат қилди:

— Қулоқ сол, жигар! Сиз, деҳқонлар саводсиз, авом кишиларсиз. Қара! Биз уйимизни ташлаб сиз билан гаплашиш, дарди-ҳасратингизни тинглагани бу ерга — сизларнинг олдингизга келдик. Сен бўлсанг гапимга диққат билан қулоқ солиш ўрнига атрофга аланглайсан. Айтчи, сенга нима керак, қандай қийинчиликларга дуч келяпсан? Сен менга юрагингда борини айтиб беришинг керак. Мен шуларни билгани келдим. Ахир мен сенинг акангман. Шундай эмасми?

Чўпон ловлагидай қизариб кетди. У инженер айтган гапларнинг биронтасига ҳам тушунмади. Чўпон ўзини қўярга жой тополмас, нима биландир бу кишининг кўнглини ранжитиб қўйганини сезиб турарди. Инженер бўлса сўзида давом этарди:

— Мен — инженерман, сен учун ишлайман. Сен — деҳқонсан, мен учун ишлайсан. Биз бир-биримизни тушунишимиз керак...

— У яна кўп гапирмоқчи эди, бу суҳбат уни қаттиқ хафа қилди. У чўпон билан албатта гаплашиш заруриятини сезиб турса ҳам, умумий тил топиб гаплашишнинг сира иложи бўлмади. Инженер ўз она тили — туркчани яхши билмасди. Шунинг учун у гапини тугатмай тўхтаб қолди. Қўрқиб кетган чўпон ниманидир тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Мен сизга ҳеч нарса деганим йўқ, бей... Ё бир нима дедимми, бей?— деб ғудурлади у.

Инженернинг қаллиги суҳбатнинг бундай тус олишидан норози эди. У зерика бошлади. Онаси билан кўз уриштириб олгач, йигитнинг қўлтиғидан олди-да:

— Юр, азизим, кетамиз!— деди.

Инженер яна бир нима демоқчи бўлди-ю, бироқ сўз тополмади. Автомобилга ўтириб, моторни юргизди. Машина жойидан қўзғалиб, олға қараб учиб кетди.

Бу қисқа суҳбат чўпонни шу вақтгача билмаган бир ғамга солиб қўйди. У йўловчига яхши муомала қилмагандай, нима биландир унинг кўнглини ранжитгандай

эди. «Балки, чиңдан ҳам вахшийдирман»,— деб ўйлади у.

Инженернинг газаби тошиб кетди. Оддий бир чўпонга шунчалик ялиниб-ёлвориб сўзлагани, иззат-нафсини ерга ургандай кўринди. Инженер, ҳалигина чўпонга айтган оға-инилик ҳақида энди ўйламас, ўзи билан чўпон ўртасида турган фарлиқни чаниқ ва равшан кўрар. «Йўқ, бу аблаҳлар ҳеч қачон одам бўлмайди!»— дерди гижиниб тишлари орасидан.

Қизнинг қичқирғи уни ҳушига келтирди. У ойпага қараркан вовиллаганча автомобиль билан ёнма-ён чопиб келаётган икки итни кўрди. Қўлини шу заҳотиёқ орқа чўнтакка юборди. У бир лаҳза ниманидир ўйлаб тек қолди. Кейинчалик, қилган ишн ўзича ниҳоятда зарурдек туюлди. Агар баъзи мулоҳазага бормаганда, эҳтимол чўпонни отиб ташлаган бўлармиди. У чўнтагидан ота мерос кичкина маузерни олиб, машинанинг ойнасини пастга туширди ва ёнма-ён чопиб келаётган олапар итни отди. Машинага яна газ берди. Автомобиль чанг қуюни ичига кириб кўздан йўқолди.

Қорабош йўл четиغا йиқилди. Иккинчи ит бўлса, энди бир қадам ҳам юришга ботинолмай, унинг ёнига келиб таққа тўхтади. Чўпон югуриб келиб чўнқайди-да, севимли итнин силаб-сийпай бошлади. Ҳозиргина вужудини қоплаб олган қайғу кучли оғриқ билан қўшилиб кетди. Ҳозир бу ердан ўтиб кетган одамларнинг дўст эмаслигини, балки дунёдаги энг азиз, энг севимли йўлдошидан маҳрум этишганини яққол кўриб турарди. Чўпон итга термулди, кўзлари жик ёшга тўлди.

Иккинчи ити яқин келиб, ўлдирилган йўлдошининг тумшуғини искай бошлади. Шу пайт ўқ овозидан безовта бўлиб, ўринларидан қўзғалган узун юнг, маъсум кўзли эчкилар уфққа томон сузиб бораётган чанг қуюнига ажабланиб термулишарди. Ботиб бораётган қуёш нурида уларнинг майин юнглари жимирларди. Эчкилар ўлдирилган ит атрофига тўплана бошладилар.

Л Е К Ц И Я

Катта шаҳарларимиздан бирига яқин бўлган бир қишлоқда интернат-мактаб очилаётган эди. Очилиш маросимига машиналарда жуда кўп одам келди: буларнинг ичида маориф бўлими мудирин, инспекторлар, шаҳарнинг отоқли кишилари ва қишлоқ «мутахассислари» бор эди. Қишлоқ аҳолиси бу «гольф» шим ва фуражка кийган, қора кўзойнак таққан, бўйинларига фотоаппаратлар осиб олган кишиларни чуқур сукут билан, йўлининг икки чеккасига тизилиб кутиб олди. Келганлар дарҳол янги қурилган мактаб олдидаги майдонда тўпландилар ва ҳали кўмилмаган оҳакли чуқурларни, ташландиқ тахталарни, қум ва шағал уюмларини кенг бир ҳалқа бўлиб ўраб олдилар. Меҳмонлар орқасидан қишлоқ болалари эргашди. Улар алақачон мактабга борадиган ёшга кириб қолганлари учун бу нарсаларга жуда қизиқардилар. Қўшни уйларнинг томларида туриб, бу оломонни томоша қилаётган хотинларни ҳисобга олмаганда, майдонда ёши каттароқ деҳқонларнинг биттаси ҳам кўринмасди. Келганлар бирин-кетин нутқ сўзладилар; улар маорифнинг қишлоққа катта қадамлар билан кириб келаётгани ҳақида гапирдилар. Қарсақ кетидан қарсақ чалинди.

Навбат мактабни айланишга келди. Ҳали оҳак ҳинди кетмаган бино деворларининг кўп ери ёрилган ва тушиб кетган эди. Меҳмонлар кўрикни тамомлашгач, маориф бўлимининг мудирин изоҳ бериб, бинонинг ҳали қатъий

қабул қилинмаганлиги ва пудратчини мажбур қилиб, барча камчиликларни бартараф этишга ҳаракат қила- жанини айтди.

— Жаноблар!— деди у.— Ижтимоий ишлар министр- лиги инженерларидан бир чақалик наф кўрмаяпмиз. Бунга қаранг, ҳали мактаб очилгани йўғ-у, коридорнинг паркети ўйнаб ётибди. Ишнинг сифатини текширгани келган инженерлар ишчилар паркет устидан ҳаддан таш- қари кўп юрганлари учун паркет ўйнаб кетган, бу ишда пудратчининг ҳеч қандай айби йўқ дейдилар. Ахир эр- тага ўқувчилар паркетнинг устида юриш у ёқда турсин, чопадилар... Биз бу пудратчилар билан ҳеч нарса қила олмаяпмиз, жаноблар.

Меҳмонлар қишлоқ ва унинг атрофини ҳам ўн ми- нутда айланиб чиқдилар. Қишлоқ «мутахассислари» йўлда учраган деҳқонлар билан суҳбатлашишга ҳара- кат қилдилар. Қишлоқ «мутахассислари»нинг бири деҳ- қонлар ҳаётини ўрганиш учунгина Парагвайга бориб, бир неча йил туриб келган эди.

Бу «мутахассис» деҳқонларга ширин ва мулойим овоз билан турли саволлар берар ва ҳеч нарса тушуниб бўл- майдиган қисқа жавоблар оларди. Минг жонини жаб- борга бермасин, суҳбат бир неча савол-жавобдан нарига ўтмасди.

— «Шунақа ҳам бефаҳм одамлар бўладими? Битта саволимга жавоб беролмайдилар-а!»— деб ўйларди «мутахассис».

— «Нега бу одам бизларга бунақа бемаъни савол- лар беради-а?»— деб ўйларди деҳқонлар уй-уйларига тарқалишаркан.

Шу вақт шаҳардан келганлар орасидаги бир «иқти- содчи», деҳқонларга бир фойдали иш қилиб бериш ни- ятида, ўзининг кооперация соҳасидаги билимларидан қўлланишга қарор қилди. Маориф бўлимининг мудирини ва қишлоққа ўзлари билан бирга келган вилоят бош- лигига қараб:

— Ҳозир жуда қулай фурсат келиб қолди! Мен деҳ- қонларга кооперация ҳақида лекция ўқиб бераман,— деди.

У соддадиллик билан, кооперация мамлакатнинг иқ- тисодий аҳволини яхшилаш олади, деб ишониб юрарди.

— Жуда яхши бўлади. Бу лекциянинг биз учун ҳам фойдаси бор,— дейишди қолганлари бараварига.

Аммо деҳқонлар бу лекцияни эшитадиларми, йўқми, буни улардан сўраш ҳеч кимнинг ақлига ҳам келмади. Қишлоққа одам юбориб, янги мактабнинг бўш синфларидан бирига аҳолини тўплашди. Нотиқ девор олди-дан жой олди, бўйини у ёқ-бу ёққа чўзиб, чўнтагидан рўмолчасини олди ва кўзойнак орқасидаги хира кўзларини артди. Деҳқонлар полга чордана қуриб ўтириб олишди, шаҳарликлар эса чап ва ўнг томондаги деворларга суянишди.

«Иқтисодчи» лекциясини бошлашдан олдин деҳқонларни огоҳлантириб: «Агар бирор нарсага тушунмай қолсаларинг, худо ҳақи, сўраб олинглар»,— деб бир неча марта такрорлади. Шундан кейин у кооперациянинг қисқача пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихини айтиб ўтди ва ҳеч тўхтамасдан роса қирқ беш минут гапирди. Ора-сира тингловчиларнинг юзларига шубҳа билан қараб: «Қалай? Тушуняпсизларми?» — деб сўраб қўярди. Деҳқонлар бошларини қимирлатардилар-да: «Тушуняпмиз, тушуняпмиз!» деб қўярдилар. Буни кўрган нотиқ хотиржамлик билан сўзини давом этдирарди. Нотиқ масалани ҳар тарафлама ва чуқур ёритиб беришга уринди.

— Ишлаб чиқариш кооперациясини олганимизда... Истеъмол кооперациясига келганимизда... Кооперациянинг мамлакатимиз иқтисодий структурасига қиладиган шифобахш таъсирини кўрсак...

Ниҳоят, томоғи қуриб, ўз гапларидан ўзи ҳаяжонланганидан кўзларидан ёш оқиб, лекциясини тамом қилди.

— Қалай? Тушунарлими?— деб сўради тингловчилардан.

Деҳқонлар чуқур уйқудан уйғонгандек қимирлашди.

— Жуда тўғри гапирдинг! Ҳаммасига тушундик,— деб, нотиқни мақтадилар, кейин ҳаммалари бирдан ўринларидан туриб, ўзларини четга олдилар ва меҳмонларга йўл бердилар.

Ҳамма чиқиб кетгандан кейин синфда беш-ўн та деҳқон, вилоят бошлиғи, бир нечта шаҳарликлар ва улар билан бирга келган кекса мактаб ўқитувчиси қолишди. Мактаб ўқитувчиси шубҳа билан деҳқонларга қаради, деҳқонлар эса айбдорларча бошларини қуйи солдилар.

— Айтинглари-чи, ҳалиги афанди айтган гапларнинг нимасига тушундиларинг?

Деҳқонлар индамасдан бир-бирларига қарашди. Уқитувчидан кейин вилоят бошлиғи ҳам, юрағи боти-ниб, деҳқонлар билан гаплаша бошлади.

— Қани ҳурматли, ростини айт-чи,— деб кулимси-ради у,— мен ҳеч нарса тушунмадим-у, сизлар нима ту-шунишингиз мумкин?

Бир неча деҳқоннинг юзида табассум кўринди. Ниҳо-ят улар орасидан ўрта ёшли деҳқон чиқиб, вилоят бош-лиғи ва кекса ўқитувчининг ёнига келди.

— Ҳақ гапни айтдингиз, жаноб бошлиқ, биз ҳам ҳеч нарса тушунмадик. Лекин нима ҳам қиласан! Эшит-дик...— деди у.

— Хўп яхши! Нега шуни ҳали айтмадинглар? У бе-чора неча марта «тушундиларингми?» деб сўради сиз-лардан,— койиб берди деҳқонни ўқитувчи.

Деҳқоннинг юзи жиддийлашди, лекин кулгидан ўзи-ни зўрга ушлаб тургани кўришиб турарди.

— Хафа бўлманг, афандим, агар «Тушунмадик» де-сак, яна бошидан бошлаб кетсинми?— деб жавоб бер-ди, у.

АСФАЛЬТ ЙУЛ

(Қишлоқ ўқитувчисининг хотира дифторидан)

Станциядан вилоят марказига бораётган юк машинаси икки соатча силкиниб юриб, мени ўқитувчи бўлиб тайинланган қишлоққа буриладиган йўл ёқасида тушириб қолдирди. Қадам босишга мадорим қолмаганди. Юкимни ерга қўйиб, атрофини ўт ўраб олган тошга ўтирдим. Бошим ғувилларди.

Дунёда топилмайдиган бу расвои жаҳон йўлда биримизни олиб биримизга уравериб ганг қилиб қўйган бу машинанинг кузовидан чанг аралаш тер ҳиди келарди. Бирданига қайрилиш ва чуқурга тушиб кетаётгандек кўтариб ташлашлар кишини каловлатиб қўйган, қаерда кетаётганини ҳам билмайсан, ўзингни қоронғи бир дунёга отилгандай ҳис этасан. Мана энди тошнинг устида ўтириб, шу қоронғи дунёдан чиқишга уринардим.

Шофер менга борадиган қишлоғимни кўрсатиб қўйди. Қишлоқ ўтирган еримдан ярим соатлик йўл бўлиб, узоқдан худди қул ранг хом ғишт уюмига ўхшаб кўринарди. Қишлоқ чеккасида чанг босган баланд-баланд тераклар қад кўтарган; остида кичкина бўлса ҳам арқича бўлса керак.

Тош устида бир соатча ўтирдим, турган эдим, яна бошим айланиб кетди. Юкимни кўтариб, қишлоққа қараб юрдим. Ўзим қишлоқдан бўлганим ва қишлоқни яхши билганим учун нотаниш ерга кетаётгандаги кишида бўладиган ҳаяжонланиш йўқ эди. Ишимнинг юришиб кетишига ишонардим.

Кеч кирди. Ботаётган қуёшнинг қизғин нури атрофни ёритган эди. Қирмизи денгиз каби живирлаб тебранаётган қуп-қуруқ бир қарич чўл ўтлари устидан соям гоҳ узайиб, гоҳ қисқариб бораркан, оёқ остимдан чигирткалар тирқираб учар ва яна олдинроққа тушиб, ўтлар ичида ғойиб бўларди.

Қишлоққа яқинлашганимда яқин атрофдаги уйлardan бурнимга тутаётган тезак ҳиди урди. Кўз ўнгимда уч оёқли темир ўчоққа осилган қозонда пишаётган чалпакка тикилиб ўтиришган оч-яланғоч болалар гавдаланди. Кўчаларда ҳали уйларини тополмай дайдиб юрган сигирлар думларини силкиб, аҳён-аҳёнда маъраб қўйишарди. Бу маъраш чуқур ўйлаб айтилган маъноли гапга ўхшарди.

Аста-секин ўткирлашиб бораётган гўнг ҳиди мени янада ўзига тортарди. Деҳқон содда, меҳнаткаш одам, бу ҳидга унинг пешона тери ҳиди ҳам қўшилган. Дунёда бундан бошқа ҳеч қандай ҳид мени бунчалик ҳаяжонга солмайди ва ўтганларни эслатмайди.

Қаҳвахона олдида бир неча чолдан бўлак ҳеч ким кўринмасди. Чоллар ўтирган жойларидан қўзғалмай, диққат билан менга тикилишди. Мен улар олдига бориб, ёнларига ўтирдим-да, ўзимни танитдим. Бири оқсоқол экан. У қишлоқ ўқитувчисининг кетиб қолганига олти ой бўлгани ва шу вақтдан буён мактабнинг берк турганини айтиб берди.

— Хирмонни кўтариб бўлмагуниimizча, болалар мактабга келолмайди. Бирон ўн кун дам ола тур,— деб сўзини тугатди, у.

* * *

Болаларни йиғиш ва дарсларни бошлаб юбориш унча қийин бўлмади, чунки тилини билган кишининг сўзига деҳқонлар дарров кира қолишади. Ҳеч нарсадан нолийдиган жойим йўқ. Бу ерга келганимга анча ойлар ҳам бўлиб қолди, ўшандан бери фақат йўл масаласи билан овораман. Мен бу ерга келаётганда жонимни олган йўл вилоят аҳолисининг бошига битган бало эди.

Ҳамма ҳам йиққан ҳосилини шу йўлдан ташишга мажбур эди. Бирон ёққа бормоқчи бўлган йўловчи ҳам шу йўлдан юради. Бошқа йўл йўқ. Уни йўл деб аташ учун ўта сахий бўлишингиз керак. Ҳаммадан қизғин

шуки, олтмиш километр наридан ўтган темир йўл станциясини вилоят маркази билан шу йўл боғлаб туради.

Менимча кўп зарур ишлар, бу йўлнинг тузатилишини орқага судраб келарди.

Мен ўз қишлоғимиз ва қўшни қишлоқлар номидан йўлни тузатиб беришларини сўраб, вилоятга хат ёздим. Мен янги йўлнинг аҳамиятини ақлим етганча тушунтиришга ҳаракат қилдим.

Амалдорларнинг узун арзномаларни ўқишни ёмон кўришларини билиб, ҳар бир фикримни алоҳида хат қилиб, бошқа-бошқа қишлоқлар номидан юбордим. Шунда ҳаммасини ўқийдилар, деб ўйладим. Йўлнинг тузатилишида қишлоқ аҳолисининг кучидан қандай фойдаланиш кераклиги ҳақида ҳам бир қанча таклифлар киритдим.

Яқинда шаҳарга тушган эдим, маориф мудирини менга сал ғалатиноқ муомала қилди. У нимадандир жаҳли чиққанга ўхшарди, бироқ буни билдирмаслик учун мен билан кулиб гаплашди. «Нега бундай қиляпти?»— деб ўйладим. Бирдан гап орасида:

— Бошқа ишлар билан шуғулланаётганингизга қараганда ўқувчиларингиз камга ўхшайди.— деб қўйди.

— Ўқувчиларим кам эмас, бироқ қиляётган ишларим менинг бурчим эмасми?

У истеҳзо аралаш менга ялт этиб қаради-ю, индамади. Маориф мудирининг нима учун мендан хафа эканлигини кейин қаҳвахонада ўртоқларимдан билиб олдим.

Мен деҳқонларга қонун ва қондаларни ўқиб, тушунтириб берган эдим. Бир кун бир деҳқон солиқ бошқармасига ариза берибди. Бир неча кундан кейин у оқибати нима бўлганини сўраса, «Қанақа жавоб?» дейишибди.

Деҳқон қаттиқ туриб олибди:

— Менга аниқ жавобини беришингиз керак! Бунга мажбурсиз ҳам. Қонун бор.

Суриштириб, қонун борлигини мендан эшитганини билиб олишган-да, маориф мудирига шикоят қилишган.

Бу ҳам майли-я, йўл тўғрисидаги ҳаракатларим жуда ҳам кўп фалокатлар келтирди.

Қишлоғимизда Рустам оға деган бадавлат бир киши яшайди. Шаҳарда араваларнинг рессор ва филдирак

ларини тузатадиган устaxonаси бор. Бир кунн унинг йўлини тузатиб беришни сўраб ариза ёзган қишлоқларда мени сўкиб юрганини эшитиб қолдим. Бунинг ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Хатларимдан тариқча ҳам натижа чиқмади. Гоҳида жамоа ишлари бошқармасидаги амалдорларининг меҳдан очикдан-очик куллиларини кўриб, бу ишни ташлаб кетмоқчи бўлардим. Бирок, кечқурунлари станциядан зўрға имиллаб келаётган араваларни, қийналиб кетган отларни кўриб, дилим снѐх бўлиб кетарди-да, ўзимча: «Бошлаган ишни ярим йўлда қолдирмай, охирига етказ, азизим. Ташлаб кетиш сенга ярашмайди!» деб кўярдим.

Аmmo бундай ишлар ўз-ўзидан, осонгина битмайди. Вилоят бошқармасида арзимиз тушмаган бирорга бўлим ёки бирон амалдор қолмади.

Деҳқонлар менинг гайратимга ҳайрон қолишарди. Улар ишнинг оқибати яхши бўлишидан аллақачон умидларини узишган эди.

* * *

Иш ҳамон жойидан силжимамай турибди. Ҳар ҳолда бу йўл қурилмай қолиб кетади, шекилли. Деҳқонлар ҳам менга ёрдам бермай қўйишди. Булар қандайдир ўлик махлуқлар... Эҳтимол жуда ҳам ақлли махлуқлардир; бекорга свора бўлишини истамаслар, менда ҳам ҳеч қандай қизиқиш қолмади. Биронта жавоб берсалар экан, ёки йўқ, ёки ҳа!.. Аризаларимиз худди тубсиз қудуққа тушиб кетгандай садосиз эди...

Кечқурунлари қишлоқ яқинидаги тепаликка чиқиб, узоқларга бурилиб кетган чанг йўлга тикилардим. Гоҳ-гоҳда сават ва юк ортган, чангдан оппоқ бўлиб кетган машина кўришиб қоларди. Машина ўнқир-чўнқирларга тушиб-чиқиб, худди ботқоққа ботган одамдай зўрға судралиб борар ва гўё ҳозир тўнтарилиб кетадиганга ёки қоқ иккига бўлиниб кетадиганга ўхшарди. Техниканинг сўнгги муваффақиятларидан бири бўлган машинанинг алмисоқдан қолган қишлоқ йўли билан бўлган бу кураши кишини эзар, бу манзарани кўрмай деб, кўзинини юмиб олгинг келарди. Баъзан ўз бурчимни адо этинг учун жуда бўлмаса беш-ўн метр йўлни тузатиб қўймоқчи бўламан.

Қутилмаганда иш юришиб кетди. Яқинда кишилогимизга юқори мансабли бир одам келди. Автомобили ҳар қанча яхши бўлмасин, йўлимиз ўзининг қандайлигини кўрсатиб қўйганди. Меҳмон вали¹ билан қилган суҳбатиде шу ҳақда айтган эди, вали жон ҳолатда:

— Бу йўл олдимизда турган вазифалардан бири,— деди.— Биз бу йўлни шу йилгек тузатмоқчимиз. Ҳозир смета тузиляпти. Йўлни ҳатто асфальтламоқчимиз ҳам. Агар йўлни асфальтласак, ишонаманки, бизнинг шаҳарчага тез-тез келиб туражаксиз?

— Албатта, албатта,— деб жавоб берди амалдор.

Шундай қилиб асфальт масаласи ҳал этилди. Тушимми деб ўйладим: вали смета ҳақида гапирди. Бундан чиқди, мен ўйлагандек бу иш эътиборсиз қолмаган экан-да, демак улар халққа ортинча шовқин-суронсиз хизмат қилишар экан-да.

Лекин бу гал ҳам иш шов-шувсиз бўлмади. Катталиги ошхона менюсидек келадиган, ҳафгада бир чиқадиган маҳаллий газетанинг ярми янги йўлга бағишланди.

Кишлоқда обрўйим ошгандай бўлди. Деҳқонларимизнинг муомаласи буни яхши барометрдек кўрсатиб турарди.

Лекин шундай бўлса ҳам менга ҳозир йўлни асфальтлашни ҳеч ҳожати йўқдай туюларди, чунки асфальт йўлга уч-тўрт марта кўп пул кетарди, пулни эса бошқа эҳтиёжлар учун сарфлаш мумкин. Ахир бу ерга оддий тош йўл бўлса ҳам бўлаверар эди-да. Эҳтимол бундан ҳам салобатлироқ, қатъий мулоҳазалар бордир? Балки техниканинг охири муваффақиятларини ишга солишмоқчидир? Буларга ақлим етмасди. Ишқилиб, йўлни курсалар бўлгани, кейин менга деса гилам тўшашмай-дими!

Валимиз Анқарага жўнаб кетди. Инженерлар йўлни текшириб чиқингач, йўл қурилишига ярим миллион кетишини айтишди, ваҳоланки, вилоятнинг барча бюджетни уч юз эллик минг лирадан ошмасди. Банкларга мурожаат қилинган эди, банклар Молвия мишистрлигининг руҳсат бўлмагани учун пул беришмади. Молвия ми-

¹ В а л и — губернатор. (Тарж.)

нистрлигидан рухсат сўрашса, у мажлиснинг¹ рухсати бўлиши керак, деди. Хуллас, на бошига, на охирига тушуниб бўлади!

Мана, вали шу ишларнинг ҳаммасини битириб келиш учун кетди. Ахир бечора йўлни тузатаман деб ўзига иш ортдириб қўйган эди-да!

Мен маҳаллий газетада валини мажлисда сўзлаган нутқини ўқидим. Нутқи дабдабали сўзлардан иборат эди. Вали ўзининг гайрат билан ишга киришгани, бояги амалдор айтган гапларнинг зарурлиги ҳақида гапирибди, шунингдек меҳмоннинг, йўл битгандан кейин шаҳрингизга келаман, деганини ҳам айтиб ўтибди. Ҳақиқатан ҳам бошлиқларимиз ҳамма нарсани кўрадилар ва ўз кўрсатмалари билан ишқўмасларни ишга солиб юбордилар.

Вали аҳолининг йўл ҳақида қилган орзуларини эслатмабди, шунингдек, бу йўлнинг деҳқонлар учун қанчалик фойда келтириши ҳақида ҳам гапирмабди. Афтидан, у буни ҳамма билади, деб ўйлаган бўлса керак.

Нима бўлса бўлсину, бу йўлнинг қурилишида кичкина бўлса ҳам хизматим борлиги менга нақадар бахт.

* * *

Йўл қурилишига киришиб кетишди: банклардан қарз олинди. У қарзни неча йилда тўлашлари кераклигини билмайман, бироқ, қарзга тўланадиган бадал пулни таъминлаш учун касалхонага белгиланган пулни шартта кесадилар, яна келаси йил ўқитувчилар штаги қисқартилиши лозим. Иш шунгача бориб етишни ўйламаган эдим. Бироқ, ҳали қандай бўлиши аниқ эмас. Балки бунга ҳозир қайғуришнинг ҳожати ҳам йўқдир. Тўғри, агар пул керак бўладиган бўлса, ўқитувчилар штатини қисқартиришдан бошқа иқтисод қилишнинг йўллари кўп. Масалан, валининг янги қурилаётган уйини тўхтатиш мумкин...

Йўл қуриш ишлари тезлик билан борарди, ер текислайдиган машиналар у ёқдан-бу ёққа гилдираб юради, қурилишда ишлаётган деҳқонлар чумолига ўхшаб ўрмалашади. Кишилар ҳеч гинмайди. Тонг саҳардан қора кечгача ишлашади, шундайгина йўл ёқасига қурил-

¹ Мажлис — Туркия парламенти. (Тарж.)

ган чодирларда ухлашади. Пудратчи етарли чодир юбормаганидан кўпчилик деҳқонлар очиқ ҳавода ётишади. Саҳарлаб яна иш бошланади.

Беш-ўн куруш топиб солиқни тўлаш умидида бизнинг қишлоқдан ҳам кўпчилик йўлда ишлашга келган. Унбоши уларни шундай ишлатадики, бечоралар овқатланиш учун зўрға фурсат топадилар, кечаси уйга чарчаб, зўрға оёқларини судраб қайтадилар.

Қишлоғимизнинг деҳқонлари дастлаб йўл қурилишига бефарқ қарашди. бироқ, кейин йўлга шағал солиб, асфальт ётқиза бошланганда, унга қизиқа бошладилар. Улар тўғриси, катта-катта қозонларда қайнатиб, ерга қуйишаётган қора нарсанинг устида юриш ва ҳатто отараваларнинг қатнаши мумкинлигига ишонмасдилар.

Далалари йўл ёқасида бўлган деҳқонлар кечқурун даладан қайтишар экан, йўл ёқасидаги ариқ лабига чордана қуриб ўтирардилар-да, тамакиларини тутатиб орқалдинга юриб, йўл текислаётган машинага тикилар, таниш ишчилар билан кунлик иш ҳақлари тўғрисида суҳбатлашардилар.

* * *

Қурилиш тугади. Бир неча кундан кейин йўлнинг тантанали очилиш маросими бўлади. Агар қишлоқ яқинидаги тепаликка чиқиб қарасангиз, йўл худди қора илонга ўхшаб буралиб, ялтираб кўринади. Йўлнинг икки четига дарахт ўтқазилиши керак дейишяпти. Бу жуда ҳам яхши! Энди бутун вилоят деҳқонлари шу йўлдан юриб, станцияга осонгина етиб олишларини ўйлаганимда, қувончим ичимга сирмайди.

Йўлнинг камчилиги бор эмиш деган гап юрибди. Пудратчи йўл қурилишидан уриб, роса бойиган дейишди. Бироқ, бу бўлмаган гап, албатта. Ҳайрон қоласан киши, шундай эжойиб нарсани кўрганда кишиларнинг миясига нега шундай ёмон фикрлар келаркин!

* * *

Бугун ҳаётимда энг қувончли кун. Шаҳарга кираве-ришда арк қурилган. Ҳамма амалдорлар байрамларда киядиган кийимларини кийиб, ясаниб келишарди. Молия бўлимининг бошлиғи бўлса тўқ сариқ макинтош

билан цилиндр кийиб келди: у паст бўйли бўлганидан энг олдинга ўтиб турди. Мен ҳам дазмолланган костюмни кийиб келдим. Маориф бўлимининг бошлиғи кўзини олайтириб қараса қараса қарар, бир кун мактабни ташлаб кетсам ҳеч нарса қилмас! Ҳар ҳолда, бу йўлда меннинг ҳам ҳиссам бор-ку! Шу ернинг аҳолиси ва деҳқонлар бўлаётган ҳодисаларга узоқдан қараб туришарди. Мен бориб, улар билан гаплашдим. Қувонганимдан уларнинг ҳаммасини ўпиб олгим келарди. Илгариги турган жойимга қайтиб келганимдан сўнг деҳқонларни олдинроққа чақириш эсимга келиб қолди. Уларни қўлим билан имлаб чақирдим. Ахир бу йўл—ҳаммадан аввал ўшаларнинг қўли билан яралган-ку. Бир неча киши арк томонга қараб юрган эди, жандарм уларни ўтказмади. Мен индамадим, бироқ юрагим эзила бошлади.

Вали узоқдан-узоқ нутқ сўзлади. Овози секин бўлганидан кўп гапларини эшитолмай қолдим. «Жумҳурият... ободончилик... доҳийларимиз... ҳаммаси халқ учун...» деган айрим сўзларгина қулоғимга чалинди.

Яна бир неча одам чиқиб сўзлади. Сўнгра лентани кесиб юборишди, бир неча машина йўлдан юриб кетди. Вали тушган машина энг олдинда борарди. Машиналар кетидан асфальтда юришини ўрганаётгандек амалдорлар ҳам бир-икки қадам қўйишди. Деҳқонлар уришиб беришади деб, ўрганмаганлариданми ёки қўрққанлариданми, асфальтдан юрмай, катта-катта кўзларини ялтираб турган нам асфальтга ва автомобиль филдиракларининг янгигина тушган изига тикиб, йўл четидан юришди. Нима бўлмасин, уйга қолибона қайтиб келдим.

* * *

Йўл очилганидан ўн кун кейин Жамоат ишлари министрилигининг техник инспекторлари вилоят бошқармасига қоғоз юборишди. Қоғозда улар деҳқонларнинг ҳўкиз қўшилган аравалари асфальтни бузиб юборяпти, деб хабар қилишган эди. Аммо, ярим бўш юк машиналари ҳам йўлни ўйдим-чуқур қилиб юбораётгани ҳақида ғинг дейишмаган эди. Бошқармадагилар, ҳалли йўл пули тўлашмаган, икки ҳафта ичида, ҳатто олий мансабдор келгунича аввалги ҳолига тушиб қолади, деб ваҳимага тушиб қолишди.

Фавқуллода мажлис чақирилди ва резинка гилдираги бўлмаган ҳар қандай араванинг асфальт йўлдан юрши ман этилади, деган қарор қабул қилинди.

Қишлоқда ҳеч кимнинг бунга ишонгиси келмади. Аммо бир неча деҳқоннинг аравасини жандарм тўхтатиб, лой бўлиб кетган дала орқали қайтариб юборганда ҳамма ишнинг пачаваси чиққанини пайқади. Бу жуда ҳам оғир эди. Йўл икки тоғ ўртасидаги дарадан ўтарди; энди станцияга бориш учун айланиб юриш керак эди. Бунга роса олти соат вақт кетар эди. Деҳқонлар маслаҳатлашиш учун бир ерга йиғилишди. Араваларнинг гилдирагига резинка қоплашнинг иложи йўқ, жандармга қарши чиқиб бўлмасди. Тоғни айланиб, илгаригидан ҳам бадтар йўлдан юришдан бошқа илож йўқ эди.

Энди мен билан ҳеч ким гаплашмай қўйди. Ҳамма менга ўқрайиб қарарди.

Бир куни кечки пайт қишлоқ оқсоқоли олдимга келди.

— Уғлим,— деди у,— биз сендан жуда хурсанд эдик, лекин мана бу йўлни деб ихлосимиз қайтди. Деҳқонлар бошимизга тушган бу бахтсизликнинг сабабчиси сен деб ҳисоблашмашпти. Бир неча марта сени уришмоқчи бўлишган эди, зўрға ушлаб қолдим. Қўшни қишлоқда ҳам кўп одам сенга душман бўлиб қолди. Эҳтиёт бўл, бирор кориҳол бўлиб қолмасин тагин. Яхшиси иссиғида бу ердан кетиб қўя қол, уғлим. Жаҳлинг чиқмасин, хафа бўлма, кечир уларни...

Ўзим ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Деҳқонларнинг юзида яхшиликдан нишон кўринмасди. Мен юкларимнинг бир қисмини чамадонга, қолганларини қопга жойладим. Худди қишлоққа келган кунимдагидек кечқурун эди. Ботаётган қуёш нурида товланаётган сап-сарик, чўл ўтлари шамолда худди олов денгизидек тебранарди. Гўнганган ер ва тезакнинг ўткир ҳидидан нафас олиб қишлоқдан чиқдим-да, йўлдан юриб кетдим.

АПЕЛЬСИН

Кема Уртаер денгизининг шарқий соҳилида жонлашган портлардан бирига яқинлашиб қолганида қош қорая бошлаган эди. Денгиз билан булутлар бир-бирига туташиб кетган жой қуёш эндигина чўкканлиги учун қизғиш ранг олган, унинг қаршисида қад кўтариб турган Тарос тоғининг қорли чўққилари эса ҳали ҳам лола ранг. Қичик ва энли қилиб ясалган кема денгизда ярим белгача сувга ботиб, бурни кўтарилган ҳолда олға қараб борарди. Эллик беш йилдан бери дам бермай ишлаб келинаётган механизм ўзига тенгдош бўлган кемани безгак тутган одамдек зўр бериб титратарди. Ярим асрдан бери бўялавериш, ишқаланавериш, сийқаси чиқиб кетган палуба тахталари жазирама офтобда ҳансираб ётган ориқ итнинг қобирғаларидек қимирлаб турарди.

Бир соатдан бери рулда навбатчилик қилаётган кранчи Исмоилнинг қайчидек очилган яланг оёқлари туя оёғи каби палубага ёпишган, қўли рулда, кўзи портда бўлгани ҳолда қимир этмай турарди. Исмоилни шу аҳволда кўрган киши у аллақандай аломат ҳодиса содир бўлишини — рўпарада тош уйлари чарақлаб турган шаҳар тўсатдан портлаб ер билан яксон бўлишини ёки денгиз қаъридан баҳайбат бир махлуқ чиқиб, кемани ютиб юборишини энтикиб кутаётир деб ўйлаши мумкин эди.

Аслида эса бундай катта воқналар унинг хаёлига ҳам келмаётган эди. У Истамбулда, Бешиктошнинг чек-

ка маҳалласида бундан ўн беш кун олдин—ана шу сўнги сафарга чиқаётган кун дунёга келган жажжи ўғилчасини эслаб, ширин хаёл сураётган эди.

Исмоил ўғлига ўтган йили Шиледан Истамбулга моторли қайиқда кўмир ортиб келаётганида фарқ бўлган отаси Мусо капитаннинг отини қўйган эди. Ҳозир у лабларини қимирлатмасдан «Мусо Денизэр! Мусо Денизэр!» дея қайта-қайта ўғлининг номини такрорламоқда эди.

У ўғилчасининг ҳам исми, ҳам фамилиясини бирга айтар экан, назарида чақалоқ улгайиб қолгандек бўларди. Кема портнинг нақ рўпарасида кўримсиз қалъаси билан ҳувиллаб турган Отажиқ яқинига келиб қолганда, у рулни ўнгга буриб юбориб, «Шайтончани, албатта, ўқишга бераман!» деди.

Унинг ўзи мактабда ўқимаган бўлса ҳам, тамаки фабрикасидан олган хотини «отинча» эди. Хотини бир неча йил мактабга қатнаган, бўлак ишчи қизлар қатори китоб ўқишга меҳр қўйган эди. Исмоил ҳар сафар уйга қайтишда «Гўрўғли» дostonи босилган газетадан бир дона сотиб олар, уйга келиб юз-қўлнинг ювиб бўлгач, кўрпачага ўтириб олиб, газетани хотинига узатарди. Хотини Хайрия олдин сурат остидаги ёзувларни, кейин дoston, мақола, хабарларни, газета подвалида ҳар гал босилиб туриладиган романларни отинлардек бошини тебратиб, оҳанг билан шариллатиб ўқиб берарди. Исмоил эса лабларини чўччайтириб уни тинглар, тушунса-тушунмаса дам-бадам хохолаб кўлар, ҳарбий вазият тўғрисида гапирилган жойларини қайта-қайта ўқитар, кемага тушган йўловчилардан, ёхуд отпускадан қайтаётган солдатлардан эшитган гапларини минг хил йўйиб айтиб берар, сўнгра «ишлар пачавага ўхшайди, Хайрия» деб жим бўларди. Унинг жим бўлгани «энди овқат еялик» дегани эди, шунинг учун ҳам хотини ўша заҳотиёқ шошиб ўрнидан турар ва дастурхон тараддудига тушар эди.

Исмоил қимир этмай яқинлашиб қолган портга тикилиб турар экан, орқадан оёқ товуши эшитилди.

— Мен кўрмаяпман-ку,— деди йўғон овозли бир киши. Бу кема капитани эди.

— Дурбин билан яхшироқ қаранг! Менинча бор бўлса керак!— деди ингичка, титроқ овоз билан капитан ёрдамчиси.

Иккаласи ҳам команда кўприкчасининг ўнг қаноти-га ўтишиб, дурбин орқали портга, у ерда қатор тизилиб турган юкчи қайиқларга узоқ тикилишди. Паст бўйли, кип-қизил юзли, сочи оқарган, пучуқ капитан романларда таърифли кетган денгиз бўрисининг худди ўзгинаси эди. Капитаннинг овози шамоллаган кишиларникидек хириллаб чиқар, кўзи эса доим ёшланиб турарди. Унинг кўз-қовоқлари ҳам, кўзининг ич-ичи ҳам сув тўла меш сингари шишиб кетган ва пастга осилиб тушган эди. Ёрдамчиси эса унинг тамоман акси: узун бўйли, рангпар ва озгин. У фуражкасини қулоқларигача туширган, февраль ойида бу томонларда гарчи унча совуқ бўлмаса ҳам, шинелининг ёқасини кўтариб олган эди.

— Ҳеч кўриб бўлмаёпти-ку!— деди капитан.

— Яқинроқ келайлик, кўриб қоларсиз!

— Биз яқинлашгунча қоронғи тушади...

Кейин у пўрсиқ юзига озор бермай калта-калта кулди-да, ёрдамчисининг биқинига туртиб деди:

— Парво қилма! Портда маълум бўлади! Мабодо бирор нарса бўлса, бизга агентдан олдин келиб хабар беришади!

Улар гаплашганларича Исмоилнинг олдидан нари кетишди. Йигит уларнинг орқасидан кузатиб «Илоҳим айтганингиз келмасин» деб пичирлаб қўйди. Бугун у учинчи марта навбатчилик қилаётган эди. Аслида, касби кранчилик бўлганлиги учун, кема бир портдан чиқиб иккинчисига бориб етгунча маза қилиб дам олиши керак эди. Бу гал бирданига учта матроснинг безгаги тутиб қолди, капитан эса Искандарунда кемага бошқа матрослар ёллашни лозим кўрмади. Шунинг учун ҳозир Исмоил капитанчи айблаётган ва «Сал туриб якорь ташлангач, кранга ўтасан-да, «Вира! Майна!.. Вира! Майна!» дея ярим кечагача ёки тонг саҳаргача минг азобга тушасан» дея ғудуллаётган эди.

Атроф анча қоронғилашган, кема ҳам портга яқин келиб қолган эди. Соҳилдан милтиллаган чироқлар кўринди. Капитан ёрдамчиси команда кўприкчасининг ўнг ёнига қайтиб келиб, якорь олдида турган матросларга буйруқ берди. Якорь занжири буғ трубасидан чиқаётган шовқинга шовқин қўшиб, кема учигаги тешик орқали секин-аста сувга бота бошлади.

Кема юришдан тўхтаб, тўлқинлар гирдобидида секин

чайқалиб тураркан, қаердандир бир гала қайиқ пайдо бўлди-ю, уни ўраб олди. Қайиқлар кемадан туширилган нарвонга яқин келмай, сал нарироқда тўхтаган эди. Бироқ, қайиқлардан икkitаси — полициячи билан граждан кийимидаги бир одам тушган қайиқ ҳамда соҳил соғлиқни сақлаш бўлимининг қайиғи ҳилпираб турган байроқчалари ёрдами билан йўл очиб кеманинг биқинига етиб келди. Шу пайт кемага учинчи бир қайиқ яқинлашди; тарс ёрилгудек семиз, юзи қип-қизил бир киши шошиб-пишиб, лекин эпчиллик билан нарвон арқонига ёпишди ва орқасига йиқилиб тушаётгандек тирмашиб юқори чиқа бошлади. Фуражқасини ўсиқ қошларигача тушириб олиб, пастга тикилиб қараб турган капитан ёнидагини туртиб:

— Келди!— деди.— Сен шу ерда қол... Бу ерга йигирма беш той мол тушириш керак... Мен салонда бўламан.

Биринчи класс каюталарнинг қизил духоба билан қопланган салони одамлар билан лиқ тўла. Агент олдидаги энсиз столга энгашган йўловчиларнинг билетларини қирқиш, кема котиби билан бирга коносамент ҳамда ордерларни, яна шу каби бирталай ҳужжатларни текшириш, ора-сира мулозимга кофе буюриш билан банд эди. Бирор иш билан кемага келганлар қидирган одамларини толиб, гаплашишмоқда, кемада юравериб юзқўллари кир бўлиб кетган йўловчилар олифта аёллар ва безори болаларга қизиқсиниб қараб туришибди.

Ёш-атрофидигиларни четга итариб, салоннинг тор эшигидан ичкари суқилиб кирган семиз, қип-қизил юзли киши бир чеккадаги деразадан томоша қилиб ўтирган капитанни кўра солиб тўхтади; у бундан сал олдин капитанни команда кўприкчасида кўриб, қўл силкиган, капитан эса, ўзини кўрмаганликка солган эди. У қалашиб ётган моллар, яшиқлар кемага тўлиб кетган одамлар орасидан ўтиб, бу ерга етиб келгунча капитан салонга кириб, бир чеккага ўтириб олганини кўргач, «Тузоқ қўйиб, мени пойлаб ўтирибди, ноинсоф» деб тўнғиллади, кейин дўрдоқ лабларини ялаб, юзига мулойим ифода берди-да, у томон қадам ташлади:

— Қалайсан, капитан?

Капитан кутилмаганда қадрдон дўсти билан учрашиб қолган кишидек жавоб берди:

— Уў! Марҳамат, Усмон йигит... Оламда нима гаплар бор? Қани кел, ўтир-чи!

Усмон йигит юраги пўкиллаб яқин келди, лаққа чўққа ўтираётган кишидек айланма курсига чўккан бўлди, ютиниб қўйди ва чуқур нафас олиб, гап бошлади:

— Паноҳингга сиғиниб келдим, капитан. Уч минг яшик апельсиним бор. Бир ҳафтадан бери йўлингга мунтазирман!

Капитан пастки қовоқлари шишиб кетган кўзларини чала юмиб, салондагиларга назар ташлади, сўнгра лаблари орасидан гўнғиллади:

— Искандарунда мол кўпроқ экан, икки кун кутиб қолдик... Ундан ташқари кема ҳам керагича юк олиб қўйди...

Суҳбатдоши ўзини охири жумлани эшитмаганга солди.

— Ишқилиб соғ-саломат келибсиз, бўпти-да!

— Ҳа, худо хоҳласа бу ердан ҳам соғ-саломат чиқиб кетамиз!

— Иншооллоҳ, иншооллоҳ... Шу бизнинг уч минг яшикни ҳам...

Капитан бунга эшитмагандек:

— Ўзимиз ҳам нуқул яхлит моллардан олибмиз. Билмадим, Истамбулга қандай қилиб етиб оламиз... Ҳозир денгиз тинч турмайдиган пайт...— сўнгра у кўпроқ ўзига айтаётгандек ғўдирлаб қўйди.— Кема ҳам кўнгилдагидек эмас... Худди Ҳожи Довуднинг кемаси... Тўрт йилдан бери ремонт кўрмаган... Ишқилиб бола-чақамизга худонинг раҳми келсин...

Қип-қизариб кетган Усмон йигит:

— Шу бизнинг апельсинлар...— деб оғиз жуфтлаган эди, капитан тўсатдан қаддини ростлади:

— Худо хоҳласа келаси сафар оламиз.

— Нима деяпсан, капитан... Худо ҳақи, ҳазилингни қўй! Яшикка жойланганига ўн беш кун бўлиб қолди. Яшиклар ўн кундан бери соҳилда ётган эди, шу бугун эрталаб юкчи қайиқларда бу ерга келтириб қўйдик!

Капитан кафтининг орқа томони билан ёшланган кўзини артиб, бетини қашлаб олди-да:

— Усмон йигит, ҳурматингни қилиб беш-олти юз яшигини олишим мумкин, аммо омбор тагидан бошқа жойга қўёлмайман!— деди.

— Ие, нима деяпсан капитан, омбор тагига апельсин қўйиб бўладими? Эртагача чириб битади-ку, ахир!

— Буниси билан ишим йўқ!

Капитан гап тамом дегандек ўрнидан турди, салондан чиқиб юқорига, каютасига кириб кетди.

Усмон йигит бир оз бошини чайқаб турди, кейин у ҳам тез-тез юриб салондан чиқди, команда кўприкчаси нарвонидан қоқилиб-суқилиб юқорига кўтарилди. Шу ерда айланиб юрган капитан ёрдамчисини четга тортди-да, аҳволни тушунтира кетди.

— Тасаддугинг бўлай, бир иложини топ... Мени ўтга ташламасин...— деб унинг кифтига қоқиб қўйди.

— Билмадим, қандай бўларкин. Қани кўрайликчи...— дея капитан ёрдамчиси капитаннинг каютасига кириб кетди.

Шундан кейин чамаси ярим соат давом этган савдо бошланди. Капитан ёрдамчиси гоҳ каютага кириб, гоҳ ташқари чиқиб, бу савоб ишни бир ёқли қилишга ҳаракат қилди, ниҳоят, ҳар бир яшигига олти куруш кира ҳақ тўлаш ўрнига, етмиш курушдан тўлаш шарти билан кемага юклашга келишилди. Усмон йигит пастга тушиб, агент ва кема котиби билан ҳисоб-китобни қилиб бўлгач, келишилган нархдан кира ҳақини олиб ташлаб, яшик бошига олтмиш тўрт курушдан — уч минг яшик учун бир минг тўққиз юз йигирма лирани капитан ёрдамчисига узатди.

Шу орада кемага ёндошган қайиқлардан апельсин тўла яшиклар тепага олина бошланган эди. Қран эрта-лабга қадар ишлади. Ҳолдан тойган матрос Исмоил Денизэр истамбуллик хотинидан ўрганган ширин сўзларини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, соф ризе шевасида боплаб сўкинаётган эди. Малака ошириш учун кемага келган ёшгина ёрдамчи капитан команда кўприкчасида туриб, денгизга тушиб кетган икки яшик апельсини учун пастда қиёмат-қойим кўтарган Усмон йигитга бақрайиб қараб турарди. Палубада тонги шудрингдан жиққа ҳўл бўлган пальто ёки кўрпалар остида ухлаб ётган йўловчилар аҳён-аҳёнда қимирлаб, акса уришарди. Елкасига шинель ташлаб олган бир солдат палубадаги эркак, аёл ва болалар устидан ҳатлаб ўтиб, ҳожатхонага ошиқар, оппоқ соқолли қотма чел кўрпани нягигача тортиб, микиб махорка чекарди.

Кеманинг олд томонидан ғала-ғовур эшитилди. Бонг чалиниб, якорь сувдан тортиб олинди. Бирпасдан кейин механизмга жон кириб, кема безгак хуруж қилгандек титрашга тушди. Кечагина чўққайиб турган кема бур-

нидан тўлқинлар ҳатлаб ўтаётганига қарамай, ғарби-жанубга йўл олди. Калта ва йўғон трубадан чиққан тун эндигина чиқаётган қуёш томон ҳалқа-ҳалқа бўлиб кўтарилмоқда.

* * *

Уша кунни тушдан сўнг капитан ва капитан ёрдамчиси дурбин орқали уфқни синчиклаб текширдилар. Бу нарса эртасига ҳам, индинига ҳам такрорланди. Бош механик ҳам вақти-вақти билан уларнинг ёнига келиб, гоҳ ғарби-жанубга, гоҳ жанубнинг ўзига кўз тикарди. Учови ҳам бир нарса қидираётгандек, алланарса кутаётгандек, гаплари ҳам қисқа-қисқа эди:

- Бирор нарса борми?
- Кўринмайди!
- Кун ботди, бирон воқиа бўлиб қолса керак!
- Эҳтимолдан узоқ... Бу кунларда енгил шабада эсади!
- Ишқилиб шамол бўлсин-да!
- Денгизнинг авзойи бузилса-чи?
- Э, пешонага нима ёзилган бўлса, шу бўлади-да!
- Охири хайрли бўлсин!

Кема портдан чиққанининг учинчи кунни пешинга яқин жануб томон қорая бошлади. Бош механик устки палубада эди. У капитаннинг олдига югурди:

— Худога шукур, жануб шамоли кўтарилмоқда... Худо хоҳласа, шамол унча кучли бўлмайди.

У тиржайиб гапирётганлиги учун териси қалин бетидан тортиб калта қирқилган оқ сочларининг тагигача тиришиб кетган эди. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас денгиз тўлқинланиб, мачта учини тебратиб, илиқ, лекин кучли шамол ҳуштак чалишга тушди. Тўлқинлар кеманинг очиқ палубасига келиб урилар, йўловчиларни шалоббо қиларди. Йўловчилар жиққа ҳўл бўлган кўрпа-ёстиқ ва юкларини кўтариб, пана жой топиш ниятида у ёқдан-бу ёққа югурардилар. Ҳамма ёқ апельсин солинган яшиклар билан тўлиб кетганлигидан йўловчилар учун пана жой топиш амримаҳол эди. Йўловчилар шамолдан, кемага келиб урилаётган тўлқиндан нариги томонга қочишар, бунинг натижасида кема бадтарроқ ўннга қийшайарди. Атроф қоронғилашиб қолган. Палубанинг бир чеккаси кўнгли айнаган аёллар, чинқириб йиғлаётган

гўдаклар билан тўла. Каюта йўловчилари ҳам овқатни чала қолдириб хоналарига кириб кетишган. Аҳён-аҳён да коридорнинг гоҳ у, гоҳ бу деворига сўяниб, мастлардай гандираклар юрган, сочи тўзғиган аёллар учрайди.

Бош механик билан капитан ёрдамчиси ваҳимага тушиб, биринчи класс салонига йўловчиларга баъзи йўл-йўриқлар кўрсатар ва ўзаро сўзлашгандай: «Аҳвол чатоқ... Нима қилиш кераклигига ҳайронман... Кема ҳам дурустроқ эмас! Юк ҳам кўп... Ҳаммаси ҳам оғир», деб, одамлар ўртасида атайин саросималик туғдиришарди.

— Механик... Аҳвол чатоқ, озроқ юкдан воз кечиб, авария қилмасак бўлмайдиганга ўхшайди,— деб қолди бир пайт капитан ёрдамчиси.

— Азбаройи худо, ҳайронман, тўрам... Лекин машина бўлмасида ҳам оёқда туриб бўлмаяпти... Қани, авария тўғрисида капитан билан гаплашиб кўрайлик-чи!

Йўловчиларнинг кўз олдида бўлиб ўтган бу гапдан кейин иккови ҳам юқорига, капитаннинг олдига чиқиб кетишди. Кемадаги юкларнинг ичида энг оғири ва энг қўполи деб ҳисобланган апельсин яшиқларини денгизга ташлашга қарор қилишди. Капитан ёрдамчисининг кўзи олдида икки юз эллик яшиқ апельсин денгизга улоқтирилди, шундан кейин кема котиби авария қоғозларини расмийлаштириб қўйди. Чунки савдогар Усмон йигит суғуртадан уч минг яшиқ апельсиннинг қийматини ундириб олиши учун бу ҳужжатлар расмийлашган бўлиши керак эди.

Эртаси кун пешинга келиб ҳаво ёришиб кетди, кечга яқин эса, денгиз батамом тинчланди. Кема шу зайдда яна бир неча кун тинчгина сузгач, кеч соат саккизга яқин Истамбулга етиб келиб, Сиркежи соҳилига ёндошди.

Йўловчиларга аралашиб югуриб-елиб юрган матрослар омбор эшиқларини очиш билан овора экан, юзи сепкил, қирра бурун, мовут ёқали пальто кийган бир киши тор парвондан пастга тушиб келаётган одамларни туртиб-суртиб кемага чиқиб олди ва капитаннинг каютасига кирди. Капитан ёрдамчиси билан кема котиби ҳам шу ерда эди.

— Ишинг ўнгидан келсин, капитан,— сўз бошлади сепкилли киши,— агентнинг айтишича, Усмон йигитнинг апельсинлари аварияга учрабди-а? Бош омон бўлсин ишқилиб... Ҳужжатлар тахтми?

— Бизники доим тахт бўлади!— деди котиб бир даста қоғозни кўрсатиб.— Эртага агентнинг олдига бориб чаласини битирамиз!

— Халил Эгинли!— деди капитан йўғон ва хириллаган овоз билан.— Қалайсан? Тўғриси айтсам, молингни денгизга ташлагани аввалига кўзим қиймай турди, лекин ионложлик-да, бошқа бир савдогарнинг молини улоқтириб бўлмас эди. Усмон йигитнинг апельсинлари кемага энг кейин ортилганлиги учун молларнинг устида турган эди. Мана энди сен апельсинсиз қолдинг. Энди келаси сафаргача кутиб турасан-да!

— Кемада бошқа одамнинг апельсини ҳам борми?— сўради Халил Эгинли.

— Бир-икки минг яшик апельсин бор. Искандарундан олдик...

— Бунисини сўраётганим йўқ, дўстим. Бизга аталган бирор нарса борми деяпман!— муғомбиропа кулди Халил Эгинли.

Капитан пинагини бузмай калта-калта кулди:

— Буниси ўнғай, дўстим. Араванг тайёрами?

— Кеманинг нақ биқинида!

Каюта эшиги яхшилаб ёпилгач, яна олди-сотди бошланди. Денгизга ташланди, деб ҳисобланган, лекин денгиз тубидан анча олисда тинчгина турган икки минг етти юз эллик яшик апельсин Халил Эгинлига пулланди. Ҳар бирига саксон донадан апельсин жойланган яшикларнинг нархи уч лирадан белгиланди. Жами чиқимларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, нархи тўқсон парадаи ошмайдиган бир яшик апельсин кемага юкланган портда бир юз саксон куруш, қонунлаштирилган ва қонунлаштирилмаган фрахтдан¹ кейин Истамбулда икки юз эллик куруш туриши керак эди. Лекин бундай икир-чикир фарқларга эътибор берилмади. Икки минг етти юз эллик яшик апельсинга Халил Эгинлидан саккиз минг икки юз эллик лира нақд пул олинди. Қарийб бир ой давом этган бу сафар мобайнида Усмон йигитдан олинган бир минг тўққиз юз йигирма лирани ҳам қўшиб ҳисоблаганда, ўн минг бир юз етмиш лира пул ишланди. Бу пулда боъманнинг ҳам, рулчининг ҳам улуши бўлгандан кейин, кўп деб бўлармиди?

---

¹ Ф р а х т — кира ҳақи. (Ред.)

Халил Эгинли кетгандан кейин капитан ёрдамчиси, бош механик, кема қотиби, бош мулозим, шу орада кемага етиб келган агентдан иборат жамоат капитан каютасида тўпландилар.

* * *

Кема портга кирар-кирмас Исмоил Денизёр сафарга иқиш кунлари ўғил кўрганлигини баҳона қилиб, капитан ёрдамчисидан уйга кетишга рухсат олган эди. Шунинг учун Усмон йигитнинг денгизга ташланди, деб ҳисобланган, аслида эса Халил Эгинлига пулланган апельсинлари билан унинг иши йўқ эди. Ҳозир Исмоилнинг ўрнида кранни жуда ёш ва кичкина бир матрос бошқараётган эди.

Бироқ, Исмоил Денизёр нима учундир уйга кетмай, котибни кутиб турар эди. Ўтган гал у чақалоққа бўладиган харажатлар учун аванс олган, шунинг учун яна пул сўрашга юзи чидамас, уйга шўппайиб кириб бориши ҳам эп кўрмасди. Ҳеч бўлмаганда бир-икки лира топиши керак эди.

Нимагадир котиб ҳам кўринмайди. Исмоил уни бир соатча кутди, кейин хонани очиб қараган эди, ичкарида ҳеч ким кўринмади. Ниҳояг, шу ердан ўтиб қолган мулозимларнинг биридан котибни сўради. Оппоқ кийимли мулозим: «У капитаннинг каютасида ўтирибди, лекин олдига кира кўрма, улар ҳозир банд», деб жавоб қайтарди.

Исмоил яна ярим соатча пойлаб турди, кейин чўчинқираб юқорига чиқди. У бир қадам юриб, беш-ўн дақиқа тўхтаб қолар, каютага яқин боришга жасорат этмасди. Исмоил бир амаллаб капитан кўприкчасига етиб олди, лекин нарвон ёнига телеграф сими олдига келганида қимир этолмай қолди. Беш-олти одим наридаги капитан каютасидан ғала-ғовур эшитиларди. Ёрдамчи капитаннинг ингичка, чийиллаган товушини капитаннинг хириллаган дағал овози босиб тушарди: ичкарида «жанг» кетаётган эди. Аллаким ҳадеб столни муштар, кимдир эшикни тепиб, ташқарига чиқишга уринар, уни қўлидан ушлаб ичкарига тортишарди. Жанг-манг бўлиб қолган Исмоил ваҳимага тушди, шу заҳотиёқ ура қочмоқчи бўлиб, зинага оёқ қўйганда, каюта эшиги ланг очилди. Каютадан тушиб турган хира нур капитаннинг калта, чўгон гавдасини ёритди. Исмоил зинага оёқ қўйган жойи-

да қўрқанидан тошдек қотиб қолди. Капитан унга қараб юрди, олдига келди. Капитан ҳансирар, алланималар деб гудурларди. Унинг ёшли кўзлари қоронғида янада кичикроқ бўлиб кўринарди. У бу ерда биров турганлигини кўриб, жон ҳолатда унинг қўлига ёпишди. Худди биров уни бўғаётгандек хириллади.

— Кўрмайсанми итваччаларни... Мени темир панжарага тиқишмоқчи-я!

Шу пайт эшикдан ёрдамчи капитаннинг малла боши кўринди:

— Капитан, бир минутга ташриф буюринг!

Капитан унга қараб бақирди:

— Мени ўз ҳолимга қўй, афандим, нима хоҳласаларинг, шунни қилларинг, мен бу ишга аралашмайман!

Кейин у яна Исмоилга ўгирилди, ўз кўкрагига мушт уриб гапирди:

— Ҳамма нарса учун мен жавобгарман... Қамоққа мени қамашади... Менинг бола-чақам кўчаларда саргардон бўлади... Номус-орим тилларда дoston бўлади... Тағни у хумпарларнинг кўзи пулга тўймайди...

Ёрдамчи капитан уларга яқинлашди, капитаннинг қўлидан секингина ушлаб, каюта томон тортди:

— Асабийлашма, капитаним, сенинг айтганинг бўлсин! — деярдан, Исмоилни кўриб қолиб, бақириб берди:

— Бу ерда сен нима қилиб юрибсан?

Тарсаки тортиб юбормоқчи бўлиб Исмоилга яқинлашди-ю, лекин бирдан ўзини тутиб олди; қўлини чўнтакка солиб, ўн лира пул чиқарди ва уни матроснинг қўлига тутқазди.

— Қани, туёғингни шиқиллат!

Исмоил чопқиллаганича зинадан тушиб кетаркан, капитан қайтадан каютага кирган, эшик эса яна ёпиб олинган эди.

* * *

Йўл-йўлакай Исмоил «уйга нима олиб борсам экан?» деб ўйлаб кетди. Чўнтагидаги ўн лира унга қандайдир жасорат, сахийлик бағишлаган эди.

У Боғчакапи атрофидаги мевафурушлар растасига яқинлашиб қолганида қадамини секинлатди, апельсинларга энтикиб-энтикиб қаради. Яқиндагина оғир юкдан қутулган хотини учун апельсин энг яхши совға

бўларди. Бу йилги мавсумда Ўртаер денгизи томон сафарга чиққан матрослар портлардан арзон-гаров апельсин олиб келишгаётган эди. Бироқ, у кранни ташлаб кета олмаганлиги ва чўнтагида бир мириси ҳам бўлмаганлиги учун ҳеч нима харид қила олмади.

Исмоил бир мевафурушнинг олдида тўхтади ва апельсинлардан ўнта катта-каттасини танлаб, донасига йигирма қурушдан тўлади. У апельсинларни рўмолчага тугиб олди ва ёнидан ўтиб қолган газетачидан бир дона газета олиб, буклаб чўнтакка солди. Кейин сал нарироққа бориб, Бешиктошга борадиган трамвайни кутди.

ДЕНГИЗЧИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

Қизил денгизда юрвчи кемаларнинг кочегарларига палубадан кўра қозонларнинг олди салқинроққа ўхшарди. Қозон олдига, вахтага ошиқаётган ёш кочегар шунинг учун ҳам трюмдан¹ отилиб чиқиб, кучи борича югурди: у ўзини тезроқ кема устида эсаётган иссиқ шамолдан панага олишга интиларди. Бироқ кема жаза-васи тутган дарвишдек у томондан-бу томонга чайқалар, кочегар бўлса, йиқилиб кетмаслик учун гоҳ панжарага, гоҳ капитан каютасининг очиқ эшигига ёпишарди. Ниҳоят у кичкинагина эшикча олдига етиб келди-да, торгина темир зинадан югурганча тушиб кетди.

Кочегар эндигина ўн тўққиз ёшга кирганди. Унинг отаси армия капитани эди. Ота пенсияга чиққач, ўғлини ўқитишга қурби етмай қолди. Бунинг устига, бола дудуқланиб гапирадиган бўлиб қолганди, бу унинг ўқишига халақит берарди. У тўртинчи синфдалигида ўқишдан чиқди-да, ўн тўрт ёшидан, ўн саккиз ёшигача бекор сандироқлаб юрди.

Отасининг пулига еб-ичиб, кўча-кўйда муштлашиб юришлар узоққа бормади: ҳадемай отаси юраги ёрилиб ўлди. Ўғилнинг саёқлиги кексайиб қолган отанинг бевақт ўлимига сабаб бўлди. Бир парча нон ғамини ейиш пайти келди. Отасидан қолган нафақа шунчалик оз эдики,

---

¹ Трюм — кеманинг механизмлар ўрнатилган ва юк ортиладиган тағхонаси. (Тарж.)

онаси билан синглисига зўр-базўр етарди. Йигитча денгизчиликни севгани учун эмас, денгиз ёқасидаги шаҳарчада туришгани учунгина денгизчи бўлди. У денгизчи бўлганидек, шофер ёки бирон хунармандда шогирд бўлиб ишлаши ҳам мумкин эди. Лекин денгизда бир йил ишлагач, у касбига кўникиб қолди. Аввалги дайдиликдан асар ҳам қолмади. Узоқ юртларга қилинган саёҳат ҳаддан ташқари оғир меҳнат ва келажагининг ноаниқлиги уни ҳаётга чуқурроқ қарайдиган қилиб қўйди. У ҳар хил бемаъни, бўлмағур ишларни қилмасди, очигини айтганда, бундай ишларга унинг вақти ҳам йўқ эди. Дудуқланиб гапириш уни тобора танҳоликка судрарди. У ярим соат ўйлаб, зўрға бир гапни тушунтирар, атрофидагиларни кулдирмаганда ҳам, хижолатга кўяр, кўпроқ ўзи қаттиқ изза бўларди.

Унинг бирдан-бир дўсти денгиз эди. У исқирт тўшақда ётиб, тўлқинлар шовқинини диққат билан тингларди. Бу товушни ҳатто уйқусида ҳам эшитарди. Уни қийнамай узоқ-узоқ суҳбатлашадиган фақат денгизгина эди. Ҳатто бутун умрини денгизда ўтказган чоллар ўртасида ҳам денгиз шовқини зерикарли ва бир хил дейдиган бирорта кишини топиш қийин.

Бошқа матрослар каби кочегар ҳам контрабанда билан шуғулланар, Мисрга қорадори келтириб сотарди. Топган пулининг бир қисмини онасига юборар, қолганини эса ўйин-кулгига сарфларди. Спиртли ичимликлар ичмагани ва камгап бўлгани учун у одамларга ёқиб тушган эди. У қадди-қомати келишган, бақувват, истараси иссиқ йигитча бўлганидан ўртоқлари унга ўзларини яқин олишга тиришардилар. Саводсиз ўртоқлари тўрт синфни тамомлагани учун уни ҳурмат қилишарди. Кочегарнинг бош томонида турадиган бир даста китоб унга ўзгача мавқе берар эди.

Бу кемага у яқиндагина, бир ойча илгари келганди. Қайси шайтон уни худонинг қарғишига учраган бу тоғорага дучор қилди?! Бу кема эмас, жаҳаннамнинг ўзгинаси эди. У олгмиш йил илгари Италияда ясалган бўлиб, тўртта мачтаси, елканлари ва битта қозони бор эди. У доим қўлдан-қўлга ўтиб юарди. Греция тахтининг вориси учун у яхта вазифасини ўтади, Дониё ҳукумати ундан ўқув кемаси сифатида фойдаланди, ҳозирги хўжайини бўлган Истамбул савдогари бўлса, бу эски тоғорада Санаадан Истамбулга юк таширди.

Кеманинг елкалари эскириб қетган, мачталари жуда омонат бўлиб қолганди. Тимсоҳнинг мурдасига ўхшаш бу хароба кемани ҳаракатга келтириб юрган бирдан-бир қозон бўлса, минут сайин ёрилиб кетаман дерди. Тинкамадорни қуритувчи тинимсиз меҳнат, бениҳоя ёмон овқат ва доим ўлардай маст бўлиб юрувчи капитан кеманинг аянчли аҳволини яна бешбадтар оғирлаштириб турарди. Капитан эртадан кечгача ичар ва сўкинарди. Уни «капитан-бочка» деб аташарди. Унинг бу лақабни олиши бундай содир бўлган эди:

Бир вақтлар мана шундай тоғорада сузиб юрган кезларда капитан ўз каютасига порох солинган бочка келтириб қўяди. У кўпинча матросларга бериладиган ойликнинг ярмини чўнтагига уриб қолади. Ҳар гал пул олишда кемадагилар исён кўтаради ва матрослар уни денгизга ташлаб юбормоқчи бўлишади. Шунда капитан оғзидан сира тушмайдиган сигарасини олиб, бочка ёнига келар ва «Биттанг яқинлашсанг, ҳаммамиз баравар осмонга учамиз!» дерди. Албатта, бу гапдан сўнг матрослар унга қўл тегизишмас ва тарқалиб кетишарди. Аммо бир кун кечаси айёр юнга калит солинадиган тешиқдан мўралаб, капитаннинг бочкадан бамайлихотир вино қуйиб ичаётганини кўриб қолди. Кейин билишса, бочканинг деворга қараган тарафида жўмрак бор экан. Ўшандан бери капитанни «бочка» деб атайдиган бўлишган.

Кема хўжайинига яхши кўриниш учун у матросларнинг жонини оларди. Қўйиб берсанг, у ғамлаб қўйилган озиқ-овқатларнинг ҳаммасини хўжайинга қайтариб олиб келишдан ҳам тўямасди. Матрослар тушлик ва кечки овқатга фақат лўя олардилар.

Ўша, бизнинг ўн тўққиз яшар кочегаримиз энгашганча палубадан югуриб ўтган куни матросларнинг лўя еб, таъби яна ҳам хира бўлган эди. Уларнинг ҳаммаси ҳам бирор пристанга етишлари биланоқ, қочиб қолиш пайига тушган эдилар.

Шундай қилиб, кочегар темир зинадан югуриб тушди. Унгача кочегарликда вахтада турган киши чинакам девқомат одам бўлиб, мушти кичкина боланинг боғидек келар эди.

— Нима единглар?— деб сўради у.

— Л... л... лўя!

Полвон қаттиқ сўкинди. У мана шу пароходга келганидан бери бирор марта тўйиб овқатланмаган эди. У сўкина-сўкина юқорига кўтарилди.

Кочегар оловни титишга тутинди. Эшикни очар-очмас юзига ўт урди. Баданини олов ялаб, куйиб кетгандай бўлди. Учоқнинг ичи ҳаддан ташқари оппоқ бўлиб, киши буни эритилган маъдан ёки қозондаги бақиллаб турган сув деб ўйлаши мумкин эди.

У ҳар беш минутда жиққа ҳўл бўлган кўйлагини ечиб, сиқиб ташлар, сўнг кўйлак билан баданини арттар, яна сиқиб ташлаб, қайта кийиб оларди. Тўзғиған сочларининг баъзи толалари терлаган пешонасига ёпишиб ётар, елкасидан бир-бирини қувалашиб тер оқарди. Учоқдаги ўтнинг алангаси кишида бир оз дам олиш ва бир зум бўлса-да, мизғиб олиш истагини уйғотарди.

Баъзи-баъзида у косовга суянган ҳолда ёпиқ ўчоқнинг қора эшикчасига тикилиб қоларди... Яна уч-тўрт йилдан кейин унинг аҳволи нима кечади? Бундай иш ҳар қандай бақувват одамни ҳам тезда чурук латтага айлантириб қўяди... Ишлай бериб мажаги чиққан, ҳолсизланган, шикаста танасининг ҳаётини бир қанча муддатга узайтириш учун у ўзига енгилроқ иш қидириб топиши керак бўлади. Ундан кейин-чи? Худо билади... Кочегар лабини тишлаб, енгилгина бош чайқади. У бирор нарса ҳақида ўйламасликка тиришса, ҳар донм шундай қиларди. Бу гал ҳам келгусида аҳволи нима кечиши ҳақида ўйлагиси келмади. Бироқ, ана шу ўйлагиси келмагани учун ҳам ўзидан жаҳли чиқди. Бу эса унинг ҳали тузалмаган ярасини тирнаб, дардини зўрайтиргандек бўлди. Ўйлашдан бошқа чораси йўқ. Ахир бундан бошқа ҳамма ҳуқуқини тортиб олишган-да.

Тўғри, лекин нима учун ҳаммасини? Бошқаларнинг гапларига қулоқ солиб юриб, у ўзининг бошқалардан кўра аҳмоқ эмаслигига ишонч ҳосил қилди. Кучқуввати ҳам бошқаларникидан кам эмас. Демак у тасодифан шундай аҳволга тушиб қолган экан-да? У, ўзи ва ўртоқлари шу «тасодиф»га ишонганларидан ҳамма баало келиб чиққанлигини энди тушунди. Чунки, гоҳи вақтларда инсон қаҳрамонлик кўрсатишга интилиб қолади. Лекин бунинг ҳаммаси фақат бир хаёл, кўринмас бир куч, «тасодиф» эканлиги кишини ана шу ниятдан қайтарарди... Ҳолбуки аҳволи бундан олдин

ҳам, бундан кейин ҳам ҳозиргичалик ёмон бўлмаган, бўлмайди ҳам. Шундай экан, нега «тасодиф»га қарши қўзғалиш керак эмас?

Ҳа, ҳаммаси тасодиф! Унинг эгнига кияй деса бирор параси йўқ, хўжайинининг бўлса, салкам саксонта бош-оёқ кийими бор. Бу ҳам тасодифданмикин?.. Лекин хўжайин матросларнинг ойлигига яна йигирма лирадан қўшиб берганда ҳам зарар кўрмасди. Бироқ, бу пулга матрослар бир сидра бош-оёқ кийим қилиб олардилар. Шу вақтгача қочегар тасодифни ўзгартириш мумкин эканини ўйлаб кўрмаган эди.

Қочегарнинг ичи қулдиллай бошлади. Еган овқатни томоғига келди-да, куйдириб яна орқага қайтди. «Қандай бало ёғ экан!..» Унинг кўзи тиниб, боши айлана бошлади. Бир ёқдан иссиқ урса, бир ёқдан меъдаси қайнарди. Ҳали бу ерга чопиб келаётганида капитан каютасининг эшиги очиқ бўлиб, ичкаридан гўшт ҳиди анқиб турарди.

Қочегарнинг миясида турли-туман фикрлар туғила бошлади:

«— Нега у бадмаст қовирма ейди?

— Чунки у капитан-да!

— Ахир у эшакдан бадтар аҳмоқ-ку!

— Лекин у сендан кўпроқ ўқиган..

— Ўқитишганда мен ҳам ўқиган бўлардим.

— Нима ҳам қила олардинг, отанг бевақт ўлиб кетди, тилингни ногиронлигини даволашмади, шунинг учун сен ўқий олмай қолдинг. Қаранг, тасодиф кишиларни қай аҳволга солади-я!»

Қочегар косов ва белкуракни улоқтириб ташлади-да, темир зинадан тез-тез юқорига чиқа бошлади.

Матрослар трюмда эдилар. Баъзилар мудрар, баъзилар хиргойи қилиб ўтиришарди. Постни ташлаб чиқаётган қочегарни кўриб, улар бирор бахтсиз ҳодиса рўй берган бўлса керак деб ўйлашди. Бироқ у:

— Қ...қ...қани, т...т...туринглар, е...е...етар ш...ш...шунча ў...ў...ўтирганинглар! Қ...к...капитанга б...б...бориб, г...г...гўшт т...т...талаб қ...қ...қиламиз. Б...б...бермаса т...т...тортиб оламиз. Ҳа...ҳа...ҳадеб л...л... лўя б...б...билан б...б...боқа б...б...берадиган б...б...бўлса, ишламай-миз!..— деб қичқирди.

Шу вақтгача ҳеч қайсисининг бошига бундай фикр келмаган эди. Бироқ, бу гап ҳозир гўё улар бу ишни ҳар

бир кемада қилиб келгандай денгизчиларга тамомила табиий туюлди.

Улар сигаретларини ташлаб, товонлари билан мажақлаб ўчиришди-да, ёш кочегар кетидан кетишди. Девқомат кочегар ҳамон сўкинарди. Боцман билан ошпаз капитанни худди содиқ итдек ҳимоя қилишларини билиб, баъзилар қуролланиб ҳам олдилар.

Тўлқинлар кемани кўтариб-кўтариб ташлар, иссиқ шамол эса матросларнинг баданини куйдирар эди.

Иш кутилгандан ҳам енгил кўчди. Қайфи учган капитаннинг ўзи аллақачон улар томонга келарди. Қозон олдида ҳеч ким қолмаганидан кема юришдан тўхтаб, шундай бурилдики, натижада тўлқинлар шиддат билан палубани ялаб ўта бошлади. Аҳвол хавфли эди, шунинг учун капитан ошпазга дарҳол бир нимта қўй гўштини матросларга пишириб беришни буюрди. Капитанни ҳимоя қилишга ҳозирланган боцман револьверини қинига солиб қўйди. Илгарилари исёнчиларни мачталарга қандай осишганини эслаб, оғир хўрсинди.

Капитан кочегарни Порт-Саидда, қолган денгизчиларни Истамбулда ишдан бўшатди.

Бироқ улар: «Ҳадеб лўя бериб боқаверишадиган бўлса, ишламаймиз!» дейишни ва капитанлардан қўй нимтасини тортиб олишни ўргандилар.

Ч И Л Л И

Ҳаво иссиқ ва дим. Мен соҳил бўйлаб бемалол кетаётиман. Бир дўстимнинг уйида димиқиб ярим кечагача гап сотиб ўтиргач, очиқ ҳавога чиққан эдим. Измирининг кундуздагидан ҳам бадтар дим ва нам бўлаган бундай тунларида денгиздан танга ором берувчи шабада эмас, балки сув ўтларининг қўланса ҳиди анқиб туради. Кўча сув қуйгандай. Соҳил бўйлаб тизилган катта-кичик елканли кемаларнинг мачталари мирзатеракдек шамолда силкиниб турибди, ўша томондан ўқтин-ўқтин эшитилаётган критлик қайиқчиларнинг грекча гаплари қулоққа чалинади. Сал нарироқда, пристань олдидаги майдончада бир неча ҳаммол ҳамда извошчиси ерда ухлаб ётган икки-уч файтондан бўлак ҳеч ким ва ва ҳеч нарса кўринмайди. Ана шу майдоннинг нариги томонидан, деразаларидан кўчага ёруғ нур тушиб турган бинонинг иккинчи қаватидан, бачкана таица музикаси эшитилиб турибди. Мен соҳил бўйлаб қатор тизилган майхоналардан бирининг олдида тўхтадим. Бефойда гапларни гапиришавериб мудроқ босганиданми ёки яхшими, ёмонми барибир бирор нарса кўрмоқчи бўлганимданми, ҳар ҳолда, «бунақа дим ҳавода муздек бирор нарса ичмаса бўлмайди» деган баҳона билан майхонанинг тошдан қилинган тор зинасидан кўтарила бошладим.

---

1 Ч и л л и — сепкилли қиз. (Тарж.)

Столларнинг ҳаммаси банд бўлмаса ҳам, тўрт-беш жойда одамлар тўдалашиб ўтирар эди. Джазга яқинроқ стол атрофида кийим-бошлари ҳорғин юзлари сингари қат-қат буришган беш-олтита аёл ўтирибди. Майхонада ҳар хил касбдаги одамлардан топиларди.

Устун орқасидаги қоронғироқ бир бурчакда ўтирган йигитча, алдам-қалдамлик билан бир амаллаб беш-ўн танга топган бир неча сўққабош идора хизматчилари икки жонга бир шишадан пиво олишиб, танца бошланиши билан аёллар ўтирган столга югуришар, бугун туни билан роса кайф-сафо қиляпмиз, деб қувонишарди. Ўртароқдаги стол атрофида ўтирган тўрт-беш мармарислик денгизчи булут¹ сотиб, йиққан пулларига олган моторлик қайиқда ишлаб топганларини бақбақалоқ грек ва турк аёлларига сарф қилиш билан овора эдилар. Улардан юқорироқда, сочига оқ тушган бир киши майхоначи билан дўст эканлигига суяниб ёнига уч хотинни ўтиргизиб олган ва кам пул харжлаб, кўпроқ роҳат қилишга уринарди. Енглари титилиб кетган смокинч кийган, кўйлагининг яғири чиқиб, тирноқ ораларига кир ўтирган официант столимга эгилиб нима ишташимни сўради. Мен бир кружка пиво буюрдим-да, шу орада бошланган танцани томоша қила бошладим.

Билимдон билан жоҳилни, кибор билан бир бурда нонга муҳтож бўлиб, умрини денгизда ўтказиб, тарбия олишга вақт тополмаганларни, яхши билан ёмонни — хуллас ҳаммасини бир-бирига аралаштириб юборган бу ичкиликбозлик гувоҳи каби эркакларнинг юриш-туришида, юзида, шилқим, руҳдан узоқ шаҳват ифодаси ҳукм суради. Хоҳ маст, хоҳ тетик аёлларнинг юзи ва ҳаракати эса «эхудойим, қачон тугар экан» демоқчи бўлаётгандай. Улар бугунги тунигинча, бундай турмушцигинча эмас, балки ҳамма нарсанинг тугашини истаётгандек эди. Ўз жазмонларидан кўпроқ пул шилишга кўрсатма олган бу хотинлар истар-истамас жилмаярдилар. Суйкалган хушторларини икки қўллари билан кўкрагидан итарганларида, думидан биров тортиб қолган мушукка ўхшардилар. Кейин жазмонимни хафа қилиб, қўлдан бериб қўймайин деб, эркалар ва ноз билан ёпиша бошлардилар. Бу ишлар шундай тез, шундай кескин ўзгариб

¹ Бу л у т — денгиз жонивори, кичиқарғич ўрнида ишлатиладди.

турардики, уларда инсонга хос ҳисларни излаб топиш амримаҳол эди.

Аллақандай ажиб ғусса мени чулғаб олди, бошқа томонга ўгирилган эдим, майхона хотинларининг столида ёлғиз ўзи ўтирган ёшгина бир аёлнинг менга тикилиб турганини кўрдим. Қора бахмал кўйлак кийган, кифти, елкаси, бутун кўкраги очилиб ётган бу сарғиш қизнинг юзи менга таниш кўринди. Бундай жойларда учрайдиган аёллар бир-бирига жуда ҳам ўхшаганлиги учун, «ҳар ҳолда ўт-бўтда кўрган бўлсам керак ёки бошқа одамга ўхшатайман» деб ортиқча эътибор бермай қўя қолдим. Бироқ, шунча ёшлар танца тушишга интизор бўлиб навбат кутиб турган бир пайтда унинг ёлғиз ўтириши мени таажжублантирди. Ўзи унчалик хунук ҳам эмас эди... Кўзини мenden олмаётганини кўриб, анча ўнгайсизландим. Мен яна қайрилиб танца тушаётганларга қараган эдим; анордек қип-қизил юзли денгизчининг силлиқ ва қоп-қора сочлари тўзғиб кетган, маст кўзлари чала юмилган, озғин хотин билан жанжаллашиб турганига кўзим тушди. Денгизчининг устара билан қирилган бошининг териси, ҳаттоки, бир учи узун, бир учи калта қирқилган ва тамакидан саргайиб кетган мўйлови жаҳдан титрарди. Официантлардан бири уларни ажратиб қўйишга уринаркан, ёнимга бошқа бир официант яқинлашди. У энгашиб эски қадрдондек ёлғиз ўтирган аёл томон қоши билан имо қилиб, қулоғимга шивирлади:

— Хоним столингизга келиб ўтиришни истаяпти.

— Қўйсанг-чи, биродар, менинг пулдор мижозлардан эмаслигимни ўзинг биласан-ку!

— Йўқ, сизга айтадиган гапи бормиш.

— Шунақами, ҳа майли, кела қолсин!

Официант ўша томонга қараб боши билан аёлни имлади. Мен ҳам юзимга розилик аломати бериб, у томонга қарадим. Аёл ўрнидан турди, унинг қаттиқ маст эканлигини сездим. У столларни, стулларни ва қатор қўйилган устунларни ушлаб гандираклай гандираклай юриб келди-ю, официант суриб қўйган стулга ўзини ташлади. Бирпас бошини қуйи солиб ўтирди-да, кейин аста кўтариб менга тикди. Мен бу қарашда бадмаст кишининг бир оз бўлса ҳам эс-хушини йиғиб олишга бўлган уринишидан бўлак ҳеч нарса кўрмадим. Аммо, мен унинг юзини, сал жийриқ бурини, шаҳло кўзларини, бурун ва кўз тагини қоплаб олган қизғиш сепкиллари кўриб,

у менга аниқ таниш эканлигини пайқадим. Лекин уни қаерда кўрганлигимни ўйлаб ўтирмадим. У гапирмас, ақли-ҳушини йиғиб олиш учун зўр бериб афтини буриштирарди. Мен бирор нарса дейишга мажбур бўлиб қолдим.

— Нега танца тушмаяпсиз?

У, қўйсанг-чи, дегандек қўлини силтади, сўнгра тўсатдан ўрнидан турмоқчи бўлгандек ҳушнинг йиғди, мастларникига ўхшамаган овоз билан гапирди:

— Мени танимидингизми домла?

Мен жуда ғалати бўлиб кетдим. Баданимни безгакка ўхшаган титроқ босди:

— Сен... Сен... Сенмисан...

— Ҳа, менман! Мен. Нигор... Ойдинда...

Қўш деразани ёруғ синф. Қувноқ болалар, ўрта қаторнинг энг олдинги партасида ўтирадиган икки ўрим сочли, сепкилли қизча кўз ўнгимда намоён бўлди. Мен уларга немисчадан дарс берардим. Бу шўх қизча эски шаҳарлик темир йўл хизматчисининг қизи эди. Мен ўргатган нотаниш сўзларни ва қоидаларни ҳаммадан олдин ёдлаб олар, жавоб бераётганида эса, «эҳ, шу ҳам гап бўптими! Мен яна аллақанча нарсаларни айтиб беришим мумкин!» демоқчи бўлгандек маъноли табассум билан юзимга боқар эди. Танаффусларга кўнгирақ чалинар-чалинмас менинг олдимга югуриб келиб, қўлимдан тортқилар ва юринг, домла, волейбол ўйнаймиз, деб ҳовлига етаклар, ўзи паст бўйли бўлса ҳам, коптокни тўрнинг нариги томонига ўқдек учирай эди. Ун иккиларга кирган бу қизча нақ олов эди. Ҳар бир ҳаракатида ҳаёт жўш уради. Бунга неча йил бўлди экан? Чамалаб кўрсам, ўн тўрт йил бўлган. Лекин мен унинг юзига боқар эканман, кўз ўнгимда зўрға ўзини тутиб ўтирган сарҳуш хотин эмас, балки бутун мактаб, ўқитувчилар, ўртоқлари — ҳаммамиз жон-дилдан севган кичкина «Чилли» турар эди. Гўё у мутлақо ўзгармагандек. Ўша-ўша бурун, ўша кўзлар, ўша тилла ранг сочлар, ўша қизғиш сепкиллар.

Дарров мияга кела қолган «Қизим, қандай қилиб бу ерга келиб қолдинг?» деган ўринсиз саволни бермаслик учун ўзимни зўрға ушлаб қолдим. Мен ўша ёруғ синфда кулиб юбормасликка ҳаракат қилган пайтлардагидек қошимни чимиришга уриниб, юзига тикилдим ва кутдим. Шу пайт у, мен ўйлаб турган нарсани янада очиқроқ гапириб қолди.

— Домла, ҳеч ўзгармабсиз! Менга худди ўша пайтлардагидек қараяпсиз!

— Сен ҳам ўша-ўшасан, Нигор!

— Йўқ, домла, ўша эмасман.

Шу гапни айтар-айтмас ранги ўзгарди. Мен бизни ўн тўрт йил орқага судраган яқинлик аста-секин йўқолиб бораётганини сезиб, афсусландим. Нигор очиқ қўлини столга тираб, бошини бир томонга қийшайтирганча гулдиллади.

— Бошингизни қотириб ўтирмайман, домла, сизни бир кўришдаёқ танидим. Сизга айтадиган бир дардим бўлмаганда, ўзимни танитиб ҳам ўтирмасдим. Чунки сиз қанчалик тикилиб қараманг, Чиллини танимадингиз.

У бошини кўтарди, кўкси билан столга ястанди ва томдан тараша тушгандай:

— Битта болам бор, шуни деб сизнинг олдингизга келдим! — деди.

Мен у нима демоқчи бўлганини яхши тушунмаган бўлсам ҳам, ҳамма нарсани фаҳмлагандек кулимсираб қўйдим-да, давом этавер, дегандек бошимни силкитдим.

«Эшитинг, мен сизга гапириб берай...» деб, Чилли яримта-юримта жумлалар билан худди бошқа одам ҳақида гапириб бераётгандек бепарволик билан қуйидагиларни айтиб берди:

У ўн беш ёшида ўрта мактабни битириши билан отаси станция бошлиғининг ўринбосарига — қирқ беш яшар кишига эрга берибди.

— «Нима қилай, мен у билан яшашга мажбур эдим. Шу вақтгача яшадим ҳам. Аммо у эллик ёшдан ошгач, ичкиликка берилиб кетди. Бошқа хотинларнинг ҳам эри ичади-ку, дейишингиз мумкин. Лекин уларнинг болачақаси бор. Бола уларга овунчоқ. Эримнинг эса... мижози суэт эди. Бунинг устига рашкини айтмайсизми? Синфимизда булданлик Камол деган бола бор эди, ўша зақтда у медицина факультетида ўқирди. Ҳозир врач. Қадди-қомати келишган йигит бўлса ҳам, нақ эшакнинг ўзи. Мактабда ўқиб юрганимизда мени велосипедига миндириб, айлантириб юрарди. Ўша кезлари у таътилга чиқиб, Ойдинга келган экан, боғда кўриб қолдим. Бирга ўқиб юрган чоғларимизни эсладим. Мен уни уйга таклиф этиб, қаерда туришимни тушунтириб бердим. Бу гапни чолга етказишибди. Майхонада экан,

таъзимни бергани уйга келибди. Мен унинг бунчалик вақтли келганини кўриб, шошиб қолдим. У мени оғиз очгани қўймай, «Боғларда йигитлар билан гаплашибсан! Бу ерда менинг обрўйим бор, ифлос!» дея мушт кўтарди. Менинг ҳам сабр косам тўлган эди. «Сенинг нимага борлигини билмайман-у, лекин нимага йўқлигини яхши билмаман. Етар шунча чидаб келганим!»— деб юборибман. «Ҳали сен гап қайтарадиган бўлиб қолдингми!»— дея чол эшик орқасидаги соябонни ола бошим, юзим аралаш ура кетди. Шу орада Камол кириб қолса бўладими! Жанжални кўриб кетмоқчи бўлди. Мен унинг орқасидан чақирдим. Қаердан билай, мен ҳам подонлик қилиб: «Камол, кетма. Мен сени деб шу жанжалга қолдим», деб юборибман. Чол шу гапга ёпишиб олди. Мени Ойдин аҳолиси ўртасида шарманда қилди. Камол билан орамизда ҳеч нима йўқлигига ҳеч кимни ишонтира олмадим. Мен қандай жинни қиз эканлигимни ўзингиз билардингиз-ку, домла. Уша киши билан қандай қилиб етти йил бирга яшаганимга ўзим ҳам ҳайрон қоламман. Аҳмоқлик қилдим дедим-ку. Бу ҳам аҳмоқликдан. Миямга қон урди, эшикни қарс этиб ёпиб, чиқиб кетдим. Аммо ташқарида на Камол, на бошқа кимса бор эди. Мен орқасидан чақирганимда у қочиб қолган экан. Кечқурун Булданга жўнаб қолибди. Шу аҳволда отамнинг олдига ҳам боролмасдим. Чунки гап-сўздан жуда безган эдим. Шу жонга теккан гапларни у ерда ҳам эшитишга тоқат йўқ эди. Уша кечаси бир дугонамникида тунаб қолдим. Эртасига уйдан нарсаларимни олдириб келдим, билагузуқларимни сотиб, Измирга жўнадим. У ерда тўрт-беш кун тургач, бу ёққа келдим. Мана орадан уч йил ўтди. Уша пайтларда олти ой ишладим. Кейин ҳамма нарсага бўйин эгдим. Нима қилибди? Дунёга бир марта келади-да киши! Уйда ҳам кунинг ўтади, майхонада ҳам. Бир куни Камол бир гала ўртоқлари билан майхонага келиб қолди. Мени кўра солиб, столимга югуриб келди, йиғлаб-сиқтаб қилган ишига минг пушаймон эди. «Оҳ, сен мени деб бундай жойларда юрибсан. Бунинг учун мен айбдорман, менинг гуноҳим чексиз!» деб мастлик билан кўп гапларни айтди. Қишининг бундай гапларга ишонгани келади. «Мен сени бу ерда қолдириб кетолмайман, қани, юр, бирга яшаймиз. Сени тўй қилиб оламан!» деган гапини эшитиб лаққа ишондим. Майхоначидан оладиган пулим бор эди, ундан ҳам воз кечдим.

Менга индамай жавоб беришди. Биз Истамбулга жўнадик. У ерда беш-олти ой бирга яшадик. У «Отам розилик берса, никоҳ ўқитаман!» деб юрди. У хоҳ никоҳ ўқитсин, хоҳ ўқитмасин — никоҳ менга барибир бўлиб қолган эди. Лекин бир куни ҳомиладор бўлиб қолганлигимни сездим. «Никоҳимда йўқсан, боланг керакмас!» деди у. «Нега энди?» — деган эдим, «Мумкин эмас! Тўйдан илгари бола бўлишини истамайман!» деб жавоб қайтарди. Бундай қараб кўрсам, у никоҳ ўқитмаганлигидан эмас, балки, бола бўлса, оёқ-қўли боғланиб қолишидан қўрқаётган экан. Нияти шу бўла туриб, менга ор-номусдан гапирганига ундан кўнглим жудаям совиб кетди. Ўзларидан бошқаларни аҳмоқ деб ўйлайдилар, одамга алам қиладиган жойи ҳам шу. «Яхши, сен ташвишланмай қўя қол! Мен Измирга бориб, таниш докторга текинга, гап-сўзсиз болани олдираман!» дедим-да, кемага ўтириб бу ерга келдим. Дарров майхонага жойлашдим. Ҳадемай беш-ўн куруш ишлаб олдим. Шу орада саккиз ойли бўлиб қолган чақалоқ туғилди. Кўрсангиз, бирам ширин-шакарки домла. Бир хотинни топганман, ўзи эмизаци, ўзи қарайди. Биз бу ерда ҳамма вақт кайфдамиз. Маст онанинг сутини болага бериб бўлмас экан. У гўдакни ўз боласидек тарбия қилмайди-ю, бошқа илож йўқда! Камол менинг қаерда туришимни билмайди. Бунинг устига ўқишини ташлаб келолмайди ҳам, келиш нияти борлиги ҳам гумон.

Нима демоқчи эдим? Ҳа, бола ҳалитдан меҳмонхоналарда хор бўлиб юрибди. Сизни кўриб бошимга бир фикр келди. Анқарада таниш-билишингиз кўп. Ўша ерда болалар уйи бор экан. Боламни ўша ерга жойлаштириб қўёлмайсизми? Икки ёшга тўлган куни қайтиб оламан. Ундан ошиққа зўрласалар ҳам қолдирмайман. Лекин сал улғайсин!»

— Қўлимдан келганича ёрдам бераман, қизим! — дедим. — Лекин нима учун отасига айтмайсан?

Эҳтимол, гапириб берган ҳикоясининг таъсири остида кайфи сал тарқалдим, ҳарқалай Чилли кўзларини жаҳл билан менга қадади:

— Нега энди? Ўз фарзандини хоҳламаган кишига нега айтар эканман? Уни мен туғдим, уни мен тарбиялаб катта қиламан. У аҳмоққа ўғли борлигини сездирмайман ҳам,

У чарчаган кўринар, аммо, кўзларида ўз фарзанди ҳақида гапирётган оналарникидек бир ўт ёниб турарди.

— Шу ишни тўғрилаб берасиз-а, домла. Сиз мени жуда яхши кўрардингиз. Хўп, сизин безовта қилмай!

У ўрнидан турди, қўли билан столга суяниб, қақ юзимга эгилди ва пичирлади:

— Кўрасиз, домла. Емасам ҳам, ичмасам ҳам ўғлимни одам қиламан. Кейин ўғлим билан кўчада кетаётганимда отасини учратиб қоламан. Шунда ўғлимга, «Сен кетавер!» дейман-да, отасининг ёқасидан ушлаб: «Мана, кўр, пасткаш, сен дунёга келмай йўқ бўлиб кетди, деб юрган ўғлинг арслондек йигит бўлди. Лекин у сени танмайди, ота ҳам демайди!»— дейман.

Чилли орқасига қайрилди, яна кайф олган кишидек стол ва устуларни ушлаб, гандираклаганича столига бориб ўтирди.

Б У Я Р А К

Нигдалик кекса паспортчи Авни Оқбулут қўлида озиқ-овқат солинган сават, орқасида ҳаммол билан Сиркачидаги «Гўзал Навшаҳар» меҳмонхонасининг торғина эшигидан ичкари кирди. Тор жойда томоша, дегандек кичкинагина жойга тиқиб қўйилган мрамар тахта столлар атрофида боққолсифат бир неча одам чой ичиб ўтирарди. Авни Оқбулут олди тўсиб қўйилган бурчакка ўтиб секингина «Котиб қаерда?» деб сўради. Бир одам зўрға сизгадиган ойнаванд каталакда тиқилиб ўтирган кўзойнакли ўрта яшар бир киши яланг бошини қалин дафтардан кўтариб: «Хизмат, хуш келибсиз» деди. Шу ерда турган курсига мажолсиз чўккан Авни Оқбулут пешонасидан дув-дув қуйилаётган терни артиш билан овора эди. Қулфи бузилиб, устидаги қайиши узилиб кетганлиги учун йўғон арқон билан чандиб ташланган чамадонни елкасидан олиб қўйишга уннаётган ҳаммол ҳам терга ботган эди. Меҳмоннинг аҳволи оғир эказлигини кўрган котиб қизиқсинди:

— Худо шифо берсин, тобингиз йўқми?

— Ҳа, мазам йўқ... Йўл ҳам анчагина... Истамбулнинг ҳарорати ҳам жуда баланд экан...

Котиб ўйланқираб турди, ҳансираб нафас олаётган кишига разм солиб чиққач:

— Сизни бир ўринлик хонага ётқизиш керак эди, лекин ҳаммаси ҳам банд. Ҳа, айтгандай, ўн иккинчи уйда битта бўш жой бор, шеригингиз жуда бамаъни, мусул-

мон одам. Эрталаб кетиб, кечаси келади. Сиз унинг келиб кетганини ҳам сезмайсиз. Албатта, жой ҳақи ҳам камроқ,— деди.

Касал ҳолича икки кун йўл юрганлиги учун ҳозир фикри-зикри оёқ узатиб дам олиш билан банд бўлган Авни «Қандай бўлса ҳам майли, сен менга уйни кўрсат!» деди, ҳаммол билан ҳисоблашиб, паспортини топширгач, котибга эргашиб зинадан чиқа бошлади. Бахтига хона биринчи қаватда экан. Қора пешбанд тутган, оёғига то-вони йиртилган қора пайпоқ билан шиппак кийиб олган бир аёл пол супураётган экан. Котибнинг имоси билан у қўлларини пешбандига артиб, ўн иккинчи уйни очди, кўрпанинг бир учини кўтариб кўриб: «Ҳали тоза экан, марҳамат қилинг!» деди. Орқада чамадонни кўтариб кирган бола мрамар тахта стол устидаги сув идишини олиб, сувини янгилади, шундан кейин учови ҳам «Хуш келибсиз, бемалол дам олинг» деб уйдан чиқиб кетишди.

Авни Оқбулут устидаги кийими билан ўзини ўринга ташлади-ю, уйқуга кетди. У ниманидир тинимсиз тиқир-лашидан уйғониб кетди. Аввало кўзи шипдаги пашшалар ифлос қилиб ташлаган, хира нур сочиб турган лампочкага тушди. «Кеч кириб қопти-да» деб бошини ўн томонга ўгирган эди, кавушини ечиб, каравотга ўрмалаб чиқаётган эллик ёшлардаги калта ва пўпак соқол, кўри-ниши анатолияликка ўхшаб келган кишига кўзи тушди. Авни ётган жойида қимирлаб қўйди. У одам Авнининг уйғонганлигини сезиб:

— Бу ерликка ўхшамайсиз-а? Хуш келибсиз,— деди соқолини силаб.

— Хуш кўрдик, Нигдаданман.

— Ия, шундай денг! Мен ҳам Бордан бўламан.

— Жуда соз, ўзлари ким бўладилар?

Улар бирпасда танишиб олишди. Пўпак соқолли киши Нигдага тез-тез бориб туришини, у ерда кўпгина ошна-оғайнилари борлигини гапириб берди. Ҳаттоки у қизини нигдалик бир одамга узатганлигини ҳикоя қиларкан, «никоҳ ўқитиш учун ҳужжат олаётганимда сизни кўрган бўлишим керак, ҳар ҳолда кўзимга иссиқ кўриняпсиз», деб Авнини кўрган чиқиб қолди. У пойафзал билан чай-қовчилик қилар, юртидан бу ерга олма қоқи, лўя, пўхат олиб келар, у ёққа қоп, тери, мих, нағал олиб кетар экан. Худонинг марҳамати билан ишлари яхши кетаётган эмиш, аммо, яқинда қариндошларидан беш-олтитаси

касал бўлиб, Истамбулга келишибди. Уларни докторма-доктор олиб юриб, ўзининг ишлари ўлда-жўлда қолиб кетибди. Бир одамдан пулини ундириш учун овора экан.

Улар докторнинг яхшисини, ҳалол сут эмганини роса қидиришибди, бунинг учун талай пул сарфлашибди. Худо кўрсатмасин-у, лекин бирор муттаҳамнинг қўлига тушиб қолинса, киши ҳам молидан, ҳам жонидан ажраши мумкин эмиш.

Гап айланиб келиб хасталик ва доктор устида тўхташи билан Авни Оқбулутнинг ҳасратидан чанг чиқди. У ҳам дардига даво излаб Истамбулга келганини, бундан уч йил олдин мубтало бўлган бўйрак касалидан қутулиш учун не-не дори-дармон қилмаганлигини оқизмай-томизмай гапириб берди. У бундан бир йил бурун Қайсеридagi касалхонага бориб, рентгенга тушган экан, доктор бўйракдаги тошни олиш керак, жуда катта бўлиб кетибди, дори билан тушириб бўладиганга ўхшамайди, дебди. Авни ҳам бола-чақаси билан видолашиб, операцияга ётибди. Операциядан кейин беш-олти ой тинч юрибди, бироқ, бу гал иккинчи бўйраги оғрий бошлабди. Яна қайтадан рентгенга тушган экан, ўнг бўйрагида ҳам иккита тош борлигини аниқлашибди. У Қайсеридagi докторларга ишонмай, Истамбулга келибди.

— Қаранг, қандай одамлар булар?! Қайсеридagi доктор тузуккина одам эди, лекин ишни пухта қилганида иккинчи бўйрак соғ қолган бўларди. Демак, у касаллигининг сабабини аниқлай ололмабди. У менга парҳез қил деди. Нима, мен емай-ичмай юриб қорин ёрди-армидим? Оғзингга гўшт олмайсан, деди. Гўштсиз овқатда маза бўладими? Хулласи калом, ўша доктор бу ердаги устозига мактуб ёзиб берди, ўшанга бориб кўрсат, лозим бўлса, у сени операция қилади, касалингни таги-томири билан йўқотади, деди. Биз ҳам уйдан ризқимизни узиб бу ерга келдик. Нима қиласан, жон ширин экан. Мен бормоқчи бўлган доктор ҳам профессор экан.

«Буларнинг ҳаммасини мен биламан» демоқчи бўл-андек боятдан бери суҳбатдошининг сўзларини мийиғи-да кулиб эшитиб ўтирган пўпак соқолли киши профессор деган сўзни эшитиши биланоқ, ғазаби келгандек қошини чимирди...

— Оти нима экан ўша профессорни? — деб сўради у кўрслик билан.

— Касалхона хўжайини Усмонбей.

Пўпак соқол қўрқинчли бир нарса юз бергандек кўзларини катта-катта очиб санчиб ўрнидан турди.

— Азиз жонингга раҳминг келмайдими? — деб бақира бошлади у. — Уша қассобнинг отини сенга ким айтди? Ҳар ҳолда бу гап дўстингдан чиқмаган. Иккинчи марта менинг олдимда унинг отини оғзингга ола кўрма. Отини эшитсам, ичим ўртаниб кетади. Ҳали бир ярим ой ҳам бўлгани йўқ, у менинг девдек укамни нобуд қилди. Пичоғи остида ётган одамнинг соғ қолганини бирсв кўрибдими? Бунинг устига ўтакетган муттаҳам. Минг лирани нақд санаб олмагунча қўлига асбобини ҳам олмайди.

Авни унинг гапини бўлган бўлди:

— Бизда ундай пул нима қилади, давлат касалхонасига бораман, бу профессорнинг асосий ишхонаси ўша ер экан.

У жоҳил ва тажрибасиз фарзандни хатарли йўлдан қайтармоқчи бўлган куюнчак отадек сал ташвишланганнамо ҳамда ҳукмини ўтказувчи қиёфада Авнининг ёнига ўтирди.

— Буниси ундан ҳам бадтар. Кишининг саломатлиги сен айтган ўша касалхона деган жойда нобуд бўлади. Сенинг доктор халқидан беҳабар эканлигинг кўришиб турибди... Азиз биродарим, унақа жойларда беморга қарашмайди, ёш докторларга дарс беришади. Уларнинг қўлига тушган одам камдан-кам соғ чиқади. Тажрибалар ўтказиш учун уларга одам керак... Кимнинг бўлмасин қоринни бир марта ёришдими — бас, у шўрлик хароб бўлади... Унинг касал жойини ҳам, соғ жойини ҳам кесишаверади... У ерда одат шу... Ёш докторлар қоринни-ёриб кўришади, оғриқ жой билан соғ жойни бир-биридан қандай ажратиш кераклигини ўрганишади. Уша сен айтган профессор беморга қўл ҳам текизмайди, ари уясидек атрофида гивирлаб юрадиган йигит-қизларга «бу ерни кес, бу ерни кес!» деб кўрсатиб туради, у зумрашалар ҳам асло пичоқдан тап тортишмайди. Парвардигори олам ўз паноҳида асрасин! Хат ёзиб берган докторинг сенга дўст эмасми, дейман. Хўш, у-ку бегона киши, ахир ўзинг азиз жонингга ачинмайсанми?

Авни Оқбулут тили танглайига ёпишиб қолгандек унинг юзига бақрайиб қараб қолди. Бир неча марта ютинди, лекин мудҳиш бир қўрқув — бегона ерларда зумрашаларнинг қўлига тушиб, қийма-яйма бўлиш ваҳимасидан аъзойи баданини тер босиб, қалтироқ турди. То-

моғига бир нарса тиқилиб қолгандай овози чиқмасди. Пўпак соқолли ҳамхонаси унинг елкасига қўл ташлаб:

— Хафа бўлма биродар,— деди.— Аммо хафа бўлма дейишлик ҳам нотўғри нарса, зотан буни жон савдоси дейдилар. Лекин ҳамма нарсанинг иложини топса бўлади. Докторларнинг ичида ҳам ҳалол сут эмгани топилади, албатта... Биз роса юрдик, қидирдик, кўп пул сарфладик, лекин мана шу докторларнинг яхши-ёмонини ажратадиган бўлиб қолдик, дедим-ку сенга.

Ўзини бир оз босиб олишга ҳаракат қилган Авни шўшинич ёрдамга муҳтож одамдек икки қўлини баравар чўзиб ёлворди:

— Тасаддуғинг бўлай, ҳамиятли таниш докторинг борми? Шу буйрак касалини тушунадиган бирор доктор бўлса...

Пўпак соқол марҳамат қилаётгандек жилмайди ва бошини қилтириб жавоб берди:

— Хафа бўлма дедим-ку! Мусулмон одамнинг мусулмонга ёрдам бериши керак, бу ҳам фарз, ҳам қарз. Сен шу касалингда даво излаб Истамбулга келибсан, сени шу аҳволда ёлғиз ташлаб қўйиш ҳамшаҳарга муносиб ишми? Гапимга қулоқ сол: мен шундай азим шаҳарда атиги битта дурустроқ доктор учратдим, у ҳам бўлса касалхона бошлиғи Ирфонбей. Пичоғи теккан жойда касалдан асар қолмайди. Жуда қўли енгил. Тўрт жойидан операция қилинган одамлар ҳам бир ҳафта ўтар-ўтмас Ҳайдарпоша поездига яёв юриб чиқади. Ўзиям буйрак, жигар, юракни операция қилишга жуда уста бўлиб кетган, ҳаттоки, Европада ҳам унинг олдида тушадигани йўқ дейишади. Ўзининг ҳам шундай қабулхонаси борки, у ердаги асбобларни Истамбулдаги бошқа касалхоналарда кўрмайсиз, ҳаммасини Германиядан олдиртирган. Не-не рентгенлар, не-не ойналар, не-не кумуш қайчилар, пичоқлар, шундаям сутдек оппоқ операция столлари борки, буларни айтиб тугатиб бўлмайди, биродар... Касалхонаси денгиз бўйида, султонлар саройининг ёнига жойлашган. Ётган жойингдан қарасанг, султонлар саройининг етти деразасини кўрасан, пастда, портга кирган ҳар бир ажнабий кема кўриниб туради. Буларни таърифлаган билан адоқ бўлмайди, дедим-ку сенга.

Бу сўзларни дастлаб жон қулоғи билан тинглаб ўтирган Авни Оқбулут кейинчалик ўксигандек бошини чай-

қай бошлади, суҳбатдоши буни сезиб гапни тамом қитган ҳам эдики, у умидсизланиб мингиллади:

— Бунақа жойларнинг пули ҳам ўзига яраша бўлади-да. Шунинг учун бундай олийшон жойлар бизларга тўғри келмайди.

Касалхона билан унинг бошлиғини ортиқча мақтаб юборганини сезган унинг суҳбатдоши ўнта юқори тиши тушган огзига томон осилиб тушган оқ оралаган мўйловини бураб қўйди, кул ранг кўзларини бир зум қисиб ўйлаб олгач, яна гап бошлади:

— Ундоқ эмас, биродар. Сенга айтган одамим ҳалол сут эмганлардан! Ундаги одамгарчилик ҳеч кимда ҳам йўқ. Қарайди, агар пулинг етмаса, операциясиз ҳам соғайтириб юборади. Ўзи ҳам шундай ширин сўзки, кишининг дардини тили билан тузатиб юборади, десам лоф қилмаган бўламан...

Авни шубҳаланиб бош чайқади:

— Менинг дардим операциясиз, ширин тил билан тузаладиган касаллардан эмас, битта буйракда иккита тош бор, булар пичоқсиз йўқолармиди?

Пўпак соқол бу сўзни эшитиб кулди:

— Албатта йўқолади. Дори билан эритилгандан кейин ўзи тушиб кетади. Бу докторнинг шундай дори-дармонлари борки, уларни Истамбулнинг биронта касалхонасида топиб бўлмайди, улар махсус Германиядан келтирилган!

Авни иккиланиб қолган эди, унинг суҳбатдоши докторларнинг виждонсизлигидан, уларнинг орасида фақат Ирфонгина олтин одам эканлигидан гапирар экан, «Худо гуноҳкор бандаларини жазолаш учун докторларни юборган, лекин парвардигори олам бегуноҳ бандаларини ҳам эсидан чиқармаган!» деб қўшиб қўйди. «Азиз жонингга раҳм қилмайсанми?» деб қайта-қайта такрорлади. У эртага иш-кучини йиғиштириб, «ҳалол сут эмган» одамнинг олдига ўзи олиб боришга рози ҳам бўлди. Кундузи ухлаган бўлишига қарамай, ҳордиги чиқмаган ва бу ташвиш тўла мулоқатдан батамом эсанкираб қолган бемор «қайси бири яхши бўлса, ўшанисига бора қолайлик» деб ўрнига чўзилди, эрталабгача оҳ-воҳлаб, оғриқ ва бирданига биқинида турган қаттиқ санчиқдан туриб ётиб тонг оттирди.

Улар нонуштадан кейин биргалашиб уйдан чиқишди ва доктор Ирфоннинг қабулхонасига жўнашди. Ирфон-

бей ҳеч қаерда расмий ишламагани учун тушдан олдин ҳам қабулхонасида бўлар экан. Пўпак соқолли хайр-саховат ҳомийси Авнидан сўради:

— Ёнингда қанча пулинг бор? Кўрпага қараб оёқ узат, деган мақол бор. Пулга қараб даво, дори-дармон бюорамиз, хаёлпарастлик қилиб ўтиришнинг фойдаси йўқ.

Авни Оқбулут бир томондан, «касаллик билан давонинг хаёлпарастлиги нима экан, ажабо» деб кўнглидан ўтказди, иккинчи томондан ёнидаги пулини ҳисоблаб кўрди. У жудаям қоқ-қуруқ эмас эди. Ишдан бўшаганидан кейин боғи ва олмазоридан олган даромади билан гулдек яшаётган, оила қурган икки ўғлининг ёрдами билан кенжа ўғли Сулаймонни ва яккаю-ягона қизи Фаридани ўрта мактабда ўқитаётган эди. Авни касалига даво излаб Нигда ва Кайсерига борган, у ерда жами юз лирага яқин пул сарфлаган эди. Бироқ, у касалдан тамоман аришга бел боғлаб Истамбул томон йўлга чиқаётганида йўл харажатига айирган пулидан ташқари олти юз лирани эҳтиёт қилиб ажратиб қўйган эди.

— Ёнимда юз эллик лира бор, йўл пули билан ётоқ ҳақи ҳам шунинг ичида,— деди Авни ҳомийсига.

Пўпак соқол кета туриб кўчанинг ўртасида таққа тўхтади:

— Ия, ҳазиллашяпсанми? Бу пулингга Истамбулда ярангга дори ҳам сепиб қўйишмайди. Биз олдига бораётган доктор қанчалик меъдаси тўқ бўлмасин, у ҳам пулга ишлайди, ахир бола-чақасини шу билан боқади-да! Ахир келиб турмаса, ўзидан-ўзи ҳамёндан пул чиқавермайди-ку! Уша ренгтен асбоби одамнинг ичик-чавоғини кўрсатиши учун қанча электр нури кетишини биласанми? Бунинг устига плёнкасини топиш ҳам амримаҳол. Раҳматли укам учун озмунча қидирмадим. Тагин буни чайқовчилардан бирини ўнга сотиб олишга тўғри келади. Яхшиси, бу ишдан воз кечиб қўя қолайлик, йўлга ажратган пулингни еб қўймасдан, Нигдангга етиб ола қол!

Авни ҳазил-ҳузил қилиб бўлмаслигини тушунди:

— Жуда ҳам ундоқ эмас, биродар,— деди.— Танишбилишлардан яна беш-ўн куруш топармиз. Нима бўлса ҳам шу дарддан бир амаллаб қутулиб олайлик-чи...

Доктор уларни кўп кутдириб қўймади. Чиндан ҳам қабулхонаси ялтироқ асбоблар билан тўла экан. Авни анча кўникиб қолган бўлишига қарамай, ҳали ҳам димо-

гига урса кўнглини беҳузур қиладиган дори ҳидини сездю, личоқ остида ётгандай бадани жимирлашиб кетди. «Яна шу лаънатиларнинг қўлига тушдим» дея ич-ичидан куюнди, энди у ҳеч нимага қодир эмаслигини, улар нима дейишса, шуни қилишга мажбур эканлигини англади.

Оқ сурп қопланган тахта каравотда ётган Авни тепасида қорнини кажава қилиб турган пакана, семиз, бадбашара одамга тикилди. Унинг тарс ёрилиб кетгудек пўрсилдоқ, қип-қизил ва шиш башараси ёғ сургандек ялтирар, ўзи эса юраги сиқилаётган кишидек бетоқат кўринарди. У беморнинг қорни, кўкраги, ўпкаси, оғзи-бурнини текшириб, Кайсерида олинган рентген суратларига кўз югуртириб чиққач:

— Сизни клиникага ётқизиб текшираман, даркор бўлса операция қнламиз. Симптонларига қараганда буйракда тош бўлиши керак. Сиз кучли парҳез билан ўткир дори-дармонга муҳтожсиз,— деди.

Авнининг пўпак соқолли элати «ижозат этсалар» деб докторни бир чеккага бошлади ва Авни ҳам эшита оладиган қилиб, унга бемор бунча кўп харажатга қодир эмаслигини айтди, касалини яхшироқ текшириб, Германиядан олиб келинган дори-дармон билан даволашни илтимос қилди.

«Билмадим, бундан бир нарса чиқармикин. Кайсерида менга бу тошларни операция қилиб олмаса, ўзи тушмайди, дейишган эди», деб Авни гапга аралашган эди, доктор қўлини қаттиқ силтаб уни тўхтатди:

— «Тушмайдиси нимаси? Бу тошнинг жинсига боғлиқ. Тошнинг дорида эрийдигани ҳам бор, эрймайдигани ҳам. Буни олдин яхшилаб тушуниб олмоқ, организм хусусиятларини ҳар нуқтаи назардан синчиклаб текширмоқ, шунга қараб даво белгиламоқ лозим. Операция бу энг охирги чора. Қорни оғриган ҳар кимни операция қилавериш керак деган докторларга кўп ишонаверма. Бутун тиббиётнинг асоси кимёдир. Жарроҳлик аста-секин йўқолиб боради».

Бу илмий мулоҳазаларнинг унча фарқига бормаи, докторнинг бетида ҳукм сурган ҳалиги бетоқатлик аломати тобора кучайиб бораётганлигини кўрган Авни «Сиз нимани раво кўрсангиз, шуни қиламиз, доктор!» деб розилик берди.

Шундан кейин расо йигирма кун давом этган текшириш ҳамда даволаниш пайглариди Авнининг ҳамшаҳари

уни ёлгизлатиб қўймади. Қўлидан келган ёрдамни, яхшиликни аямади. Баъзи пайтларда ўзининг ишлари қолиб кетаётганлигини айтиб қолса, Авни «Сиз энди ортиқ заҳмат чекманг, ўзим бориб келавераман» деса ҳам, асло унамас, яна биргаллашиб бозорма-бозор рентген плёнкаси қидиришар, плёнка топилган тақдирда пулни ўзи тўлар, Авнининг организмни яхшилаб текшириши лозим бўлган бактериология, терапия, меъда касалликлари мутахассисларни, нерв, юрак, кўз қулоқ касалликлари мутахассислари олдига қайта-қайта киришганда улар билан ўзи гаплашар, қон ҳамда сийдик анализи натижаларини олиш учун турли лабораторияларга кириб чиқар, улар ёзиб берган қоғозларни ўқиб, ўзининг тажрибаси асосида буларни тушунтириб берар. ниҳоят, доктор Ирфон тавсия қилган ва бозорда топилмайдиган шифобахш герман дорилари сотиладиган жойларни қидириб топар, қимматроқ бўлса ҳам қўлга киритишга ҳаракат қиларди.

Авни Оқбулут уч ҳафтага яқин докторма-доктор қатнаб, қабулларга, текширишларга, плёнка ва дорига тўрт юз лирадан кўпроқ пул сарф қилгач, унинг нажоткори ўртадан ғойиб бўлди. Авни уни меҳмонхона котибидан сўраган эди, «паспортини олиб кетди» деган қисқа жавобни олди. У яна ўн лирага яқин пулни бош-кўздан садақа қилиб, доктор Ирфоннинг ҳузурига берган эди, доктор юзидаги яна ўша бетоқатлик ифодаси билан унга дори-дармоннинг кетини узмасликни ва бир неча ойдан кейин киришни буюрди.

Ҳийла тузоғига иллингалигини пайқай бошлаган Авни зўрға ўрнига келиб ётди ва ўйга толди: «Эй худонинг овсар бандаси, сени нима жин урди? Ушанинг оппоқ соқолига ишондингми ёки ширин тилига учдингми? Сеч шунақа лақмамидинг? Бу лаънати дард кўз очиргани қўймайди, шекилли. Оғриқ шу зайлда давом этаверса, олдимдан азроил чиқса ҳам нажодкор ёки фаришта деб этагига ёпишишим турган гап. Дориларнинг ҳам фойдаси бўлмади! Инсонпарварлигиндан ўргилай доктор, бирор марта ҳам кулиб қарамабди-я! Танимаган одамингга бориб нима ҳам қилардинг? Нигда доктори ёзиб берган мактубни қаерга қўйган эканман? Катта профессорни ташлаб муттаҳам ўғрилларнинг қўлига тушиб, пати юлинган товукдек топ-тоза бўлдинг, Авни Оқбулут, сенинг қилган ишингни ёши бола ҳам қилмайди».

У инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди, пастга тушиб чамадошини титкилай кетди, икки букланган хатни топиб, чўнтагига солди. Сўнгра курсига амонатгина ўтириб, мрамар тахтача устидаги пулни санаб чиқди. У жойи ҳақини ҳафтасига тўлаб, ўзига парҳез овқат пишириб бераётган семиз хизматчи хотинга харажат пуллариини ҳар кунни бериб турган эди. Ҳозир ёнида йўл пули билан жами бир юз йигирма беш лира қолибди. Буйракдаги икки тош билан лақиллаб Нигдага қайтиб кетсинми ёки шу профессорнинг ҳам олдидан ўтиб кўрсинми? Энди у борлик элатининг касалхона ҳақидаги гапларига ишонмас, «давлат касалхонасида одамларни ёш болаларга ишониб қўйишармиди? Шу ерда ҳам лоф қилди, ҳароми!» деб ўзига далда берарди.

Тонг отиши билан у касалхонага йўл олди. Қўлидаги мактубни дастлаб қоровулга, кейин устидаги оқ халатига қараб доктор ёки ходима эканлигини билиб бўлмайдиган бирталай одамларга кўрсатди. Ниҳоят, таносил касалликлари клиникаси олдида навбат кутиб турган одамларга қўшилди. Клиниканинг олди шаҳар, қишлоқдан келган эркак ва аёллар, ёшлар, қўлида бир парча қоғоз кўтариб турган калта ва тор пинамачи беморлар, коридорнинг у бошидан бу бошига югуриб-елиб юрган ёш-яланглар билан тўла эди. Авни бир чеккада туриб пешингача кутди. У мактубни докторнинг қўлига бермоқчи бўлганлиги учун хонанинг бўшагини кутишга аҳд қилган эди. У эшик олдидаги одамларни галма-гал ичкарига қўйиб турган ходиманинг олдига келиб, бир неча марта «Докторнинг олдида одам кўпми?» деб сўради, хотин жавоб ўрнига «номер олдингми?» деган эди, у қўлидаги хатни кўрсатиб, «ўзида ишим бор» деди. Авни Оқбулут бутун умидини тиккан бу мактубга аёлнинг қарагиси ҳам келмай, уни нари итарди: «Ундай бўлса, чиқишини кутиб тур. Хатни ўзинг берасан!»

Оқ халат кийган ассистент ва баъзи докторлар ташқари чиқиб, ўзларига қарашли одамларни ичкари олиб кириб кетишаётганини кўрган Авни эпчиллик билан бир кишининг орқасидан кириб кетди. Ичкарида у ўн беш-йигирмага яқин йигит билан иккита қизни кўрди. Кўзойнак тақиб олган, паст бўйли бу қизлар хонанинг ўртасида касал кўраётган кичкина, озғин, юзини ажин босган, соқол-мўйловига оқ оралаган бир кишини ўраб олиб, оғзига тикилиб туришар, йигитлар эса ўзаро гаплашиб

хохолашаётган эди. Профессор эканлиги кўриниб турган бу озгин одам ялтироқ кўзойнак остида йўқ бўлиб кетган кўзларини ёшларга тикиб гапираётган эди: «Қаранг, хонимлар. Малол келмаса, сизлар ҳам яқинроқ келинг, афандилар. Мана шу бемор аёл бундан бир оз илгарироқ, яъни тўлғоқ тутган пайтда... Нима дейсиз афандим? Бола туғилишидан олдин бошланганмиди? Ҳа, афандим, таваллуд яқинлашиб қолган бир пайтда анча оғир эклампсияга, яъни тўсқинлик касалига мубтало бўлган. Ана шу касаллиқнинг буйракдаги натижаси шу бўлади... Яъни буйрак етишмовчилиги... Ҳа, шундай афандим. Орадан шунча вақт ўтиб кетгандан кейин... Нима дейсиз афандим? Уч ҳафтами? Ҳа, орадан уч ҳафта ўтгач қаттиқ уремня касаллигига ўтади, бу нарса тиб адабиётида камдан-кам учрайди. Кўпинча натижаси ёмон бўлади. Нима афандим? Уйланганмисиз афандим? Ҳар нарсага қизиқаверманг афандим, ўтиб кетади. Беморни олиб кетишин».

Юқоридаги гинекология бўлимидан беморни замбилга солиб бу ерга олиб келган икки ходима уни яна жойинга олиб кетишди. Унинг эри ассистентлар билан талабаларга ёпишиб, доктор, «натижаси ёмон бўлади», деб нимани айтмоқчи бўлганлигини суриштирар, уларнинг ҳаммасидан ҳам мавҳум жавоб олгач, бадтарроқ ваҳимага тушарди. Ниҳоят у профессорнинг ўзига мурожаат қилди:

— Уладими?

Профессор кўзойнак орқасидан унга тикилиб, мулоимлик билан:

— Биз докторлар ҳеч қандай бемордан умид узмаймиз, афандим,— деди.

Беморнинг эри бу жавобнинг чуқур маъносини уқиб олмоқчи бўлгандек ўйга чўмиб, чиқиб кетди.

Профессорнинг кўзи қаршисида турган Авни Оқбулутга тушди. У бирон нарсага ҳайрон бўлгандек қошини чимирди, манглайи тиришди. Уша мулоим, аммо самимиятдан анча узоқ оҳангда сўради:

— Хизмат, афандим?

Авни чурқ этмай, нигдалик доктор ёзиб берган мактубни унга узатди. Пешонасини тириштириб турган профессор конвертни очиб, ичидаги ёзувга кўз югуртирди. Ҳат остидаги имзо кимга мансуб эканлигини эсламоқчи

бўлгандек бир оз ўйланқиради, кейин калласини чайқаб Авнига ўгирилди:

— Хўп, яхши, нима ишингиз бор эди?

Шу заҳотиёқ у дардини тушунтира кетди. Чўнтагидан ҳар хил қоғозларни, анализ натижаларини, қўлтиқ тагидан ўндан ошиқ рентген суратларини чиқариб кўрсатди. Биринчи марта операция қандай ўтганлигини, кейин оғриқ қай тарзда яна қўзғалганлигини оқизмай-томизмай гапириб берди.

Бу пайт доктор жўмракдан оқаётган сувда қўл ювди, кейин уни спирт билан ишқалаб, пахтадай оппоқ сочиққа артди. Доктор Авнининг гапларини қуш билан эшитмаётганлигини кўргач, ассистент ва талабаларга арзидодини гапириб берди. У гапини тугатганда доктор халатини ечиб, оқ жужуи китель кийиб олган эди. «Нима экан?» деди шундан кейин у бош ассистентига.

Бош ассистент врачлар тилида алланималар деди ва рентген суратларидан бирини унга узатди. Профессор ҳозиргина ювган қўлларини яна ифлос қилишни истамай суратни олмади ва ассистент ушлаб турганича унга диққат билан тикилди. Кейин Авнига қайрилди:

— Буйрагингизга тош келибди.

— Биламан афандим.

— Буни олдириб ташлашингиз керак.

— Жоним билан, афандим.

— Аммо операцияга дарҳол ётишингиз зарур. Ўтган ҳар бир кун сиз учун хавфли.

— Ҳозир лозим бўлса ҳозир ётай, афандим. Сиз хўп десангиз мен шу бугуноқ операцияга ётишим мумкин.

Профессор у нима демоқчи эканлигини дастлаб тушунмагандек бошини тик кўтариб бир зум ўйланиб турди, кейин бош ассистентига қараб:

— Бизнинг бўлимда жойи борми?— деб сўради.

— Битта ҳам бўш жойи йўқ, афандим.

Авни гапга аралашди:

— Беш-олти кун кутиб тураман, балки унгача жойи ҳам бўшаб қолар.

Ассистент жавоб қайтарди:

— Бўшаши гумон, яқин орада тузалиб чиқадигани йўқ. Ундан кейин навбаг кутиб ётганлар ҳам кўп.

Профессор эшик томон юра туриб, қўшиб қўйди:

— Ўзингиз биласиз, аммо касалингиз кутадиған ка-

сез эмас. Дарров бирор касалхонага ётиб, тошни олдириб ташлашингиз керак.

У хонадан чиқди, Авнининг жавобини кутиб ўтирмай, тез-тез юриб кетиб қолди. Талабчалар билан ассистентлар ҳам унинг кетидан чиқиб кетишди. Авни қўлидаги қоғозлари, суратлари билан турган ерида туриб қолди. Шу орада эшик олдида турган бояги аёл уйни йиғиштириш учун ичкари кирди, ҳали ҳам қаққайиб турган Авнини кўриб, «Нимани кутиб турибсан?» деб сўради. Авни дардига қулоқ соладиган одам топгандек буйраги тарихидан, Кайсердаги воқналардан гап очмоқчи бўлиб турган эди, хотини қўл ишораси билан унинг гапини чўрт кесди: «Доктор Усмонбейнинг бу гапларни эшитиб ўтириш вақти йўқ. Иши бошидан ошиб ётганлигини ўзинг ҳам кўриб турибсан. Бу ер фақир-фуқаро келадиган жой. Сен ўзингга бемалолроқ одамга ўхшайсан, қабулхонасига бориб, дардингни ўша ерда айт-қўй. Ўзининг касалхонаси бор, соат тўртдан кейин ҳамниша ўша ерда бўлади. Хоҳласанг, мана адресини берай». У чўнтагидан бир парча адрес ёзилган қоғоз олиб, унга тутқазди ва ўз ишига тутинди. Ўша ғалати дори ҳидидан ҳамон боши гангиб қолган Авни касалхонадан чиқди, зўрға меҳмонхонага етиб келди, парҳез таомни егиси келмай, қуруқ чой ичган бўлди, кейин бирор соат ётиб дам олгач, ташқари чиқиб, меҳмонхона олдидан ўтадиган трамвайларнинг бирнга ўтириб, Усмонбей клиникасига жўнади.

Профессор Усмонбей бу ерда уни мулоимлик билан жуда синчиклаб қаради, ҳамшаҳари тили ширин деб кўкка кўтарган доктор Ирфоннинг бетидан бетоқатлик сира аримас эди, аммо доктор Усмонбей чиндан ҳам тили ширин, қувноқ, хушмуомала экан. У барча рентген суратларини, доктор берган қоғозларни бирма-бир кўздан кечирди, бирталай нарсаларни суриштирди, охирида икки ўртада тўла ишонч ўрнатилганлигига қаноат ҳосил қилгач, Авнининг елкасига қўлини қўйди:

— Гапимга қулоқ сол, биродар. Касалингни сенга тушунтириб бердим, ўзинг жоҳил одамга ўхшамайсан. Ҳаётингни, оилангни ўйла, кейин бир қарорга кел. Операциядан бошқа илож йўқ. Тошни операция қилиб оламиз, бир неча ой қаттиқ парҳез қиласан, берган дориларимни ичасан, шундан кейин худо хоҳласа батамом соғайиб кетасан.

— Касалхонада ҳам айтдим-ку, доктор, сиз нима десангиз, шунга розиман. Мени касалхонага ётқизаверинг.

— Факультет касалхонасига ётқизолмайман, биринчидан, жой йўқ бўлса, иккинчидан, касалинг дарҳол ётқизини лозим бўлган касаллардан эмас. Буйракда тош бор, холос. Жой кутаман десанг, ойлаб вақт ўтиб кетиши мумкин, касалинг бунга йўл қўймайди. Ўзинг яхшилаб ўйлаб кўр. Майли десанг, клиникамга ётқизаман, лекин пули кўпроқ бўлади.

Авни докторнинг кўзига тикилиб:

— Яъни, қанча бўлади, доктор афанди?—деб сўради.

Унинг бурнини, миясини чидаб бўлмайдиган яна ўша дорн ҳиди ёриб юборай дерди. Кўз олди яна қоронғилаша бошлади. У, докторнинг жиккак юзи буришиб, жилмайганини ғира-шира кўрди. Ғувиллаб турган қулогига унинг ёқимтой, ширин овози келди:

— Бу ерда ётиш ҳамда операция учун минг лирача пул керак.

Авнининг миясини чулғаб олган булут бир зумда тарқаб кетгандек бўлди.

— Инсоф қил, доктор!— деди у бўғилиб.

Профессор ҳамон ўша кулимсираш билан унинг сўзини кесди:

— Айтдим-ку, пули кўпроқ бўлади деб. Хоҳламасанг Қайсери касалхонасига яна қайтиб кетавер. Аммо вилоят касалхоналари билан докторлари... Буни ўзинг яхши биласан, бошингдан ўтган...

— Бу тўғрику-я доктор, аммо минг лирани топишни айтинг.

У юзига таралган ёқимли жилмайиш билан деди:

— Мен қаёқдан билай? Билганимда азбаройи худо айтиб берган бўлардим.

Ҳазил кўтарадиган ҳоли қолмаган Авни бошини қайириб ўзича пичирлади: «Бола-чақага хат ёзиб, боғни ёки олмазорни соттирсаммикин? Жон ҳар нарсадан ширин». Кейин докторга ўгирилди:

— Мени сал сийламайсизми? Мана, шогирдингиздан мактуб ҳам олиб келдим.

— Ҳа, айтгандай у бола ким ўзи? Исми танишга ўхшайди-ку, лекин ўзини эслай олмаяпман. Ҳар нима бўлса ҳам сен билан биз савдолашиб ўтирмаймиз, олдин пухта ўйлаб кўр, кейин бир қарорга кел, деб айтдим-ку ўзингга. Ҳар куни пешиндан кейин шу ерда бўламан,

Дори ҳидидан, чарчоқдан, оғриқдан кечалари мижжа қоқмай қийналиб кетган беморнинг фикри-зикри: «Бўладиган ишнинг бўлгани яхши» деган ягона истак билан банд эди. Энди унинг яна докторма-доктор сарсон бўлишга, рентгенга тушаверишга, қон олдиришга, қабулхоналарда соатлаб кутиб ўтиришга юраги қолмаган эди. У чарчаган кўзларини профессор Усмонга тикиб деди:

— Нигдага хат ёзиб юборамиз, олмазор бор эди, шунини сотишар. Ҳозир мева фарқ пишган пайт, беш-ўн танга пул бўлар.

— Хоҳласанг менга телеграмма ёзиб бер, ўзим юбортираман. Сен меҳмонхонага бориб, нарсаларингни бу ёққа олиб кел. Пул келиши билан операцияни бошлаб юборамиз.

Чала ишлар ўша куни битди. Қасалхонада ётиш учун йўл-йўл мовий пижама сотиб олган Авни Нигдадан пул келишини кутиб ётди. Бу ерда ўтказилган ҳар бир кун беморга ўн беш лирага тушар, у эса баъзан «мева-чева-си пишиб ётган боғни сотиш шунчалик чўзилиб кетадими-а? Оилада аҳволни тушунадиган одам бўлмагандан кейин...» деб тутақиб, нигдаликлардан ўпкаланар, гоҳ-гоҳда «ниммага мен пул келгунча меҳмонхонада турмасдан, докторнинг гапига кириб, бу ерга келдим? Меҳмонхона ҳақи бир ярим лира эди. Бу касаллик мени гаранг қилиб қўйди», дея ўзидан хафа бўларди. У клиникага ётганининг ўн биринчи куни телеграф орқали бир минг икки юз лира келди, бемор эртасигаёқ пешинга яқин операция столга ётқизилди.

Наркоз таъсиридан ҳали ҳам ўзига келмай беҳуш ётган Авни зўрға кўзини очган эди, тиржайиб турган Усмонни кўрди.

— Қалайсиз? Жойида бўлди-а,— деди у.— Ўн беш кунга бормай туриб кетасиз. Ичингиздан чиққан тошни кўрасизми? Нақ ёнғоқдек келади-я... Мана, бир кўринг!

Авни нурсиз кўзларини доктор қўлидаги юмалоқ нарсага тикди, сўнгра сал орқароқда турган ассистент билан ходимага ҳам жавдираб қараб чиққач, зўрға пичирлади.

— Раҳмат, доктор... Наригиси ҳам шундай катта эканми?

Профессор Усмон унинг гапига тушунмай, шокоса кўзойнагини орқада турганларга қадади. Ёш ассистент каравотга яқинлашди.

— Яна қанақа тош?

Беморнинг кўзлари қўрқувдан чарақлаб очилиб, тик турган оқ халатли уч кишига қадалди, кейин хирллаб сўради:

— Иккита тош бор бўлиши керак эди, доктор! Нима қилиб қўйдингиз, иккинчиси яна жойида қолдими бўл-маса?

— Иккита тош бор деб, ким айтди?

— Кайсерида айтишган эди. Рентгенда шундай кў-ринган экан.

Профессор билан ассистент рентген расмлари солин-ган коллертни шошиб-пишиб очишди, дераза олдига бс-риб, уларга тикилиб қарашди, расмлар қўлдан-қўлга ўт-ди. Хона жимжит эди. Ҳар икки доктор расмдаги алла-нимани бир-бирига кўрсатар, лекин бир оғиз ҳам сўз айтмас эди. Ниҳоят профессор Усмонбей беморга яқин-лашди:

— Иккинчи тош бор деб ўйламайман. Бир жойи сал хирароқ чиққан бўлса ҳам, Кайсери касалхонасининг рентгенига унча ишониб бўлавермайди. У ерга манави тошнинг сояси тушган бўлса керак. Балки сенинг ўзинг рентген пайтида тинч турмагандирсан... Буйракда бўлак тош кўрганим йўқ. Бундан сира хавотирланма.

Шундан кейин ўтган кунлар, борингки, ҳафталар, ой-лар Авни Оқбулутга чала тушдек туюлди. У гўё опера-ция кунни берилган наркоздан ҳали ҳам батамом қутул-магандек эди. Докторлар рентген суратларини ўша ку-ннёқ олиб кетишган ва кейин унга кўрсатмай қўйишган эди. Улар кунига бир неча марта беморнинг олдига ке-либ, «Қалайсан? Бирор шикоятинг борми?» деб сўра-шар, баъзан ҳамшира малҳам қўяётганда ҳозир бўли-шар, лекин иккинчи тош ҳақида лом-ним дейишмас эди. Шу аҳволда Авни бир ойча ётди, бундан саккиз кун ил-гари пичоқ ўрни битган ҳам эдики, тўсатдан қорнида яна оғриқ пайдо бўлди. Қайтадан рентгенга тушди, сий-диги анализ қилинди, докторлар ўзаро маслаҳатлашиб кўришди. Шундан кейин профессор унга: «Сенинг орга-низмнинг тош ҳосил бўлишига жуда мойил, буйракда яна оҳақ йиғилиб қолган бўлиши эҳтимол. Янада жиддийроқ чора кўришга тўғри келадиганга ўхшайди!» — деди.

Бу гал ҳам шошилишч равишда Нигдага телеграмма юборилди, сотилган боғнинг пули бу сафар йиғирма куч деганда касалхонага келди. Иккинчи марта операцияга

ётган Авни қоқ суяк бўлиб қолган эди. Унинг кўзлари тиниб жимирлайдиган, қулоқлари гувиллайдиган, овози зўрға чиқадиган бўлиб қолган эди. Юзини ёпиб қўйишар экан, бу уйқудан қайтиб уйғонмайман деб ўйлар, лекин энди бунга ортиқча қайғирмас эди ҳам.

Операция бир соатча давом этди. Доктор ҳам қоринни ёриб ҳамширанинг қўлидан қайчи, пичоқ, қисқични олар, дам эгилиб, дам қаддини ростлар, ҳам ассистент билан суҳбатни давом эттирар эди:

— Ота деган жойдаги боғимизда ванна қураётган эдик, шу ваннанинг ички томонига қандай ранг беришни билмай турибман. Мовий қилай десам, ёрқинлиги йўқолади, пушти ранг ётоқхонага унча монанд келмайди. Барикарамдан ўтадигани йўқ-ку, лекин бозордан сифатлигини топиб бўлмайди-да. Нима қилишга ҳайрон бўлиб қолдим.

Ниҳоят буйракдан нўхатдек тош чиқди. Аммо икки ой ичида устма-уст икки марта пичоқ теккан бир парча гўшт анча эзилган эди. Тош чиққан жойдан тирқираб оқаётган қонни тўхтатиш жуда қийин бўлди. «Энди нима қиламиз?» дегандек профессор Усмонбей ҳамшира билан ассистент томон ўгирилди. Улар беш минутдан кўпроқ кутишди, қон ҳамон тўхтамаяпти. Беморнинг заиф гавдаси ҳаракатга келди. Улар яна бир неча дақиқа кутишди. Буйракни шу аҳволда қолдириб қоринни тикиб қўйиш касалнинг ҳалокати билан тенг эди. Профессор ассистент билан қисқа фикр олишгач, яна қўлига қайчи, пичоқни олди, буйракни ушлаб турган бирталай этларни, асабларни қирқди, катта-кичик қон томирларининг учини тугди, бирпасда шалвираб қолган кўкимтир гўшт парчасини чиқариб оқ тосга улоқтирди, кейин ҳорғин овоз билан ассистентга қоринни тикишни буюрди-да, пешона терларининг энг учи билан артиб, қўлини ювгани кетди.

Авни Оқбулут ҳушига келгач, саломат қолганини, бироқ бир буйрагидан ажраганини, энди ягона пичоқ теккан буйрак билан қолганлигини эшитса ҳам унчалик саросимага тушмади, бошини ўгириб, кўзини юмди. Шу зайлда у бир неча ҳафта ётди. Энди у кунора келиб тунрадиган докторга, операция қилинган жойни ҳар кунни боғлаб кетадиган ассистентга гапирмас, ҳеч нарса сўрамас ҳам эди. Қушлардан бирида профессор Усмонбей бемор ётган каравотнинг бир чеккасига ўтириб, энди бемор

батамом соғайиб кетганлигини, битта буйрак билан яшаш унчалик хатарли эмаслигини, зотан бундай пайтларда киши организми бутун куч-қувватини битта буйракка сарфлаб, уни соғлом қилиб юборишни, Авнининг энди Нигдага қайтиб дам олиши ва ҳали тузалмаган жароҳатни ҳафтада икки марта докторга, ҳаттоки, фельдшерга ҳам боғлатиб туриши мумкинлигини ясама кулги аралаш гапириб берганида, бемор нурсиз кўзларини унга тикиб, очиқ-оғдин қатъий гапирди:

— Йўқ, доктор. Мени шу аҳволда кўчага чиқариб ташлашга ҳақинг йўқ. Энди менинг яна бировларга сотиб, пулини оладиган боғ-роғим қолмаган бўлса ҳам, сен барибир мени кўчага чиқариб ташлай олмайсан. Мен шу аҳволда юртимга қайтиб борсам, кўчалардаги итлар ҳам мендан кулади. Ё жароҳатим тузалиб, қувватга кириб ўзим юриб поездга чиқаман ёки шу ётган жойимда жон бераман. Мен бола-чақамга тирик товоп бўлишни истамайман. Мени судраб бу ердан чиқариб ташласанг ҳам, эшигинг олдида узала тушиб ётиб оламан, халойиқни бошимга йиғаман. Бу ёғини энди ўзинг ўйлаб кўр.

Доктор, бемор гапириб бўлиб, кўзини юмиб, бошини бошқа томонга ўгирганини кўргач, индамай хонадан чиқиб кетди. Авни бир ҳафтагача нима бўлишини кутиб ётди, эшик очилган сари унинг юраги дукиллар, «Кўчага чиқариб ташлашармикин-а? Чиқариб ташлашса, Нигдага, бола-чақамнинг олдига қандай қилиб етиб оламан?» деган хаёллар билан минг азобга тушар, дока бойлагани келиб-келиб турадиган ассистент ҳамда ҳамширанинг юзига диққат ва ваҳима билан тикилар эди. Бироқ, уларнинг муомаласи ҳамон эскича эди. Улар ҳали ҳам ўша ярим ўйчанлик билан дока боғлашар, «Қалайсиз?» деб сўрагач, илгаригидек жавобини кутмай ўзаро гаплашиб чиқиб кетишарди.

Бир куни профессор Усмонбей ўша зўраки табассум билан хонага кирди, ҳамшира билан ассистент бу гал ҳам у билан бирга эди. У ажин босган пешонасини нақ каравот устига эгиб, беморни синчиклаб кўздан кечирди, ундан бирталай нарсаларни суриштирди, ҳали ҳам тузалмаган жароҳатни қўли билан очиб кўрди, ассистент иккови каравот тепасидаги тахтачани ҳамда операциядан сўнг рентгенда олинган суратларни қараб

чиқишди. Шундан кейин профессор Усмонбей Авни Оқбулутга қараб:

— Касалнинг бу даври талабалар учун ғоят қисп-қарли, сизни эртага факультет касалхонасига ўтказамиз!— деди.

Х И Н И Н

Мен яшаётган қишлоғимизнинг шундоқ орқасида қад кўтарган сердарахт тоққа чиқдим. Аввал бутазорларда, кейин қарағай дарахтлари остида узоқ вақт айланиб юрдим. Тоғнинг энг баланд чўққисига чиқиб, бежирим гулзордек пастда товланиб ётган кафтдай текис адирга, қора черепица билан ёпилган уйлари, оппоқ миноралари, қизғиш ғиштдан ишланган узун фабрика трубалари билан тоғ этагидан туртиб чиққан қишлоққа, кумуш япроқли тераклар орасида ғойиб бўлган қишлоқларга, ҳамда, қуёш нури остида кўкимтир парда ичига бурканган атроф тоғларга соатларча тикилдим.

Бу ердан ҳеч кетгим келмасди. Бироқ, мен эрталабдан бери тентираб, сув тополмай роса чанқаган эдим. Лабларим қовжираб, тилим танглайимга ёлишаёзган эди. Мен тоғ сўқмоқларини билмаганлигим, бошим оққан ёққа юрганлигим учун муздек чашмани сезмай, унинг ёнгинасидан ўтиб кетаётган бўлишим ҳам мумкин эди. Тезроқ пастга тушиб, тўйиб-тўйиб сув ичиш ниятида қисқароқ йўлни танладим-да, шоша-пиша тоғдан туша бошладим. Лекин мен шошилган сари ерда ётган сарғиш қарағай япроқлари оёғим остида тийганар, ўзи зўрға турган тупроқ уюмлари, тош-кесаклар пастга томон думалар, тўйиб кетмасликка ҳаракат қилганим сари бадтар чанқардим.

Бир пайт йўлдан адашдим: икки тоғ ёнбағрида жойлашган дарада, бутазорлар орасида йўлимни йўқотиб қўйдим.

Мен ёввойи зайтун, совур арча, ёнроқ ва шунга ўшаш бирталай тиканли ҳамда тикансиз буталар орасидан зўрға йўл топиб борардим. Катта қийинчилик билан илгарилаётганлигим учун жуда чарчаган эдим. Ҳар қадамда кийиним шохларга илиниб қолар, бошимдаги шапкам ерга учиб тушар, мен эгиб, қўйиб юборган новдалар бетимга келиб урилар, кўзойнагимни илиб кетарди. Буталар мендан баланд бўлганлиги учун қаерга кетаётганлигимни билиб бўлмасди. Япроқлар орасидан атрофга назар ташласам ҳам, икки ёнимда иккита тик ёнбағир, олд ва орқамда эса, чакалакзордан бўлак ҳеч нарса кўринмас, бу ерда сувсиз тунни қандай ўтказаман, деб минг хаёлга борар эдим.

Терлаб-пишиб яна озроқ йўл босган эдим, узоқда, уч юз-тўрт юз одим нарироқда бир парча экинзор ва зайтун ниҳоллари кўринди. Ўша томонида бирор инсон ёки ҳеч бўлмаганда йўл бўлиши турган гап эди. Экинзорлиги кўриниб турган бу зайтун кўчатларининг таги юмшатилиб чопиб қўйилганлиги, табиатнинг мана шу танҳо ёввойи қўйнига инсон қўл узатганлигидан далолат бериб турарди. Ниҳол сувсиз кўкармайди, албатта, шу яқин атрофда сув бўлиши керак... Куч-қувватимни тўплаб, ўша томонга юрдим. Оёғим остида, ҳар икки томонимда шохшаббалар қарсиллаб синар, тиканлар баримга ёнишар, дарахт новдалари бетимга келиб урилар, лекин ҳеч нима мени тўхтатиб қолишга қодир эмас эди. Чамаси бир соат юриб, зайтун ниҳоллари экилган жойга чиқиб олганимда қўлим тирналган, юзим қонаган, аъзойи баданимдан тер қуюларди. Юзимдан кўтарилаётган бугдан кўзойнагим хиралашиб қолганлиги учун ҳеч нарса кўрмай, таппитезакни босиб янчиб кетаётган эдим. Нафасни ростлаб олиш кераклигини сездим-да, дуч келган жойга ўтирдим, кўзимни юмдим. Бирпас дам олгач, кўзимни очиб атрофга қарадим. Бу ерга келиб дара кенг саҳнга тақалган эди. Нариди, сайҳон тепалик устида яқиндагина очилган бир бўлак ер, унинг пастроғидаги жарда эса маккажўхори экилган томорқа, ён томонда қудуқ, сал нарироқда хом гиштдан солинган кулба кўзга ташланарди.

Бирданига ташналигим эсимга тушиб, ўтирган жойимдан сапчиб турдим. Қудуқ тепасига келиб, бирор кимса кўриниб қолармикан деб, у ёқ-бу ёққа алангладим; ҳеч зор кўринмади. Кулбага яқинлашиб: «Эй биродар!..

Бирон киши борми?» деб қичқирдим. Ичкаридан жавоб бўлмади. Шох-шабба ёпилган, томи устига тупроқ тортилган кулбанинг эшиги очиқ эди. Эшикдан мўраладим. Уйнинг бир бурчагида тахлоглиқ кўрпа-тўшак, ўчоқдан пастроқда бирталай сопол идиш ётибди.

Ҳеч ким кўринмайди. Мен қайтиб қудуқ бошига келдим, қудуқдан бир челақ сув чиқариб, ярмичасини ичдим. Кейин атроф-теваракни айландим. Томорқада маккажўхори ораларига поллиз экинлари ҳам экилган, онда сонда лўя учрайди. Ўзимча: «Бу жойнинг эгалари ҳар ҳолда узоққа кетинмаган бўлса керак!» деб ўйладим. Томорқа билан уйга анчадан бери қаралмаганга ўхшамасди, лекин иккинчи бир томондан, эгасизлик кўзга ташланиб турарди: маккажўхори деярли олти кундан бери сув ичмаган ва барглари сарғая бошлаган эди. Егиллиб ётган поллиз экинлари билан лўя йиғиштириб олинмаган. Кулбадаги ўчоққа бир неча ҳафтадан бери ўт ёқилмаганга ўхшарди.

Эшик остонасига ўтириб бирпас дам олгим келди. Қуёш орқа томондаги тепалик панасига ўтиб, унинг нури қаршидаги довод этагидан тепага қараб кўтарилла бошлаганига анча бўлиб қолган эди. Мен келган томондан эсаётган дара шамоли қарагай ҳидини димоққа келтириб урарди. Сал нарироқдаги экинзордан чигирткаларнинг чириллаган товуши қулоққа чалинарди. Даранинг пастки томонида бир нарчасингина кўриниб турган адир офтобнинг қия тушган нури остида төвланар, дарахтлар орасидаги йўлдан қишлоққа қайтаётган одамларнинг оёқ остидан кўтарилган ҳалқа-ҳалқа чағи тўзонидан дара туманга бурканган саҳар пайти манзарасини эслатарди.

Даранинг пастки томонидан, адир тарафидан тўғри менга қараб аста-секин келаётган қорага кўзим тушиб қолди. Бир оз яқинлашгач, мен унинг юк кўтарган одам эканлигини сездим. Ҳар ҳолда, бу киши одам оёқ босмаган бу жойларнинг эгаси бўлса керак деб, ўрнимдан тура солиб, у томон юрдим. Мен унинг кимлигини ва мени бу ерда учратиб нима дейишини билмаганлигим учун у билан йўл устида тўқнаш келмоқчи эдим.

У буталар орасидаги сўқмоқ йўлда ғойиб бўлди. Икки юз-уч юз қадам юриб, секинлашдим. Мен уни шу ўртада учратсам керак, деб ўйлагандим. Лекин қанчалик юрмайин, ҳеч кимга дуч келмадим. Адирга

яқинлашганимда узоқдаги йўл ёқасида алланарса қорайиб кўринди. Қош қорайиб қолганлиги сабабли ҳеч нарсани ажратиб бўлмас эди. Яқинроқ келиб, бировнинг ерда ётганлигини, кимдир унинг бошида чўққайиб ўтирганини кўрдим.

— Салом, элат!— дедим.

Ёш, лекин ғуссали овоз секин жавоб берди:

— Салом!

Ёнига яқинлашгач, ерда ётган аёл киши эканлигини фаҳмладим. Унинг серямоқ, узун шалвари почасидан яланг оёқлари кўриниб турарди.

Ўнгитдан сўрадим:

— Касалми?

— Шундай...

Бирпас жим тургач, мен ҳам ёнига чўнқайдим:

— Тепадаги экинлар билан томорқа сеникимми?

— Меники!

— Кўчатларни яхши парвариш қилибсан... Бир-икки йилдан кейин зайтун ҳосилга киради.

Лабларини чўччайтирди:

— Ҳали беш-олти йил бор!

Унинг юзи овозидан ҳам ёш эканлигини кўриб, ҳайратда қолдим. У кўпи билан ўн етти, ўн саккиз ёшларда эди.

Аёлни кўрсатиб:

— Синглингми?— деб сўрадим.

Бошини чайқади:

— Йўқ... Оилам!

— Жуда эрта уйланибсан!— дедим мен кулимсирашга уриниб.

— Шундай бўлди...

— Нима касали бор?

— Безгак!

— Хинин ичирыпсанми?

— Худонинг бандаси бўлсанг, қўй! бу гапларни, афандим, хининни қаердан топаман?

— Безгакка қарши кураш маҳкамасига бормадингми?

— Уша жойдан келяпмиз!

— Нима дейишди?

— Касали йўқ, дейишди.

— Йўғ-эй жигар!

— Шундай дейишди.

Кетма-кет бераётган саволларимга калта-калта жавоб қайтариб, менинг бу ердан дарров кетишимни кутаётгандек кўринган йигит тўсатдан бутун ҳасратини тўкиб солмоқчи бўлгандек юзимга термулди. У ёнида, тақир ерда дир-дир титраб ётган жувонга ишора қилди:

— Ҳолини кўр афандим...— деди.— Худодан қўрқмай, касали йўқ деб қувиб юборишди-я!

Қаддимни ростлаб, кўринишидан сира хотинга ўхшамайдиган, безгак азобидан танаси қуришиб, кичрайиб кетган беморга назар ташладим. Унинг терга ботган юзи ғира-шира ёруғликда ёш болаларникига ўхшарди. Йигитга ўгирилдим:

— Сен унинг касалини тушунтириб беролмаган бўлсанг керак, ўғлим!

— Кўриб туриб касали йўқ деб турса, қандай қилиб тушунтириб бўлади, афандим!— деб юзимга тикилди. Сўнгра ёнига бир қараб қўйиб давом этди:— Сен эшит, мен бошидан гапириб берай... Ёлгон гапирсам ўтирган жойимдан турмай... Безгак Олияга қишлоғимизда юққан. Мен аскарликда эдим, келиб билдим.

Гапини бўлдим:

— Ёшинг нечада?

— Хизматдан қайтганимга икки йил бўлди.

— Қачон уйлангансан?

— Хизматга жўнашдан уч ой бурун. Олия менинг олдимга қочиб келувди. У ҳали ёш деб қишлоқда никоҳ ўқишмади. Дадаси жоҳил, қариб қолган бир кўчманчи эди. Қизини ўтроқ кишига эрга беришини хоҳламади. Барака топкур қишлоқ имомимиз фотиҳа ўқиб, бошимизни қовуштириб қўйди. Мен аскарликда юрганимда отам қиз бечорани роса хўрлабди. «Эринг аскарда, сени боқишга қурбим етмайди, бор, отангнинг олдига, қизилбошнинг авлоди!»— дебди, қиз икки ўртада сарсон бўлибди, ўрим-йиғим пайтида қўни-қўшниларга қарашиб юрибди... Худога шукур, тағинам боласи йўқ... Мен армиядан қайтгач, отам билан қаттиқ уришиб қолдим. «Мол-мулкинг ҳам, еринг ҳам ўзингга буюрсин... Бор-йўғингни қизларинг билан севган куёвларингга бўлашиб бер, мен бу ердан кетман!»— дедим. Раҳматлик онамдан қолган бир парча ерни сотдим. «Кел, Олия, ризқ-рўзимизни тоғу тошдан излаб топайлик!» деб, хотинни олиб шу томонларга

келдим. Ернинг пули бир йилга етди. Мен атрофдаги буталарни ўтти қилдим, икковимиз уни қишлоққа келтириб сотдик, қолганини шў ернинг ўзида писта кўмир қилдик. бунисидан кўяроқ пул тушиб турди. Ер очиб, экин экдик, нонимиз текин бўлди. Тўрт қўл бирлашса, нималарини қилмайди... Буталарни илдири билан суғуриб ташладик, ёввойи зайтун дарахтларидан қаламча қилиб ўтқаздик, қудуқ қазиб, ниҳолларга сув бердик. Ёишт қўйиб, кичикроқ уй қуриб олдик. Бировга муҳтож бўлганимиз йўқ. Ўша томондан келяпсан, кўрган бўлсанг керак: томорқа очиб, сабзавот ҳам экдик. Ўтган йили қишлоқда қонуний ниҳождан ўтиб олдик. Бу йили иккита эчки билан беш-ўнта товук олишни мўлжаллаб қўйган эдик. Кўтилмаганда Олиянинг безгаги тутиб қолди. Боя айтганимдек, у безгакини мен хизматдалигимда қишлоғимизда юқтирган экан. У кўчманчилардан. Тоғлиқ жойларда безгак бўлмайди, бизнинг қишлоғимиз эса серсув жой... Бу касаллик шунақа жойини яхши кўрар экан... Авжи йиғим-терим пайти эди. Ёмғир ёғиб қолса, экин хароб бўлади деб ўтирмадим, уни дарров қишлоққа олиб тушдим. Олияни безгакка қарши кураш маҳкамасига олиб бордим. Ҳар ҳолда аскаликда бўлганмиз, бу нарсаларни тушунамиз-да! Доктор соқол-мўйловни энди чиқа бошлаган ўспирин экан. Ингичка мўйлов қўйиб, катта кўзойнак тақиб олибди. Доктор бетимга қарамади ҳам, оқ халат кийган қандайдир бир хотинга «шундан қон ол!» деди, кейин «икки кундан кейин келларинг», деб бизни жўнатди. Икки кундан кейин Олиянинг якка ўзини юбордим. Ўзим ҳосилни йиғиштириш билан банд бўлдим... Доктор унга «Қонингни текшириб кўрдик, касалинг йўқ экан!» дебди. Олия: «Раҳм қил, доктор, рангимни кўр, юзимда қатра қон қолмади... Бу касал анчадан бери менга азоб беряпти, жон доктор, озгина эҳсин бера қол!» деган экан, «Касалинг безгак касали эмас, дедик-ку сенга! Бошқа дардинг бўлса муниципалитет докторига бориб кўрсат!» деб бақириб берибди. Олия муниципалитет докторининг олдига борган экан, у ранг-рўйини кўриб: «Сен нега бу ерга келдинг, қизим? Сенинг безгагинг бер, безгакка қарши кураш маҳкамасига мурожаат қил!»— дебди.

Олия қайтиб келди, лекин унинг юзида юз қолмаган эди. Уч кун касал бўлиб ётди. Совур арча мевасини

эзиб, сувиши ичирдим... Мен қаердан билай... Шошиб қолдим... Таъсири бўлмади, юрагини ўйнатиб юборди. Орадан уч кун ўтгач, сал ўзига келди, яна қишлоққа олиб бордим. Безгак касали доктори бизни таниди: «Яна нега келдиларинг, хинифурушлар?»— деди. «Раҳм қил, жаноб,— дедим,— сен унинг касали йўқ дединг, лекин хотиним уч кун бошини ёстиқдан кўтармай ётди, қурбонинг бўлай, бир қараб кўр, дардига даво топ!» Доктор қайрилиб қарамади ҳам: «Биз қон анализига қараб ишлаймиз... Қонни тоза чиқди, у ёғи билан ишимиз йўқ». Тенамла худо бор, ўшанда мен ёлғон гапириб юбордим: «Муниципалитет доктори қараб кўрди, жигарини текширди, ҳақиқатан безгак касали бор, деб сенинг олдинга юборди!»— дедим. Доктор бетимга қараб ўқрайди. «Ундай бўлса иситма тўтганда олиб кел, яна қондан оламиз!»— деди. Тиз чўкиб ялғиндим: «Тоғдан бу ергача уч соат йўл босиб келамиз. Иситма тутганда ётган жойидан туролмайди, ахир. Бу ерга қандай қилиб келади?» Урндан туриб биз томон юрди, депсина-депсина гапирди: «Қандай галча одамларсиз! Қонун бор, қоида бор, сизга йўл-йўриқни айтиб берамиз, яна мияни айнитасизлар. Йўқолиниг бу ердан!» Оқ халат-кийган қоровулни чақириб, унга, шу саёқларни ҳайдаб чиқар, деб буюрди. Ташқарига чиққач: «Олия! Шу эшик остонасига ётиб ол. Уша лаънати безгак қаерда бўлса ҳам, қайтиб келади. Хуруж қилган заҳоти ичкари кириб, қонингдан олдирамиз,»— дедим. Девор тагига ўтириб оқшомгача кутдик. Ҳали қош қораймаган эдиямки, ичкаридан доктор чиқди. Қоровул эшикни қулфлаб олаётганида, олдига бориб «Биродар, докторнинг уйи қаерда?» деб сўрадим, у нега бунчалик шилқим экан булар, дегандек бир қараб қўйди-да. «Докторнинг уйи йўқ, у сўққабош, кечаси шу ерга келиб ётади!»— деб жавоб қайтарди. «Жуда яхши, биз ҳам кутиб ўтираемиз,»— дедим.

Кеч кириши билан Олиянинг безгаги тўтди. «Ичим ёшиб кетяпти, Мустафо, ёниб кетяпти»— деб оҳ-воҳ қила бошлади. Дарров ўша ердаги тош устига ётқизиб, бошини тиззамга олдим... Кутдим, роса кутдим. Қофир доктор келавермади. Олия ўт бўлиб ёнди, терга ботди, яна ёнди, доктор ҳадеганда келавермади. Нақ ярим кечада гандираклай-гандираклай кўча бошида кўрннди. Маст! Қон оламан деб, Олиянинг ўт-бўтнини майиб қи-

либ қўймасин тағин, деган фикр кўнглимдан ўтди. Ичимда шайтон, ҳозир мастлигида бошига тушир, тил тортмай ўлсин, дерди... Лекин нонложман, Олиянинг давоси ўшанинг қўлида. У эшикка келиб, қўлидаги калитни ҳеч жойига тиколмади. Югуриб бориб, эшикни очиб бердим. Олдида қўл қовуштирдим: «Доктор афанди, касалим эшик олдида... Безгакдан ёниб ётибди.. Қонини олиб кўр!»— дедим. Мовий кўзларини юзимга қадади, бетимга қараб кекирди, шундан кейин, тавба қилай, шундай бақриб бердики, кўни-қўшнилари уйғониб кетиб, деразага ёпирилишди. «Яна сизларми... Ярим кечада ҳам тинчлик бермайсизларми? Худонинг кундузи сизларга камлик қиладими? Иш вақтида кўрган иш етмайдами?... Нонкўрлар... Бефаҳмлар!» — деб айюҳаннос солди, ичкари кириб, эшикни тарақлатиб ёпди. Шовқин-суронни эшитиб қаёқдандир етиб келган қоровул бизларни ҳайдаб юборди. Олияни опичиб, қишлоқнинг бир чеккасига олиб чиқдим, зайтун дарахтлари остига, шудринг босган ўт-ўлан устига ётқизиб қўйдим... Оҳ, афандим, шундан кейин докторнинг олдига қайтиб бормагандирсан дерсан... Зотан, ўз қадрини билган киши унинг олдига қайтиб бормайди-да!.. Аммо мен бордим... Ўзинг ўйлаб кўр. Олия бечора кундан кунга шам сингари эриб борди. Ўлиб қолади деб ўйладим. У ўлгандан кейин мен ер-сувни, зайтунларни нима қиламан? Агар шу ҳодиса юз бергудек бўлса, уйни бузиб, экинларни чопиб ташлайман, қудуққа тупроқ тўлдириб, ниҳолларни илдизи билан юлиб ташлаб, бу ердан бошимни олиб кетаман, деб онт ичдим... Қўп гапнинг фойдаси йўқ... Беш-ўн кун уйда боқдим, Қишлоқдан донаси уч курушга беш-ўнта хинин олиб бердим, уларни ичди, фойдаси бўлди. Шу орада мен ҳам экинни йиғиштириб олдим, полизни саранжомладим, лекин дори тугаб қолиб, безгак яна хуруж қилди. Ҳар куни ўттиз-қирқ курушга хинин олиб ичиришга қурбим етармиди? Қурбим етган тақдирда ҳам дори қидирганда топилавермайди... Бугун Олия менга: «Мустафо, кейинги кунларда безгагим пешинга яқин тутяпти, эрталаб қишлоққа тушайлик, хуруж қилгунча ўша ерда бўламиз!»— деди. Шундай қилиб биз бугун эрталаб йўлга чиққан эдик. Махкама эшигига бориб ўтирдик. Кечгача пойладик... Лекин лаънати иситмадан дарак бўлмади... У ҳам бизга душман,.. Дўст бўлганида бизга ёпишарми-

ди?.. Доктор шапкасини кийиб кўчага чиқиб кетди ҳамки, безгак тутмади. Қайтиб келаётган эдик, шу ўтлоққа етганда безгак тутиб қолди. Уйга етиб олишимизни ҳам кутиб турмади. Уни опичиб олиб, шу ергача етиб келдим... Ўзи қушдек енгил-у, лекин йўл оғир бўлганлиги учун мазам қочди...

Мустафо гапини тамомлаб, тўғрига тикилди. Атрофга қоронғилик чўккан, юлдузлар осмонни қоплаган эди. Лекин мен ерда ётган жувоннинг яланг оёқлари дир-дир титраётганини аниқ кўриб турардим. Шўрлик жувон бегона эркакдан ийманиб инграмасликка тиришар, тез-тез нафас олар экан, ҳуштак чалаётгандек овоз чиқарар эди.

— Қани, сенга ёрдамлашиб юборай, уни уйгача элтиб кўяй!— дедим.

— Овора бўлма, афандим, дам олдим, ўзим олиб кетаман, у ёғи ҳеч гапмас...

Унга қандайдир ёрдам кўрсатгим келса ҳам, нима қилишни билмай турардим. Ўзим бу қишлоққа тасодифий келган одам бўлганлигим учун докторни танимасдим. Унга ёрдамим тегмаслигидан афсусланиб, жойимдан қўзғалдим... Тўсатдан миямга бир фикр келди.

— Менга қара, Мустафо!— дедим.— Сен ҳозир бирор ердан бир парча шиша топиб кел... Уни яхшилаб тозалала... Хотинингни безгак тутди дегунча, бармогининг учига нина қада... Қонидан ойнага суртиб, докторга етказ...

Мустафо менга ишонқирамай тикилди:

— Шундай қилса бўлармикин?

— Нега бўлмасин? Безгак тутган кишининг қонида микроб бўлади, қонни кўриб, сенга хинин беришади!

— Хўп бўлади, афандим...

Лекин мен унинг гапидан «қани, сен айтганини ҳам қилиб кўрайлик-чи» демоқчи бўлганини сездим.

Қишлоққача уч соатлик йўл эди. Шунинг учун уларни шу ерда қолдириб, тепаликдан пастга туша бошладим.

Орадан икки кун ўтгач, Мустафони кечга яқин қишлоқ бозорида учратиб қолдим. У секин-секин қадам ташлаб, қўлидаги алланимага маъюс қараб борарди.

— Нима гап, Мустафо?— деб сўрадим унинг олдига бориб.

Олдин танимади, узоқ тикилиб қаради, кейин мени эслагандек бўлди.

— Сен биз тоғда учратган ўша афандисан, танидим!

— Хўш, нима қилдинг?

— Айтганингни қилдим, афандим!— дея аччиқ-аччиқ кулди у.— Шиша парчасини докторга келтириб бердим. Хотининини безгак тутганида бармоғини қонатиб, қонидан суртиб олганлигини айтдим. Уридан туриб менга дўқ урди: «Ким билади, сенлар қайси касалнинг қонини менга ўтказмоқчисанлар... Мени алдаб, хинин олмоқчимисан ҳали! Қани, туёғинини шиқиллатиб қол, бўлмаса сени полицияга тутиб бераман!» Оқ халатли қоровул қўлимдан судраб ташқарига чиқариб ташлади...

Қўлидаги шишани жаҳл билан ерга отди, синган шиша парчаларини яланг оёғи билан мажақлаб ташлади-да, ишдамай, юзимга ҳам қарамай жўнаб кетди.

Ушинг орқасидан анча вақт қараб қолдим.

Безгакка қарши кураш маҳкамаси олдида туриб кета туриб, сарғиш, мовий кўз, ингичка мўйловли ва катта кўзойнак таққан ёш доктор диспансер эшитишга қулф солаётган қоровулни жаҳл билан койнётганини эшитиб қолдим:

— Бу одамларни олдимга киритма, деб сенга неча марта айтаман... Бозорда хинин қиммат экаплигини эшитиб, ҳаммаси безгак бўлаверади. Дехқонларнинг ёлғончи махлуқ экаплигини мен биламан...

ДЕКОЛМОН

Яна ишсиз қолган кунларим бошланган эди. Анқарада хусусий бир касалхона эгаси бўлган қариндошим ёнида сигинди бўлиб яшардим. Касалхонанинг болохонасидаги уйга қисилиб-қимтшиб кирар ва бир бурчакда ўтириб, китоб ўқиш билан куним ўтарди.

Уй эгаси шўх, ерга урса осмонга сачрайдиган, юрартурарини билмайдиган болалари қитғимга тегиш учун ўйнашганларида «Эй, ҳаромилар»... деб бошлаган насихатларини гоҳ ўйчан, гоҳ кулименраб қарши олишга ўринардим.

Шу уйда еб-ичиб, ётиб-туриб, кийимларимни ювдириб турганимдан кейин устига-устак майда-чуйда харajatга қариндошимдан пул сўрашим одамгарчиликдан эмас эди. Аммо соч-соқолимни олдириш ва онда-сонда газета-журнал сотиб олиш учун пулга муҳтож эдим.

Шунинг учун касалхонага келиб-кечиб юрадиган докторларнинг майда-чуйда таржималарини қилиб берардим. Уша кунлари ҳомиладор бир хотиннинг операция қилмоқчи бўлган бир хирург йиғирма бобдан иборат «Хотинлар физиологияси ва патологияси» деган немисча китобдан ўн беш бет келадиган бир мақоланинг ҳар сатрига бир куруш бериш шарти билан таржимага берган эди. Шундай қилиб катта дугатларга ўхшаган бу китобнинг ҳар бетини қирқ саккиз курушга таржима қилиб бердим. Баъзи кунлари медицина журналдан етти-саккиз бетли мақолани кўтарасига икки ярим лирага таржима қилишга олардим.

Касалнинг уйига бир боришларига беш-ўн лира оладиган докторлар сира таниш бўлмаган медицина термиplarини топиш учун бешта-олтита дугатни титкилаб, уч кунда қилган таржимамга берган икки ярим лираларини ҳам ортиқ кўриб, озроқ беришга тиришардилар. Аммо бир кунни бу аламларнинг ҳиссасини чиқардим. Бирпас бўлса ҳам уларнинг олдида ўз зафаримнинг намойишини кўрдим. Йўқ ундай эмас, бир чеккада туриб уларнинг қандай пасткаш эканликларини томоша қилдим.

Келинг энди буларни қўйиб, асл ҳикояга ўтайлик.

Уша пайтларда мартабали кишилардан бирининг кўзи оғриб қолди. Анқаранинг турли-туман кўз докторлари қарадилар, Истамбулдан профессорлар келишди. Бу улуғ зотнинг кўзларида деколмон деган кўз касаллиги пайдо бўлганлигини аниқладилар. Кўз қорачиғини ўраган сарғиш нуқтанинг бир чети ажралиб кетган эмиш. Жуда хатарли эканлигини айтиб, бу касаллигини сўнгги вақтларгача даволаш мумкин бўлмай келганлигини билдиришди. Аммо айтишларига қараганда, бундан беш-олти йил аввал жуда нозик бир операция йўли билан бу дардга даво топишга уринганлар ва бунга муваффақ ҳам бўлганлар.

Мамлакатимизда шу кунгача қилинмаган бу нозик ва хатарли операцияни бундай улуғ зотнинг кўзида тажриба этишга докторларимиздан биронтасининг ҳам юраги дов бермасди. Шунинг учун Истамбулда турувчи бир немис-яхудий профессорининг чақирилишини муносиб кўрилди.

Профессор бундай операцияни Германияда бир неча мартаба қилганлигини айтиб, бу улуғ зотни тузатишни бўйнига олди. Бизнинг доктор ва профессорларимиз бегона профессор бу ишни ва бутун масъулиятни ўз устига олганига ишонганларидан кейин, жуда усталик билан унга қарши тарғибот қилишни унутмадилар. Касалхона бош вачининг хонасига тўпланганларида баъзан мен ҳам ёнларида бўлар эдим. Қабул қилинган қарорнинг ўзгармаслигини аниқ билганлари учун тортинмай-нетмай сўзлашавардилар:

— Афандим, бу нима деган гап? Мамлакатимизда бу операцияни қиладиган одам топилмайдими?..

— Нега бўлмасин, афандим? Туркияда деколмон операцияси қилинмаган бўлиши мумкин! Аммо ҳамма-

миз ҳам Европада бўлган вақтларимизда бу операцияни бир неча мартаба кўрдик. Мақола ва адабиётларни ҳам бир кун қанда қилмай кузатиб бордик.

— Бу мамлакат шундай паст туйғулардан қачон қутулар экан, билмайман!.. Ким бўлишидан қатъи назар кофир бўлса бўлди, дарров бошимизга тож қиламиз.

— Бу профессор яхши кўз доктори. Германияда танишган эдик, олим одам. Бироқ назарийчи. Айниқса кўз физиологияси назариясининг мутахассиси. Аммо операция қилиши ҳақида бирон нарса айтолмайман.

— Афандим, ажнабий олимларнинг илмларини камситмоқчи эмасмиз, аммо шунинг билан бирга, уларнинг ҳаракатларига чек қўйишимиз ва ҳар бобда билимдон эканликларини таъкидламаслигимиз керак. Масалан, фалончи (бу ерда бошқа бир немис-яхудий профессорининг исми тилга олинди) дунёга танилган операция усталаридан. Аммо лапаратомия (яъни, қорин ёриш) операциясида бизнинг ассистентимизча ҳам муваффақият қозонолмайди.

— Ҳеч шак йўқ! Бу зот ҳар томонлама етук оператор. Бошига тушган бир фалокат бу одамни еб қўймаганда, бундан ортиқ бир операторни кўрсатиш қийин бўлар эди. Саурбурш билан бир қаторга қўйса бўладиган олим киши, Саурбуршдан ортиқлиги унинг ёш эканлиги.

— Қандай фалокат экан, у?

— Билмайсизми? Бечора жаҳон урши вақтида ҳарбий врач бўлган экан. Бир кунни ёнларига бир бомба тушиб, беш-олти ўртоғи билан тупроқ остида қолибди. Ўртоқларининг ҳаммаси нобуд бўлибди, ёлғиз ўзи омон қолибди. Ушандан бери тутқаноқ тутгандай тез-тез руҳий кечинмага тушиб туради. Баъзи вақтларда операциянинг ўртасида, қайчи, пичоқ, пинцетларни касалнинг ёриб қўйилган қорни устига ташлаб, чиқиб кетади.

Бу гапни айтган «яхши ниятли» одамнинг юзига ҳайрон бўлиб қарадим ва ўзимча: бу устод, билимдон одамнинг бундай руҳий касали борлигини билгандан кейин, унинг пичоғи остида ётадиган биронта дов юрак толилармикан, деб қўйдим.

Деколмон касали билан оғриган улуғ зотнинг муҳим операциясидан бир кун аввал немис-яхудий профессори Истамбулдан Анқарага келган эди. Пешиндан кейин Анқаранинг икки-уч кўз доктори билан бундан

бир оз аввал Истамбулдан келган икки профессор касал-хона бош врачининг хонасида суҳбатлашардилар:

— Узинга бино қўйган бу жанобни кўрдингизми? Эрталаб поезддан тушибди-ю, шу вақтгача келиб биз билан кўришайин, маслаҳатлашайин демади-я!

— Улар кофир дўстим. Ҳеч замонда поезддан тушгандан кейин меҳмонхонада ҳаммомга тушиб нозик баданига дам бермай бу ерга келармиди?

— Гап бунда эмас азизим, бизни одам қатори кўрмаганидан.

Улар мана шундай ширин-ширин сўзлашиб ўтирар эканлар, мен бир бурчакда немис тилидаги медицина журналини варақлаб ўтирардим.

«Ҳафталик медицина газетаси» нинг бир тўпида тўрт ярим устун келадиган бир мақола диққатимни ўзинга тортди. Бу «Деколмон операциясида бир-икки янгилик» сарлавҳали мақола эди. Уни астойдил ўқий бошладим. Мақолада бир қанча техник ўзгаришлар ва операция жараёнида қилиниши лозим бўлган баъзи бир янгиликлар ҳақида гапирилди. Масалан: Кўз операциясини фалон нуқтадан эмас, пистон нуқтадан бошлаш керак, пардани тортиб туриш учун фалон номерли пинцет эмас, пистон номерли пинцет ишлатиш керак, деб ёзар эди.

Газетани қўлимга олиб, кулимсираб докторларга яқинлашдим:

— Қарангиз, бейлар, бу ерда бир мақола бор экан, балки сизларни қизиқтирар.

Уша заҳотнёқ газетани қўлимдан тортиб олишди-да, уймалашиб ўқиб, маъносини чақишга уринишди.

Уч-беш ой давом этган саёҳатлари вақтида ўрганган немисчалари билан бу мақолани англай олмаган бўлсалар ҳам, унинг нима ҳақида ва қандай аҳамиятга эга эканини сездилар шекилли, улардан бири менга бурилиб:

— Қани бир ҳафсала қилиб, шу мақолани оқшомгача бизга таржима қилиб бер-чи!— деди.

— Уриниб кўраман, аммо, икки юз лирангизни оламан-да,— дедим.

Бундан ҳам қийин мақолаларни менга беш лирага таржима қилдириб юрган бир доктор ҳайрон бўлиб юзимга қаради ва жиддий гапираётганимни кўриб:

— Ақлигдан озганмисан?— деди.

— Нима десангиз ҳақингиз бор, шу кунгача аҳмоқ

бўлиб келдим. Ижозат берсангиз, шунақа икки оёғингиз бир этикка тиқилганда аламинини олиб, қусуриини чиқарайин,— дедим.

Сўнгра бозорини қизитган бўлиб, газегани қўлимга олдим-да, мақоланинг у ер-бу еридан озгина ўқиб бериб, юзаки маъносини англадим.

— Эртага операцияда иштирок этасизлар, буларини биллиб қўйсангиз, ҳар ҳолда фойдаси тегади,— дедим.

Бу масала юзасидан мен билан ортиқча сўзлашиб ўтиришини муносиб кўрмай, яна беш-олтига газета устига ёпирилишди. Бир-бирларига ёрдамлашиб, бир нарса англашга уриндилар. Мен ўз кесатиқ тиржайишим билан ҳар бир чиқарган маъноларининг янглиши ва айтилганнинг тескариси эканлигини айтганимдан кейин, қайтабошдан мен билан савдолаша бошладилар. Касалхонанинг эгаси қаришодим ва бошқа таниш докторлар қўйишмагандан кейин бу мақолани юз лирага окшомгача таржима қилиб беришга рози бўлдим. Эллик лирасини нақд олиб, юқори қаватдаги хонамга чиқиб ишга тушдим.

Ҳар кунгидек беш-олти луғат ёрдами билан медицина терминларининг аввал французчасини, кейин туркчасини ахтара-ахтара соат ўнга яқин таржимани тамомладим. Докторлар залда безик¹ ўйнаб ўтиришарди. Ёнларига бордим; улар мақоланинг таржимасини қизиқиб тингладилар. Баъзи бир гап ва терминларни медицина тилига мувофиқ қилиб тузатдилар. Кейин ҳаммалари бир ерга тўнланиб, музокара қилишга киришдилар.

Мақоланинг ҳақиқатан аҳамиятли эканлиги гапларидан сезилиб турарди. Ҳагто улардан бири:

— «Келинглари, бу мақолани яҳудий профессорига ҳам берамиз, яна эртага биронта номаъқулчилик қилиб қўймасин»,— деди.

Аmmo қирра ва узун бурни лабигача чўзилиб тушган, қорачадан келган бир профессор хириллаган товуш билан:

— «Нега энди?! Наҳотки шундай катта профессор шу нарсаларни билмасалар? Билиши керак. Эртага ўз хушларини бир кўрсатсин, қани! Биз ҳам кўрайлик»,— деди.

¹ Безик — карта ўйинининг бир тури. (Ред.)

Бошқаларни бир-бирларига маъноли қарашиб олишди. Тағин бир оз сўзлашганларидан кейин тарқалишди.

Эртаси кунни яна бош врачнинг хонасида йиғилишди. Бу гал яхудий профессор ҳам улар билан бирга эди. У паст бўйли, заиф, чўчиган боқишли бир одам эди. Ҳар ҳаракатида, оғзини ҳар очишида ўз атрофидаги кишиларни хафа қилиб қўйишдан қўрқаётгани сезилиб турарди. Ассисентлар биронта бўлмағур савол берсалар, уларга кулимсираб қарар ва ёлворгансимон товуш билан қўлларини бир-бирига ишқаб, узундан-узун жавоб берарди.

Операция пешиндан кейинга белгилашган эди. Гап—деколмон касалишининг нозикликлари ва операциянинг қийинлиги тўғрисида борарди. Профессорнинг чалачулпа туркча гапириши, бизнинг докторларнинг немисча ва французчани у туркчани гапиргандан ҳам расвороқ гапиришлари мени таржимон сифатида суҳбатга араланишга мажбур этарди.

Узун бурунли, қорачадан келган профессор энди пайти келди, деб ўйлади шекилли, бўғиқ ва қатъий бир товуш билан:

— «Профессор жаноблари, чап кўзни операция қилишни қайси жойдан бошлайсиз?»— сўради.

Бу саволдан кейин ажойиб бир музокара бошланди; бизнинг докторлар кеча ўқиб ёдлаб олган мақолаларига таяниб, кескин сўроқлар берар, яхудий профессор бўлса, шу кунгача қўлланилиб келинган эски усулларни эслатишга уринарди. Аммо унинг гаплари докторларимизнинг немисча газетадан ўқиб олган муълотларига қарама-қарши эди.

Ким билади, у қандай даҳшатни бошидан кечиргандан кейин, уй-жойини ташлаб бу ерларга сиғинди бўлиб қолган. Ҳали ҳам қалбидан қўрқув ва ҳаяжоннинг ваҳимаси кўтарилмагани юзидан кўриниб турган бу бечора кичкина ва кекса одам кутилмаган чаққонлик билан атрофдагиларнинг биридан иккинчисига ўгирилиб «Аммо оғринманг, қандай истасангиз шундай жавоб берайин», дегандай аянчли термуларди. Бунчалик куйишқондан ташқари назокат етарли кўринса ҳам, имкон борича табассум билан ҳам жавоб беришга уринарди. Бизнинг докторлардан бири: «Кўз пардасининг у қаватиши мана бундай пинцет билан тутишнинг камчиликлари бор, фалон номерли пинцет ишлатилса, тағин ҳам яхши-

роқ бўларди. Нима дейсиз, доктор?»— дейиши билан кекса профессор тез-тез бошини қимирлатиб: «Албатта, жуда тўғри?» деб тасдиқ этарди.

Аммо қизгин суҳбатдан шошиб қолиш ва хафа бўлиш ўрнига, профессорнинг юзини мамнуи бир табасум эгаллаётганига эътибор бердим. Бизникиларнинг ўн-ўн беш соат аввал ўрганган илмий маълумотларига таяниб, бечорани ноқулай аҳволга туширишга урнишларини кўриб, хафа бўлганимдан ўзимни-бир чеккага тортган эдим, яна қизиқиб ёнларига яқинлашдим. Профессор атрофдагиларнинг эътирозларини очикдан-очик қувонч билан тасдиқ этар эди. Ниҳоят у, ўзига савол бериб уни қаттиқ қийин-қистокқа олаётган семиз, кўк кўз, ёш бўлса ҳам сочлари тўкилиб кетган бир докторнинг елкасига қўлини қўйиб:

— Жуда яхши, деколмон операцияси тўғрисида бундай натижага келганлигингизни кўриб, қанчалик севинганлигимни тасаввур этолмайсиз. Кўп қийин эканлигини бир оғиздан тасдиқ этганингиз бу хатарли операцияда шу вақтгача қўлланилиб келинган усуллар, афсуски, ҳар вақт яхши натижа беравермайди, шунинг учун янги усуллар топиш керак эди. Гапларингиз жуда тўғри, жуда тўғри,— деди ва товушини бир оз пасайтириб, атрофдагиларни қайта-қайта кўздан кечириб чиқди.— Мана кўриб турибсиз, бир масаланинг устида астойдил меҳнат қилинса, жуда тўғри натижа чиқариш мумкин. Мен ҳам узоқ давом этган тажрибалардан кейин, деколмон операциясига бир қанча ўзгаришлар киритиш лозим, деган фикрга келдим. Ҳатто бугунги қилмоқчи бўлган операциямда ҳам худди шу йўлдан бормоқчиман.

Кўзларида зафар нурлари чақнаган бизнинг докторлар дунё кўламида шуҳрати бўлган бу олимдан устун эканликларини намоиш қилганликларини билиб, бир-бирларига маънодор қарашаётганларида, у ўша чўчиган, хуркак, тортинчоқ ҳолат ва янада майинроқ бир товуш билан:

— Мен буларнинг ҳаммасини «Ҳафталик медицина газетаси»да бир мақола шаклида ёзганман. Аммо ўзингиз яхши биласиз, яҳудий бўлганимиз учун ўз имзо-мизни очик қўёлмаймиз,— деди.

Бу сўзни эшитган бизнинг докторларнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, анграйиб қолишди.

ЖОНҚУРТОРОН¹

Осеннинг тўлғоги тушдан кейин бошланди; у хирмонни ташлаб дарров уйга келди. Иброҳим қош қорайганда хирмондан қайтди. У ҳўкизларни молхонага боғлаб чиқаётиб, уйи олдида тўпланиб турган бир тўда болаларни кўрди. Иброҳим молхона эшигини беркитишни ҳам унутиб, уйга югурди, лекин хотинлар уни ичкари киргизишмади. Пастак уй қишлоқ хотинлари билан лиқ тўлган эди.

— Қани, нари бор... Бу эркакларнинг иши эмас! — бобиллаб берди Мақбула хола уни уйга яқинлаштирмай.

Иброҳим орқасини ўгириб, иккиланиб турган эди, у яна гапирди:

— Қутулиши осон бўлмайдиганга ўхшайди! Кўпри қишлоқнинг доясига хабар қилдик...

Иброҳим қайрилиб кампирнинг кўзларига тикилди: алланимани сўрамоқчи бўлгандай, индамай туриб қолди. Бунга пайқаманган Мақбула хола ўзича мингиллади:

— Ун беш яшар муштумдай қизни олиб қочиб келиб уйландинг... Худонинг амри экан. Лекин ёшига етмай ҳомиладор бўлиши нимаси эди? Қани, сен энди Кўпри

---

¹ Жонқурторон — туркча «жонни сақлаб қолувчи» демакдир. (Тарж.)

қишлоққа бориб, дояни бошлаб кел... Уғлим кетди-ю, бироқ, у айтгани билан доя келмас.

Иброҳим, шундай оғир дамда Осиёга ёрдамлашиш учун ўзига иш топилганига хурсанд қишлоқдан югурганича чиқиб кетди. Кўпри қишлоқнинг хирмонларига бориб етмаган ҳам эди, узоқдан ҳасса таяниб, кўча чапгитиб келаётган доя кампир ва бир бола кўринди. У, гүноҳкор кишидек қизариб, ерга қараганича уларни кутиб турди. Доя ҳам уни кўрган эди. У, йигирма-ўттиз қадам наридан тишсиз оғзини кўпиртириб, алланималар деб бақириб келарди. Иброҳимга яқинлашгач, ҳассаси билан унинг қорнига туртиб:

— Худо хоҳласа, бирпасда қутулади... Қўлим енгиллигини ҳамма билади; онанг ҳам сени қийналиб туққан эди, аммо мана, девдек йигит бўлдинг,— деди, сўнг-ра ёнидаги болага:— Югур, намакоб тайёрлаб туришсин!— дея буюрди.

Иброҳим чурқ этмай кампирнинг олдига тушди. Унинг юзи лоладек қизарганди. Ҳали ўн тўққизга тўлмани учун ҳарбий хизматга ҳам чақирилмаган. У, ҳарбий хизматни ўтаб келган ва маст бўлиб, тўполон қилиб юрадиган қишлоқ йигитларидек тажрибали эмас эди. Ҳатто ўтган йили Осиёни қандай қилиб олиб қочганини эслагудек бўлса, ўз ишига ўзи ҳайрон бўлар эди. Унга қараганда Осиёнинг ўзи кўпроқ шилқимлик қилганди, лекин у «хотин кишининг сўзига кириб, номаъқул иш қилдим» деб ўкинмаслик учун воқиани ўйламасликка тирришарди. Отаси ўлганда у ёш бола эди. Бундан бир йил бурун онаси ҳам дунёдан ўтди, шундан кейин бечора сўққа бош бўлиб қолди. Уч-беш дўним ерни бирга ишлайдиган, буғдойдан қилинган ошни бирга ейдиган ва ҳар кун эрта билан сигир соғиб қатиқ увитадиган бир киши лозим бўлиб қолди. Худди шу пайтларда қўшнис Қора Халилнинг етимчаси Осиё ўтган-кетганда унга кулиб қарайдиган бўлиб қолди. Мабодо тўй қилиб олгудай бўлса, харажат катта бўлади. «Яхшиси, олиб қочиб қўя қолай!» деб ўйлади ва шундай қилди. Бир йилдан бери турмушларининг шикоят қиладиган жойи йўқ эди. Фақат Осиё авжи йигим-терим пайтида туғмаса тузук бўларди.

Кўпри қишлоқлик доя уйга киргандан кейин Осиёнинг дод-войи янада кучайди. Унинг фарёдини узоқдан ҳам эшитиш мумкин эди. Эшик олдидаги тошда доянинг

йўгон ҳассаси билан ер чўқилаб ўтирган Иброҳим, Осиё ҳар бақирганда ўрнидан сапчиб турар, нима қилишини билмай қайтиб ўтирар эди. У, ердан тош олиб, атрофида ўралашиб юрган болаларга отди. «Кетинглар бу ердан, шумтакалар!» дея бақирди.

У, ҳозир соат нечалигини аниқ билмас, ҳар нечук вақт хуфтандан ўтган эди. Осиёнинг овози эшитилмай қолганига ҳам анча бўлди. Бир вақт, Кўпри қишлоқлик доя Мақбула холага суяниб уйдан чиқиб келди. Иброҳим ўрнидан ирғиб турди-да, улар томон бир қадам ташлади. Доя бу гал қўлини унинг елкасига қўйиб:

— Кўзи ёриши қийин бўляпти, азаматим!— деди.—
Ҳа, қийин бўляпти. Аравага солиб, шаҳарга олиб бор. Бошқа илож йўқ...

Иброҳим ўзига яна иш топилганидан хурсанд бўлиб, молхонадан ҳўкизларни етаклаб чиқди-да, аравага қўшди; хотинлар эса Осиёни кўрпа-тўшаги билан кўтариб чиқишди-ю, аравага ётқизишди.

Иброҳим ҳўкизларга «чуҳ!» демасдан туриб, ҳар вақтдагидай қизариб-бўзариб доядан сўради:

— Нима, чақалоқ ўлдими?

— Йўғ-эй, худо сақласин. Тағин билмадим, худойи таолонинг ўзига аён. Тўлғоғи тўхтади, унга энди доктор ёрдам беради.

Йўлга тушишди. Уч соатча йўл юришди. Узоқдан шаҳар кўринганда эндигина тонг ота бошлаган эди. Осиё чурқ этмай ётар, фақат сал ичига ботган тим қора кўзлари осмондан алланарса қидираётгандек жаланглар эди.

Шаҳарнинг ўртасидан кесиб ўтган азим дарё устидаги кўприкдан ўтиб, касалхонага етиб келишганда атроф анча ёришиб қолган, лекин ҳали кўчаларда одам кўринмас эди. Иброҳим аравани бир четга чиқариб, дарвозани тақиллатишга ботинмай, очилишини кутди. Аста-секин атроф қишлоқлардан ҳам касаллар йиғилишди. Кўчага халойиқ тўлди: бири отда, бири эшакда, бири аравада, бирининг ёнида хотини, бирининг ёнида эри, онаси ёки болалари, баъзилари инграмоқда... Улар чурқ этмай, ҳатто ўзаро гапиришмай кутиб туришди.

Дарвоза очилиши билан ҳаммалари бараварига ёпирилишди. Иброҳим ҳам уларга қўшилди, бир соатча врач эшигида пойлади. Навбат билан ҳеч кимнинг иши

йўқ эди. Ун беш йилдан бери шу касалхонада бош врач бўлиб келган, ёши қирқ бешларда, афти-башараси татарга ўхшаган бир хирург кабинетдан чиқиб, ташқарида турганларни кўздан кечирар, ёрдамига жуда ҳам муҳтож одамни қидириб топгандек, бирини имлаб чақирар эди. Иброҳимга навбат келганда, ташқарида ҳеч ким қолмаган эди. Хирург чарчагансимон курсига ўтириб:

— Нима касалинг бор, ўғлим?— деб сўради.

Касалхонада ортиқча штат бўлмаганидан, барча касалликларни шу киши кўрарди. Озроқ маош эвазига вилоят врач фақатгина ич касалликларига қарарди, ҳарбий госпиталдан чақирилган иккита мутахассис бўлса, қулоқ ва кўз касалликларини кўришарди. Улар ойнанинг бошидан бўлак кунларда истаганларида келишар, бош врач билан ҳол-аҳвол сўрашиб, яна кетишар эди. Оғирроқ касал келиб қолса, касалхонага ётқизиш керак бўлади, бундан ташқари ҳар куни ундан хабар олиб туришга тўғри келади деган андиша билан ҳеч касал кўришмас эди.

Ҳар куни эрта билан дарвоза олдига йиғиладиган, баъзида юздан ошадиган беморларни бош врачнинг якка ўзи қарарди. Узоқ йиллар ва ночорликдан ортдирган тажрибаларига суяниб, ҳар қайси касалга даво топишга уринар, вақти келганда, трахомани даволашдан тортиб, дояликкача ўзи қилар эди. Шу вақтгача бўйдоқ бўлганидан касалхонада яшар, кечалари эса палаталарни айланиб юрар, тиббий журналлар ўқир ва немис тили билан шугўлланар эди. У, атрофидаги врачларга сира ўхшамас, китобларда ўқиган «инсонларга хизмат қилувчи» врачлардек бўлиш орзуси уни ўжар қилиб қўйган эди. Бошқа ҳамкасбларидан шу хислатлари билан ажралиб тургани учун ҳам баъзи ғийбатларга сабаб бўлган эди. Ёлғиз яшаганим учун гап-сўз бўлмайин, деб касалхонага ёши элликка етмаган ходима ва ҳамшира олмасди. Келган касалнинг ҳожатини чиқармай қайтармагани учун ҳамкасблари орасида «билмаган ишига бурнини суқиб, ўзини кўрсатадиган», «билағон» деган ном олган эди. Касалхонанинг кичкина бир ҳужрасида ичкилик ичмай, чекмай, кам харжлик билан яшарди; аммо маошининг бир қисмини китоб билан журналларга, бир қисмини касалхона пули билан олиб бўлмайдиган баъзи бир дориларга сарф қиларди. Шу важдан унинг хасислиги тилларга достон бўлган,

ҳатто ўгрилиқ қилса керак, деган гумон ҳам туғилган эди. Банкда саксон ёки юз минг лира пули бор, деб гап қилишарди.

Бош врач буларнинг ҳаммасини билар эди. Ҳатто ўзига яхши муомалада бўлган ва унинг аҳволини яхши билган баъзи танишларининг ҳам уни аҳмоқ ҳисоблаб масхара қилишини яхши билар, бироқ ҳеч парво қилмай. ўжарлик билан ўз ишни давом этдираверарди. У, буларни олижаноб одам бўлганидан ёки инсонга нисбатан қалбида оташин бир муҳаббат борлигидан эмас, балки ўзидан бошқачароқ фикрда бўлган одамлардан жирканганидан қиларди, бу одат унга бир касалликдай ёпишиб олганди. У қўлидан келган яхшилиқни аямаган касалларига ҳам: «Фурсат топсангиз, сизлар ҳам бошқалардек номуссизлик қиласиз... мен буни жуда яхши биламан, лекин сизларга ўхшамаганим учун, чана, сенга нисбатан вазифамни холисанилло бажаряпман!» деяётгандай, инсонга бўлган ишончини йўқотган одам сингари ғамгин бир қиёфада муомала қилар эди.

— Нима касалинг бор, ўғлим?— дея кўзларини Иброҳимга тикди, врач.

— Касалим йўқ, доктор афандим... Фақат хотиним... туғолмаяпти... Сизга олиб келдим. Ташқарида, аравада... Ёрдамингизга сизиниб келдим...— деди Иброҳим.

Врач болдирига биров темир билан ургандек сапчиб ўрнидан турди. Ваҳима билан қараб турган Иброҳим врачнинг кўсасимон юзи тутақиб, сарғайиб кетганини кўрди. Иброҳим титроқ овоз билан:

— Шундоқ, доктор афандим... Икки доя овра бўлди... Ҳам ўзимизники, ҳам Кўпри қишлоқлик доя... Болани олишолмади. Шундан кейин олдингизга олиб келдим... Қайтариб юборманг!— деди.

Врач заҳарханда қилди:

— Афсуски сизни қайтариб юбораман, ўғлим!

— Раҳм қилинг, доктор афандим, Осиё ташқарида, қишлоққа етмасдан аравада ўлади.

— Шундай бўлиши ҳам мумкин. Лекин сизни қабул қилмайман.

— Оёқларингизни ўпайин, доктор...

— Оёқ ўпа-ўпа, шу аҳволга тушдинглар!

Врачнинг юзидан аримаган заҳарханда Иброҳимни бутунлай эсанкиратиб қўйди.

— Энди нима қиламан, доктор афандим?

— Хотинингни олиб, Истасён кўчасидаги хусусий туғруқхонага борасан! Пулниг бўлса, бола туғилади, бўлмаса туғруқхона олдидаги ялангликда аравани тўхтатасан. Ё хотининг дод-войлаб ўша ерда туғади ё қишлоққа қайтишда аравада туғади. Мабодо туғолмаса, ўлади. Тушундингми?

Иброҳим, қишлоқда «отахон» деб ном чиқарган доктор ҳақиқатан ҳам шуми ё бошқами дегандай, ҳайрон бўлиб унга тикилди. Буни пайқаган врач:

— Нега анқайиб қолдинг? Мен сенга тўғрисиини айт-япман. Менга бу касалхонага хотинлар касали билан келганларни қабул қилиш маи этилган. Тушундингми? Мен фақат хирургман, қўл, оёқ кесаман. Бошқа нарса қўлимдан келмайди!

Бу гапни айтар экан унинг сарғиш юзига ҳеч ярашмаган табассум лабларини икки ёнга тортиб борарди. У йиллар давомида юзларча аёлларнинг қорнини ёриб боласини олган. Бироқ, ҳозирги пайтда касалхонада хотинлар касали бўйича врач йўқлигига қарамай, ўз касбига алоқаси бўлмаган ишларга аралашаётгани ва ҳар бир нарсага тумшуғини суқиб, аҳолининг жонига қасд қилаётгани тўғрисида одамлар ҳар хил гап тарқатишарди.

Шаҳарда янги очилган туғруқхонанинг эгаси, врач Мутана Жонқурторон одамларнинг соғлигини ҳимоя қилиш мақсадида губернаторга арз қилди. У қулоқ солмагач, Соғлиқни сақлаш министрлигига шикоятнома юборган, айни вақтда Анқарадаги амалдор қайнатасига ҳам хат ёзган эди. Қайнатаси губернаторлик пайтида ўз қўл остида соғлиқни сақлаш бўлимининг мудирини бўлиб ишлаган, ҳозир эса, Совлиқни сақлаш министри бўлган таниши билан учрашган. Министр ҳам, аҳолини бундай хавфдан сақлаб қолиш мақсадида, бизнинг бош врачни огоҳлантиришни муносиб кўрган эди. Бош врач буларни эслар экан, бу огоҳлантиришга хилоф иш қилиб қўйишига сал қолганидан жаҳли чиқиб гижинди.

— Яъни, ўғлим, хотинингнинг дардига дармон бўладиган докторимиз йўқ. Шунинг учун касалини олиб, туғруқхонага бор. Доктор Мутана Жонқурторонга ёлвор, эҳтимол бир оз пул олиб, касалингни кўриб қўйса,— деди.

Сўнгра ўғирлиб, деразадан осмонни томоша қила бошлади. Иброҳим кетмади.

— Сен борсан-ку, доктор афандим... Менга бошқа одам керак эмас... Қурбонинг бўлай!

Ўзини зўрға босиб турган врач:

— Иложи йўқ дедим-ку, ахир, ўғлим!— деди дағаллик билан ва эшикни шартта очиб, ташқари чиқди-да, ўз бўлмасига кириб кетди.

Иброҳим ноилож коридорга чиқди. У, дардига нажот излаган одамдек ўнг-сўлга қаради. Боққа томон очилган дераза ойналарига гингиллаб ўзини ураётган пашшалардан бошқа биронта жонли нарса кўринмади.

* * *

Врач Мутана Жонқурторон ўттиз бешларга борган, малла жингалак сочли, тилла кўзойнак таққан, кибор кўринишли, овози йўғон, лекин ёқимли киши эди. У, Осиёни кўчада, аравада ётган жойида кўрди, сўнгра Иброҳимга қараб:

— Касал шу ерда қолсин, сен мен билан юр!— деб ичкари кириб кетди.

Стол ёнидаги креслога ястаниб ўтириб олгач, мовий кўзларини деразага тикиб, ҳисоблашга тушди, кейин:

— Тўрт юз лирага болани олиб бераман, ука! Қийин, ҳамда масъулиятли операция қилишим керак. Буни ҳар қандай доктор ҳам қилавермайди. Ўйлаб кўриб жавобини бер,— деди.

Иброҳим гангиб қолди. Хонадан чиқа солиб, Осиёнинг ёнига югурди. Ҳўкизларга «чуҳ!» деди. Худди шу топда Осиё яна тўлғоқ тутгани учунми ёки унинг учун қишлоққа қайтиш ўлим билан тенг эканини билиб даҳшатга тушгани учунми, ҳар нечүк, яна чинқира бошлади. Атрофга ўткинчилар тўпланди. Иброҳим аравани қайтариб, туғруқхона ёнидаги ялангликка олиб келди-да, индамай чап томондаги ҳўкизни бўйинтуруғдан чиқарди. Уни ҳайдаб бозорга олиб борди, бир юз ўттиз лирага сотиб, ҳарсиллаганича туғруқхонага қайтиб келди. У, Осиёнинг олдига ҳам бормай, тўғри врачнинг бўлмасига кирди, бор пулини столга ташлаб:

— Кел энди, оёқларингни ўпай... Осиёнинг кутишга мадори қолмади. Вақт ўтмасдан болани нима қилсанг қил!— деди.

Жонқурторон пулни битталаб санаб бўлгач, улоқтирди:

— Ёш боламисан?.. Бир юз ўттиз лирага қорин ёриб, бола олиб бўладими? Ма, бу пулингни дояга бер!

— Доядан фойда йўқ, доктор афандим... Битта ҳўкизимни сотдим, шу пулни беришди.

Шу чоқ очиқ ойнадан аравада ётган Осиёнинг додлаган овози ичкари кирди. Иброҳимнинг юзида даҳшат, Жонқуртороннинг лабларида эса ғалати бир кулимсираш кўринди.

— Қолган ҳўкиз билан аравани ҳам сот, балки тўрт юзга етказарсан.

— Истагингни берай, доктор. Ҳаммаси сеники бўлсин. Лекин Осиёни кўп қийнама...

— Тўхта-чи... Мабодо ҳўкизлар билан аравангнинг пули тўрт юз лирага етмаса, унда нима бўлади?.. Сен менга яна икки юз етмиш лирага тилхат ёзиб бер. Хотинингни операция қилгунимча, пулни топиб келасан. Қани, гўдайнб тураверма!

Жонқурторон дарров тилхат ёзди, Иброҳим эса бармоқ босди.

Ҳушидан кетган Осиёни операция хонасига кўтариб кетишаётганида, Иброҳим яқка ҳўкиз қўшилган аравани ичидаги кўрпа-ёстиғи билан бозорга ҳайдади. Лекин бу сафар икковига юз эллик лирадан ортиқ беришмади. Ҳўкиз қари ва кучсиз эди. Харидорларнинг ҳўкизга қарагилари ҳам келмай, «Қари экан, юз лирага ҳам арзимайди!»— дейишарди.

Иброҳим бунга ҳам рози бўлди. У, юз эллик лирани чангаллаганича туғруқхонага югурди. Ҳамшира Осиёнинг қутулгани ҳақида хушхабар берди. Врач у билан йўлакда учрашди. Иброҳим дарҳол кўлидаги пулни узатди.

— Шундан ортиқ бўлмади, доктор афандим. Айбга қўшма!

— Бу нима деганинг? Нима, бу ер сенга худойихонами? Мана, пешона тери тўқдик, Операция бир соатга яқин давом этди, хотининг ҳам омон қолди.

— Бола-чи?

— Бола ўлик чиқди. Яна бирор соат кеч қолганда, онаси ҳам унга ҳамроҳ бўлар экан.

— Ўлик экан?! Ўғил эканми?

— Ўғил... ҳечқиси йўқ... Кейингисининг умрини берсин... Икковингиз ҳам ёшсиз. Қани, сен бу ерда турма,

қишлоғингга бориб, қолган пулни топиб кел... Яна юз йигирма лира келтирасан!

— Қаердан топаман, доктор афандим!.. Иложи йўқ. Мутана Жонқуртороннинг йўғон ва ёқимли овози тўсатдан дағаллашди:

— Бу нимаси? Мени алдамоқчимсан? Гапни чўзма! Беш кундан кейин хотининг бу ердан кетиши керак. Юз йигирма лирани олиб келиб, хотинингни оласан. Акс ҳолда бу ерда қолган ҳар кунига яна ўн беш лирадан ҳақ оламан!

Иброҳим юз йигирма лирани олиб келолмади, Жонқурторон ҳам унга хогинини бермади. Бир ҳафтадан кейин туғруқхонага яна келган Иброҳимга:

— Қарзинг энди бир юз олтмиш беш лирага етди. Эртага юз саксон, индинга юз тўқсон беш лира бўлади. Пулни олиб келмагунингча, хотинингни бермайман. Қани, аравангни торт!— деб бақирди, унга яна Осиёни кўрсатмади.

Осиёнинг ўғай онаси Мақбула хола билан маслаҳатлашиб, қизини зўрлик билан касалхонадан олиб чиқмоқчи бўлди. Аммо ходималар билан бош ҳамшира икковини қувлаб чиқаришди. Зинапоягача тушган Осиёни икки шапалоқ уриб жойига ётқизишди. Кейинчалик бунақа ҳодиса рўй бермасин, деган мақсадда унинг кийим-кечакларини беркитиб қўйишди.

Иброҳим кўтарилиши кечикиб кетган хирмонни яна бириси кунга қолдириб, Жонқурторонга ёлворди:

— Доктор афандим! Барча экиними сотиб, қишда оч қолсам ҳам эллик лира топа олмайман... Қурбонинг бўлай, Осиёни бергин, мен кетай!

— Қўп гапирма. Сиз қишлоқилар алдоқчи бўласиз... Худо бир деганларингда ҳам сенларнинг гапингга ишониб бўлмайди. Икки юз йигирма беш лира келтирмагунингча, хотинингни бермайман!

— Доктор афандим, ахир бола ҳам ўлик туғилди-ку... Тўрт юз лирани нимага оласиз!

— Қўлимда тилхатинг бор. Кейинги ётган кунларига ўн беш лирадан тўлайсан. Бу ишда муттаҳамлик кетмайди... Қани, аравангни торт!

Иброҳим яна Осиёни кўролмади қишлоққа қайтди.

Операциядан кейин орадан ўн беш кунча ўтди. Жонқурторон бировни текинга боқадиган сахийлардан эмасди. Иброҳимнинг пул тўпиб келишидан ҳам умиди-

ни уза бошлаганди. Шундан кейин туғруқхонада ишловчи хотинлардан бирини ҳайдаб, ўринга Осиёни ишлата бошлади. Ҳали унча соғаймаган бечора қиз, бўздан тикилган ва почалари боғлаб қўйиладиган иштон билан энги калта кўйлак кийиб, эртадан кечгача ер супурар, ахлат ташир, туфдонларни тозалар эди.

Бир неча кун ўтгач, ўгай она Мақбула хола билан бирга келиб яна Осиёни олиб қочмоқчи бўлишди. Туғруқхонага келиб, гўё гапиришмоқчи бўлгандек юзларидаги рўмолни олишди, ичларига яшириб олган шалварни Осиёга узатишди. Осиё ҳожатхонада кийиниб, бошига рўмол ташлади. Улар бирга чиқиб кетишаётганида, ходималардан бири сезиб қолиб, худди кўча эшик олдида Осиёга ёпишди. Катта жанжал бўлди. Ҳар икки томон Осиёнинг қўлидан тортар, у эса, бақириб йиғлар эди. Шовқин-суронга чопиб келган ҳамшира Осиёнинг бошидаги рўмолини тортиб, очиб юборди, шундан кейин кампирлар ўз ниятларидан қайтиб, қарғай-қарғай жўнаб кетишди.

Эртасига Иброҳим саҳарлаб туғруқхонага келди. Врачнинг олдига чиқиб, шу вақтгача ўзида кўринмаган бир дағаллик билан:

— Доктор афандим,— деди,— хирмоним ўлда-жўлда ётибди, уйим бесаранжом. Хотинимни берасанми, бермайсанми?

Унинг авзойини кўриб, саросимага тушган, лекин сездирмасликка уринган Жонқурторон олдидаги баъзи қозларни титкиларкан бошини кўтармай:

— Икки юз лира келтир-да, хотинингни олиб кет-вер! Ошиғи керак ҳам эмас!— деди.

— Ҳозир Осиёни берасанми, йўқми?

— Айтдим-ку, ука, пулни олмасдан туриб, бера олмайман!— деди Жонқурторон янада юмшаб.

— Ундай бўлса, сенга қола қолсин. Қишлоқда хотин қуриб кетмаган! Фойдаси сенга тега қолсин!

Иброҳим эшикни шартта очиб, ташқари чиқди. У, икки қадам нарида, деворга суяниб турган Осиёни кўрмай, зинадан югуриб тушиб кетди.

* * *

Осиё ишларини ярим кечада тугатди. У, ҳожатхона билан ошхонани тозалаб бўлиб, парда билан тўсилиб,

ажратилган бурчакка кирди. Ерга солинган ўринга узола тушиб, устига чойшапсиз кир одеялни тортди. Коридорда хира ёнаётган лампа унинг хонасига ҳам нур сочмоқда эди... Қорнида ўлик боласи билан аравада келаётган пайтдагидек тим қора кўзлари шипда бирор нарса қидиргандек жавдирарди.

Ирғиб ўрнидан турди. Бош томонидаги кичик деразани очиб, пастга қаради. Бир ярим одам бўйи келарди. Кўйлак-иштон устидан бирор нарса кийиш эсига ҳам келмай, яланг оёқлигича ўзини пастга, боққа ташлади... Шу он оғзидан отилиб чиқмоқчи бўлган фарёдни кафти билан зўрға тўсиб қолди. Қаттиқ бир оғриқ, қорнидан бошланиб оёқ ва елкаларигача тарқалган санчиқ кўз олдини қорайтириб юборди. Қорнини чангаллаганича кўчага чиқди, зўр-базўр қадам ўсиб, қишлоғи томон йўлга тушди. Шаҳардан чиққандан сўнг йўл катта дарё ёқалаб борар эди. Қорайиб кўринаётган толларни оралаб, қирғоқдаги ўтларни сийпаб, шувиллаб оқаётган сувнинг шовқини шаҳардан узоқлашган сари кучаярди. Дарёнинг бурилиш жойида бу шовқин, оломоннинг овози сингари дам юксалар, дам пасаяр эди.

У, борган сари зўраяётган оғриқни қўли билан босиб, даф қилишга уринар, аммо бу фойда бермас эди. Икки букилиб бораётган Осиё дарёнинг шовқини оҳангида: «Ҳа... қишлоқда хотин қуриб кетмаган-ку!» деб такрорларди. Қорнини чангаллаб олган қўлдан ўтиб, бўз иштонини ивитаётган илиқ, қора бир намлик оёқларига сирқимоқда эди. Буни пайқаб, қадамини янада тезлатди, энгашиб югурди. У, йўлда кетаркан, дарё шовқинини босиб ўтиб, сўл томондаги тоғ қояларигача бориб етган кучли бир овоз билан: «Қишлоқда хотин қуриб кетмаган-ку!!!» дея бақирарди.

Ярадан сизиб ётган қон қумга аралашиб пилч-пилч оёққа ёпишар, ерда эса қора нуқталарга ўхшаш из қоларди.

У, қишлоққа етиб келганида, икки букилиб, боши тиззаларига тегай деб қолган эди. Шунга ҳам қарамай, у ҳамон даҳшат билан: «Қишлоқда хотин қуриб кетмаган-ку!» деб бақирарди. Бу товушни эшитиб одамлар югуриб чиқишди. Улар етиб келганда Осиё ерда типирчилаб ётарди. Даст кўтариб олиб кетишди. Бироқ, у тонгга етмай жон берди.

ҚАЛДИРҒОЧЛАР

Шаҳар чеккасидаги кичик дарёнинг қирғоғида, шохлари сувга эгилган кекса бир тол бор эди.

Илк баҳорда бу толнинг шохига бир урғочи қалдирғоч келиб қўнди. У, дарёнинг бу бошидан у бошига чақмоқдек учган, оқ сийналарини сувга тегизиб, ялтироқ қанотлари билан қурт-қумурсқаларни тутаётган бошқа қалдирғочларни кузата бошлади. Бошини секин-секин тебратар, чуқур ўйга чўмгани кўриниб турарди.

Тол шохлари шитирлади, бир эркак қалдирғоч келиб рўбарўдаги шохга қўнди.

Қалдирғочлар орасида ортиқча такаллуф бўлмайди... Улар узундан-узоқ сўрашиб ўтирмай, дарровгина танишиб олишди.

Аввалига сўз сувдан, ҳаводан бошланди. (Икки киши янги танишганда сувдан, ҳаводан сўзлашиши бир одатдир). Бир оздан кейин эркак қалдирғоч шохдан шохга ўтиб, олдинроқ борди. Урғочи қалдирғоч уялиб, сал тортинган бўлди. Муҳаббат қозони қайнади...

«Бўлиши мумкин» демангиз-да, илк баҳорда, ҳамма тўрт тарафга югуриб захмат чекаётган бир пайтда икковининг тол شوҳида суҳбат қуриб ўтириши куракда турадиган ишми?

Бизнинг қалдирғочларнинг иккови ҳам антиқа эди, яъни нариги қалдирғочларга ўхшамасли. (Бошқаларга ўхшамаганларни, антиқа дейдилар.)

Бошлаб урғочи қалдирғоч қочирим қилди: «Нега сиз ишламайсиз?» Бўлак қалдирғоч бўлганда, дарров «Сиз

нега бу ерда ўтирибсиз?» деб саволга савол билан жавоб қайтарарди. Аммо бизнинг қалдирғоч оғир-оғир хўрсиниб қўйди-ю, чурқ этмади. Урғочи қалдирғоч унинг сукут этганини тушунгандек бошини тебратди ва кўзларини пастда шилдираб оқаётган сувга тикди.

Бирпас жим бўлиб қолишди.

Эркак қалдирғоч кўзларини урғочи қалдирғочга тикиб, гапира бошлади:

— Шуларга қаранг....— деб пастда бир-бировига қарама-қарши ўқдек учиб, бўзчининг моксидек ўтаётган қалдирғочларни кўрсатди.— Шуларга қаранг!.. Эрта-кеч демасдан, ёз-қиш демасдан ишлаганлари ишлаган. Мен булардан бир неча марта: «Нега бундай ўзингизни қийнайсизлар?»— деб сўрадим. Жавоб бермай елкаларини қисиб, мендан узоқлашдилар.

— Иккимиз бир-биримизга сен деб мурожаат қилсак қандай бўларкин?— деди урғочи қалдирғоч.

Эркак қалдирғоч ўзининг жиддий гапларига жавоб бўлмаган бу сўзни кутмаган бўлса ҳам, бу таклифдан севинди ва яна сўзида давом этди:

— Тўғриси уяламан... Ҳамма қушларни бир қатор қилиб қўйганларида бизлар биринчи бўлиб чиқмаймиз. Аммо қилиғимиз, афти-башарамиз туппа-тузук. Ақлимиз, фаросатимиз эса, эртадан-кечгача тинмай, овози борича чувиллаган булбулникидан устун келади. Қанотимизни бир қоқсак, энг тез учадиган каптарлардан ҳам ўзиб кетамиз. Ҳолбуки, қушларнинг ичида энг бахтсизидай эртадан-кечгача ит тинади, қуш тинади — биз тинмаймиз. Мана шу аҳмоқ чумчуқ ҳам беш кунлик умрини кайф-сафо билан ўтказди-ю, биз бўлсак, ораларидан ўқ сингари учиб ўтган чиройли дарахтларнинг қадрига етмаймиз.

Бир оз тўхтаб, урғочи қалдирғочга кўз қирини ташлади:

— Эртага, ўлганимиздан кейин биров биздан, «Дунёга келиб нима кўрдинг?» деб сўраса, жавоб беролмай дудуқланиб қоламиз. Учишдан у ёқ-бу ёқни кўришга ҳам қўлимиз тегмайди...

Урғочи қалдирғоч кўзларини сузиб:

— Оҳ! Сен ҳам худди мен сингари ўйлабсан-а!..— деди.

— Сени бу ерда ёлғиз ўтирганингни кўргандаёқ мен ўйлаган нарсаларни ўйлаганингни англаган эдим, шун-

дай эмасми, а? Дунёни тузукроқ кўрмасанг, дунёнинг нима эканлигини яхшироқ англамасанг, нимага дунёга келдинг? Турмушнинг маънисини билмагандан кейин, нимага яшаймиз?

Урғочи қалдирғоч унинг сўзларини тасдиқ этгандай бошини қимирлатди:

— Атрофимга назар ташласам, сенга ўхшаб, тўрт томонга шошилдиб учаётган қалдирғочлардан бошқа бир нарсани кўрмайман. Ўзимча, мен ҳам шулар зотиданми дейман. Яна ўзимга ўзим, йўғ-е, мен булар зотидан бўлмасам керак, дейман. Улар ҳам мени кўпда ёқтиришмайди. Нима қилайин, шу ерда ўтириб атрофни томоша қиламан. Сиз ҳам анави, нимаиди, сен ҳам келмасанг, бу ёзни якка ўзим ўтказар эдим.

Шомга қадар роса чақчақлашдилар... Сўнгра хайрлашдилар. Шундай қилиб, ҳар куни учрашадиган бўлиб қолишди.

Бир-бирларига тикилишиб сўзлашмаган гаплари қолмади, ҳар эшикка кириб чиқишди...

Агар қалдирғочлар орасида китоб ёзиш одати бўлгандайди, буларнинг ёзган китоблари, албатта, университетларда ўқитилар эди.

Секин-секин бир-бировларига ўрганишиб қолдилар, кўпинча урғочи қалдирғоч аввалроқ келиб, кўзини сувга тикиб, эркак қалдирғочни кутиб ўтирарди. Бир кун гуллардан, бир кун юлдузлардан, бир кун бошқа қалдирғочлардан сўзлашардилар. Икковининг сўзи бир-бирига мос келарди. Лекин икковининг ҳам кўнглида кун сайин, яширинча кучайиб бораётган бир қўрқув бор эди. Бу — бир куни бошларига тушадиган жудолик қўрқинчи эди.

Иккиси ҳам жудоликдан сўз очишга журъат этмасди. Ким билади, эҳтимол мақсад янглиш англашилиб қолмасин, деб андиша қилишар. (Кўпинча кўнгил туйғулари янглиш англашилади.)

Кўнгилларида борган сари орта бораётган жудолик қўрқувини ётиғи билан бир-бирларига гапириб бериш йўлини ўйлай бошладилар.

Масалан:

«Ҳеч айрилмайлик, шундай эмасми?» десалар бўларди.

Аммо бу гап кенг маъноли ва ноаниқ эди. Бу ўзи қанақа айрилмаслик?

«Бир уя' қурайлик!» десалар, бу ҳам томдан тараша тушгандай бўлар ҳамда худди бошқа қалдирғочларга ўхшаб қолгандек кўринарди.

Дунёнинг бир равогга ўхшаганлигидан, осмоннинг чексизлигидан, сувлардан ва бошқа қалдирғочларнинг турмушларидан ўзаро суҳбатлашарканлар, бир-бировларига ҳасратли термулишар ва «бир-биримиздан қандай айриламиз?» демоқчи бўлар эдилар.

Тақдирнинг унчали шафқатли эмаслигини ва бир-бириларига жуда яқин бўлган кишиларни қайта учратмаслигини яхши билар эдилар. Уларнинг тиллари бошқа қалдирғочлар тилига ўхшаса ҳам, бу тилда истаган сўзларини сўзлашга уялар эдилар. Бу тил уларнинг ичларидаги дардларини ифода этолмас эди.

Аста-секин кўзларини ғам босди. Дўстлик ва муҳаббатдан гап очилганда товушлари негадир титрарди, балки ўзларига шундай туюлар.

Шундай пайтларда улардан бири қаҳқаҳлаб кулар, юраклари ўртаниб турса ҳам ҳазиллашгандай бўлиб кўринишга уринарди...

Ниҳоят иккиси ҳам ишнинг ҳадеб шундай силлиқ кетавермаслигини англашди. Очиқроқ гаплашишга аҳд қилишди.

Эрталаб бир-бирлари билан учрашганларида урғочи қалдирғоч айтмоқчи бўлган сўзларини имо-ишора билан англамоқчи бўлди. Худди шу пайтда улар ўтирган тол шохидан сариқ бир барг чирт этиб узилди-ю, лапанглаб, эркак қалдирғоч урғочи қалдирғочга маъноли қараб турган пайтида ораларига тушиб тўсиб қўйди.

Эркак қалдирғоч бу боқишни кўролмай қолди. Икковлари ҳам фақат сариқ баргни кўрдилар.

Эркак қалдирғоч, «Сендан ҳеч айрилмайман» демоқчи бўлиб турган ҳам эди, ғув этиб совуқ шамол турди... Урғочи қалдирғоч эркак қалдирғочнинг сўзларини эшитмади. Иккаласи ҳам фақат визиллаб эсаётган совуқ, шамолнинг товушини эшитди. Бир-бировларининг кўзларига боқишди, энди уя қуриш пайти ўтганлигини, куз келганлигини ва айрилиш вақти етганини англашди, иккаласи ҳам уҳ тортишди.

Устларидан анча қалдирғочлар учиб ўтиб, иссиқ ламлакатларга кетдилар.

Айрилдилар... Қайта бир-бирларини кўрмадилар: Аммо икковлари ҳам кичкинагина сой бўйидаги толни,

у ерда ўтган ширин кунларини, гўзал баҳор ва ёзни сира унутмадилар.

Иккаласи ҳам ёзда ўзларидек яйрамаган қалдирғочларга менсимай, хўмрайиб қарашарди... (Чунки озчилик кўпчиликка негадир хўмрайиб қарайди.)

СҮНГСИЗ ҲИКОЯ

Мен Қониядаги ахлат ташланадиган жарлик яқинида бир кекса аёлникида турардим. Менга «тўла мебелланган», деб ижарага берилган уйнинг бор-йўқ буюми биттагина қора темир каравот, эски стол ва иккита йиғма темир курсидан иборат эди. Қаттиқ совуқ тушгач, булар ёнига тунука печька ҳам қўшилар эди.

Уй эгаси паст бўйли эллик беш ёшлардаги аёл ҳамиша узун одми кўйлак кийиб юрар, эски қора шолрўмоли бўлса, елкасидан тушмасди. У жуда камгап бўлиб, доим қовоғини солиб юрар, меникига фақат ўрнимни йиққани (мен чиқиб кетганимдан кейин) ва печькага ўт ёққани (агар кечқурун ишламоқчи бўлсам) кирарди.

У кунда лампамдаги керосиндан қуйиб олар, ертўладаги ўтинимдан ўғирлар, кечқурунлари бир соат ҳам ёқмаслигимга қарамай, бешинчи лампага икки кунда ярим литр керосин кетибди, деб мени ишонтирмоқчи бўларди. Уйимда кунига фақат бир марта печька ёқилишига қарамай, олиб қўйган ярим тонна ўтиним фақат икки ойга етар, қишнинг ярмига бориб, уч баравар қимматига яна ўтин сотиб олишга мажбур бўлардим. У бунни тамомила табиий бир ҳол деб биларди. Лекин мен бу ҳақда унга ҳеч нима демасдим.

Эрталаблари у ювинишимга керосиндан бўшаган бидонда сув келтириб берар, унда қил, чўп-хас сузиб юрарди. Мени шундан халос қилсангиз деб. неча бор

илтимос қилмай, барибир фойдаси бўлмади. Сабрдан бошқа иложим йўқ эди. Негалигини билмайман-у, лекин менга бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юришдан ёмоли йўқ. Умуман, ўзим саёҳатни яхши кўрсам ҳам кўчиб юришга ҳеч тоқатим йўқ. Уйимнинг бир бурчагида бетартиб ётган китобларни кўтариб юриш кераклигини эслаганимда, юрагим орқамга тортиб кетарди. Бундан ташқари мен нима учундир одамлардан номус қилардим. Уй эгасига: «Сизникида тинчгина яшаб бўлмайди, мен кўчиб кетаман!» дейишга уялардим. Баъзан кечалари каравотга узала тушиб печкадаги ўтинларнинг чирсиллаб ёнишини эшитиб, мутолаага берилардим. Энди ширин мудроқ босиб келаётганида бирдан эшик тақиллаб, хонага уй эгаси кириб келарди. У бир қўлида каттакон хокандоз, бир қўли билан ҳамиша ёшланиб турадиган кўзларини ишқар эди: «Бир оз кўмир олишга рухсат этадиларми, афандим?» деб, нима дейишимни кутмаёқ, печканинг қопқоғини очиб, ундаги — бор оловни сидириб оларди.

Инсон қанақа махлуқ ўзи! Бундай дамларда мен унга қараб бақиргим, тинч қўясанми, йўқми деб юборгим келарди. Кунда кечкурун кириб келаверадиган бу аёлнинг оёғини тийиб қўйиш учун шартта ўрнимдан турсам-у, печка ёнида ётган палёнлардан бирини ола солиб, бошига боплаб туширсам дердим. Лекин чиқиб кетаётиб: «Хайрли кеч, афандим», деганида жаҳл аралаш жилмайиб қўя қолардим.

У вақтларда ҳаётим тасаввур қилиб бўлмас даражада бўш, кўнгилсиз ва беҳуда ўтарди. Кунда эрталаб вақтли туриб ишга кетар, тушда ва кечкурун кичик бир ошхонада насияга овқатланар, бошим оғиб карта ўйинини томоша қилиб қолмасам, кечкурун барвақт қайтардим. Юрагимни моғор босганди; газетага қизиқмай қўйдим, биров билан гаплашиш ҳам малол келадиган бўлиб қолди, биронта дўстим билан пивохонада бирон стакандан вино ичиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириш ҳам кўнглимни очмасди. Мен гоҳи-гоҳида кўчада учраб қоладиган чиройли хотинларга қайрилиб ҳам қарамасдим. Бундан завқлироқ, бундан маъниллироқ, тўқис бошқа бир ҳаёт мавжуд деган хаёлнинг ўзи ҳам энди менинг қарахтлигимни бузолмасди. Мен ҳатто китобни фақат одат бўйича, ё ўзимдан-ўзим уялганим учунни қўлга

олардин, рухний кечинмаларга тушган вақтларимда ҳам китоб мен учун аҳамиятини йўқотмас эди. Энди китоб мени ҳаяжонга солмаслигини, ўйга чўмдирмаслигини, мени бирон бир ҳаракатга рағбатлантирмаслигини билсам ҳам, бу нарса мени ташвишлантирмасди. Фақат кўриб турган нарсалар билангина яшардим. Дунёда мен ишга қатнайидиган чағи, лой кўчадан, фиштин деворлардан ва гаплари ўша заҳотиёқ хаёлдан кўтарилиб кетадиган бир неча хушчақчақ дўстларимдан бошқа ҳеч нарса йўқдек туюларди.

Шу вақт бир воқна, худди уйқуда ётган кишини ирғиб ўрнидан туриб кетишга мажбур қилувчи ҳайқирӣқдек кўзимни очди.

Ун беш-йигирма кунда бир кекса хотин келиб, кир-чиримни ювиб берарди. Лекин, у фақат ташқи кўринишдангина кексаларга ўхшар, ҳақиқатда эса ҳали ёш эди. Чамамда ёши ўттизларда эди. Лекин унинг пастаккина мункайган жуссаси, ориқ ва узун қўллари, мурдаиikki сингари ич-ичига тушиб кетган қора кўзлари ёшнинг аниқлаб бўлмайдиган кампирга ўхшатиб қўйган эди. Оғзида битта ҳам тиши қолмаган, Чеҳрасини ажин босиб кетган, жигар ранг кўйлагининг этаклари остидан чиқиб турган чиллакдек оёқлари ипи узилган каттакош эркакча ботинкаси ичида йўқ бўлиб кетарди. Бу кирчини менга уй эгаси топиб берган эди. Аёл йигирма беш курушга бир неча сидра ички кийимларимни ювиб берар эди.

Бир куни кечга яқин ишдан келсам, кирчи хотин ҳали ҳам кир юваётган экан. Ҳаво булут бўлгани учун у кирларини айвонга тортилган арқонга ёйиб қўйибди. Кирлар орасида бир неча бегона чойшап билан кўйлак кўринди. «Булар кимники?» деб сўрасам, аёл менга, уй эгаси кирларингиз орасида ўзининг кирларини ҳам ювиб беришни сўради, деб жавоб берди. Мен хижолат бўлиб кетдим, нафратландим. Мен туфайли инсофсизлик қурбони бўлган бу қашшоқ аёлни уйга бошлаб киргим, унга тасалли бергим келди. Бироқ кейин ўзимга-ўзим: «Ҳар ҳолда, ўзлари келишишган бўлса керак, ахир уни бу ерга келгин деб ҳеч ким мажбур қилмаган-ку»,—дедим. Чўнтагимдан йигирма беш куруш олиб, бир оз ўйланиб тургач, яна ўн куруш қўшдим-да, унга бердим, кейин уйга кириб, эшикни беркитиб олдим.

Эртасига уй эгасидан унинг кимлигини суриштир-

дим. Шунда ўзи уялмай-нетмай уни тоғ-тоғ кирларини бепул ювиб беришга мажбур қиладиган бераҳм аёл:

— Бечора жуда камбағал хотин,— деб жавоб берди.

Кейин у аллақандай бир воқиани сўзлай кетди. лекин мен кирчи хотин жуда камбағал эканини, шу маҳаллаликлардан уч-тўрттасининг кирини ювиб юришини англаб ололдим, ҳолос.

Ҳар тўрт-беш кунда йигирма-ўттиз куруш топса, қандай кун кечираркин? Қариндош-уруғи бормикин? Ўзи қаерлик? Беихтиёр шунга ўхшаш анча-мунча саволлар туғилди. Бу аёлни ўйлар эканман, кишилар ҳаётига аста-секин сўниб бораётган қизиқишим қайта уйғонгандай бўлди. Унинг совуқдан кўкарган қирра бурнини, эртдан-кечгача тоғорага энгашавериб букчайган гавдасини, заиф, титроқ овозини эсладим.

Икки кундан сўнг кечқурун уйга қайтаётиб, уни эшик олдида учратдим. Кун совуқ, пальтомнинг ёқасини кўтариб олганимдан буғ босиб, кўзойнагим хиралашганди. Ёнимдан калитни олаётганимдагина остонада ўтирган аёлга кўзим тушди.

— Ким бу? Нима қилиб ўтирибсан?— деб сўрадим.

У бир неча соат югуриб, энди нафасини ростлаб ололмаётган кишидек ҳаллослаб тез жавоб берди:

— Ҳеч нима... Ҳеч нима!.. Биронта иш топармикинман деб бутун маҳаллани айланиб чиқдим!..

Аёл ҳаяжонини яширишдан ожиз эди; мана ҳозир йинглаб юборадигандай овози титрарди. У алланима демоқчи бўлиб бир неча марта оғиз жуфтлади-ю, лекин ҳеч нима демади.

— Уйинг қаерда?— деб сўрадим.

— Ҳув анави ёқда. Араб маҳалласида,— деб жавоб берди у.

— Ҳеч киминг борми?

Аёл уҳ тортди, кўзлари пирпиради.

— Бир қизчам бор...— деди ерга боқиб.— Ёстиқдан бош кўтармайди!

— Касалми?

— Ҳа, касал... Қаттиқ касал...

Эшик олдидаги ҳалқоб сув юзини муз босганди, мен муз устида турардим. Оёқларим қотиб кетди. Кўчадан ифлос қор учираётган шамол юзимга келиб урар, кўзларимни ачитарди. Совуқдан уни ортиқча суриштириб ўтиришга ҳам иштиёқим қолмади.

— Қизингинг ёши нечада?— деб сўраб калитни бурадим.

Эшик аста очилди. Аёл алланима деб сўрамоқчи бўлди-ю, лекин фикрдан қайтиб:

— Саккиз-тўққизларда...— деб жавоб берди.

Албатта у шундай пайтда эшик олдида мени бирор мақсад билан кутган, лекин мен совуқда ортиқ у билан гаплашиб туrolмасдим. Юрагим гаш бўлиб, таъбим хиралашди. Мен унинг ҳеч қандай яхши гап айтмаслигини, унинг сўзларидан уялиб қолишим мумкин эканини билардим. Уз роҳатимни йўқотишдан чўчирдим. Мени худбинлик туйғуси чулғади, мен бунга қарши турмадим ҳам. Эшикни очиб, шошилиб уйга кирдим. Аёл менинг қочиб кетганимга ажабланмади ҳам, чунки у ҳамма ерда шундай муомалага дуч келарди. Лекин тўсатдан унинг қиёфасида таърифга сиғмайдиган қайғу кўринди. Бутун вужудини даҳшат қоллагандай бўлди. Чорраҳадаги хира чироқ аёлнинг юзини ёритиб турар, унинг кўланкаси титраб, секин-аста кўча зулматига сингиб борарди.

Мен унинг:

— Афанди! Афанди!.. Ювдирадиган киригиз йўқми?— деганини эшитиб қолдим.

— Йўқ,— деб жавоб бердим.

Тезроқ ётоғимга чиқсам дердим. Шунинг учун аёлга ўйламай жавоб бердим. У кетмоқчи бўлиб бурилди, мен эса, кўча эшикни ёпа туриб, унга:

— Хола, индинга бир кел... Тайёрлаб қўяман. борини ювиб берасан...— деб қичқирдим.

У мен томонга бошини ҳам ўгирмай, кетаётган ерида:

— Хўп,— деб жавоб берди жонсизгина.

Мен зинапоядан югуриб чиқиб, уйимга кирдим-да, ўзимни каравотга ташлаб, қўлларим билан юзимни беркитдим. Миямга бирин-кетин ҳар хил фикрлар қуйилиб кела бошлади. Бу аёл мендан бирон нарса сўрамоқчи бўлиб келган. Эҳтимол, шундай совуқда мени бир неча соат кутгандир... Уч кун бурун ўзи ҳамма кирларимни ювиб берган бўла туриб, ювдирадиган киригиз йўқми, деб сўради. Нимага келгани маълум. Мен аҳмоқ эса, ўзим уни шунчалик рўй-рост хайр сўрашга мажбур қила туриб, ҳеч нима англамадим. Очиғи, мен ҳеч нимани англашни истамадим. Осойишталигимни йўқотишдан қўр-

қиб, лоқайдлик қобиғига ўралиб олдим. Қилган ишимдан ўзим уялиб кетдим. Ётган еримдан бир неча марта ирғиб турдим. Ойнага қараб, унда кўринган башарага тупурсам дердим. Бироқ, бунга журъат этолмадим. «Қулингдан нима келарди?— деб сўрардим ўзимдан.— Нима қила олар эдинг? Қимсан ўзинг?» Аммо бошқа бир овоз менга: «Қочмаслигинг керак эди... Нима бўлганда ҳам, гапини охиригача тингласанг бўларди... Ҳатто ҳеч нимаси йўқ киши ҳам бошқаларга ёрдам қила олади, жилла қурса ширин сўз билан...» дерди.

Тун бўйи шуни ўйлаб чиқдим. Мен бу аёлдан, унинг бемор гўдагидан кўра, ўз аянчли аҳволимни кўпроқ ўйлардим. Бир неча ойдан бери давом этиб келган осойишталигим, лоқайдлигимдан бир зум ичида асар ҳам қолмади. Бундан буён ўзгалар қайғуси қаршисида хотиржам қололмасдим; ўзимда меҳр-шафқат, заифлик, кўрқув ҳис эта бошладим... Совуқ уйда эрталабга қадар ечинмасдан ётдим.

Эртасига уй эгасини чақириб, меникига кирчи хотин келиши кераклигини айтдим.

— Мен келгунча кетиб қолмасин, айтиб қўйинг,— деб, эшик олдида бир озгина кир қолдирдим.

Уй эгаси:

— Ахир кечагина...— деб гап бошлаган эди, сўзини бўлдим:

— Шундай бўлсин!

Кечқурун уй эгаси мени кулиб қарши олди.

— Кирчи хотин келмади!

Эҳтимол, аёл қайси кун кел деганимни англамагандир... Эҳтимол, бошқа ерга кетгандир... «Келади!» деб гўлдиллаб қўйдим. лекин нима учундир хавотирландим. Мен уни тоқатсизлик билан кутдим. Ўша кун кечқурун қуруқ жўнатганим учун унинг олдида айбимни юварман деб кутдим. Виждон азобидан халос бўлсам деб кутдим. Бироқ, кирчи аёл эртасига ҳам келмади. Мен уни излаб топишга қарор қилдим. Уй эгаси унинг қаерда туришини билмас экан.

— Биз керосин оладиган дўкондаги бола қўшниси бўлади,— деди у.— Даркор бўлса, ўшандан сўранг.

Ўша болани топиб, кирчи хотин турадиган уйни сўрадим. Кейин бозордаги қаҳвахонага кириб, бир ошнамдан икки лира қарз олдим-да, араб маҳалласига йўл олдим.

Шаҳар чеккасига чиққунча икки томони баланд девор билан тўсилган, тупроғи ўйнаб ётган тор кўчадан анчагина йўл босдим. Араб квартали одам бўйидан ошар-ошмас пастак уйлардан бошланарди. Бу — мисрлик Иброҳим пошонинг¹ Конияда туриб қолган сипоҳлари асос солган бир қишлоқ бўлиб, эндиликда шаҳарга қўшилиб кетган эди. Бу ерда фақат камбағаллар яшарди. Маҳалланинг кўчалари чўлдан эсадиган шамолга очиқ бўлганидан майда қор зарралари чанг-тўзонга қоришиб, осмони-фалакка кўтарилиб ётарди. Эгнимга пахталик ва пальто кийганимга қарамай, совуқдан титрардим. Ғира-шира қоронғилик тушди, кўчада зор учмайди. Аҳён-аҳёнда биронта оч ит шамолдан пана жой излаб, кўчани кесиб ўтади.

Боққоллик дўқонидаги бола, кирчи аёл турадиган маҳалланинг боққолига учранг, деган эди.

Сал нарироқдаги муюшда қия очиқ дарчадан хира шуъла тушиб турарди. Яқинроқ борган эдим, витринада турган бир неча қази, икки бўлак совун ва ширалик солинган банкага кўзим тушди. Ичкари кирдим. Манқалдаги бир неча чўғни пуфлаётган яккам-дуккам соқолли киши мени кўриб ҳайрон бўлди. Дўқонда витринада кўрганларимдан бошқа ҳеч нима йўқ ҳисоби. Бир бурчакда керосин бочкаси турибди, ёнида эса бир нечта чанг босиб кетган ўлчов идиши ётибди.

— Хўш, нима керак эди?— деб тўнғиллади яккам-дуккам соқолли киши.

Мен кирчи хотин қаерда туришини сўрадим. У ўтирган ерида икки оғиз гап билан кирчи хотиннинг уйини айтиб берди, сўнгра яна тўнғиллаб:

— Киришни ювиб, бирор нарсани ўғирлаб кетдим?— деб сўради.

— Йўқ, бориб киришни ювиб бермоқчи эди, бормадди. Шунга хавотир олиб келдим!

Боққол ишонмагандай елкасини қисди.

Дўқондан чиқдим, рўпарадаги уй олдига бориб, эшигини тақиллатдим. Атрофга зимзиё қоронғилик чўкди, уфқда эса ўроқ ой кўринди. Дераза олдига келиб ичкарига қарадим. Ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Ойнаси-

---

¹ Иброҳим пошо — Миср қўшинининг қўмондони, 1831—1833 йилларда Турк султони билан уруш олиб борган Миср ҳокими Маҳмуд Алининг ўғли.

ни чертдим. Ичкарида шарпа сезилди. Яна эшик олдиға қайтиб, кута бошладим. Бир оздан сўнг тош устида яланг оёқ шипиллаб юрган овоз эшитилди, эшик секин очилди.

Ойнинг кучсиз шуъласида эшик олдида турган аёлнинг юзини кўрдим. У титрарди. Беҳаракат қотган чеҳраси мурданинг совуқ башарасини эслатарди. Кўзлари яна ҳам ич-ичига тушиб кетган, тишсиз оғзини ёпиб турган лаблари янада юққа тортиб кетган. Унинг қўлига икки лирани тутқазиб, урра қочгим келди, ҳеч нима ни эшитмайин ҳам, кўрмайин ҳам, унинг дард-аламларига шерик ҳам бўлмайин, тезроқ қочайин дердим.

Бироқ, кўнглимда бунга қарши алланима тугён қилди ва мен аёлдан:

— Нега келмадинг? Хавотир олдим. Боланг қалай?— деб сўрадим.

Аёл совуқдан ва ҳаяжондан қалтирарди. Совуқ тошда турганимдан оёқларим қотиб кетди, у бўлса ана шу тошлар-устида яланг оёқ турарди.

— Совқотиб кетдинг,— дедим мен.— Уйга кирайлик.

Биз тош ётқизилган йўлка орқали кичкинагина боғчадан ўтиб, уйга кирдик. Уртадаги дарчадан тўрт бурчак хира ёруғ тушиб турарди. Аёл мен ичкари киргач, эшикни ёпди.

Бир оз вақт иккимиз ҳам жим турдик. Кўзларим қоронғига кўниккач, девор тагида каравотга ўхшаган бир нима турганини кўрдим. Унда бир уюм увада тўпланиб ётарди. Тикилиброқ қарасам жулдур кўрпа экан. Касал болани уйғотиб қўймай деб чўчиб, шивирлаб сўрадим:

— Қизинг тузукми?

Қаршимда турган аёл ёлворган товуш билан секин жавоб берди:

— Аччиғингиз чиқмасин, боролмадим... Қизим қаттиқ ётиб қолди. Мана бир неча ой бўлиб қолди, йиғлагани-йиғлаган, шу кунларда йиғиси бадтар ошди. Илгаригидай очликдан эмас, совуқдан нолийди... «Ойи-жон, совқотиб кетяпман!»— деб чинқиради. Ақлдан озаёздим. Бир окка¹ ўтин фалон пул, шунча пулни қаердан олай? Ҳафтада бир марта биронтасиникида кир ювсам, уйини супуриб-сидирсам, қўлимга йигирма беш ку-

¹ Окка — Оғирлик ўлчови, 1,25 килограммга тўғри келади.

руш беради. Йигирма беш курушга нима келарди? Ег, гуруч олиб, қизимга шўрва қилиб бераман. Ичига ис-сиқ кириб, енгил тортармикин дейман. Утинга пул қаёқ-да дейсиз?

Аёл няги титраб, бошқа бирон сўз айтолмади.

Қоронғида яхши кўрмасам ҳам назаримда унинг кўз-ларидан ёш қуюлаётган эди.

— Мана, бир ҳафтадан ошибдикн, шўрва ҳам ичол-май қолди,— деб давом этди аёл.— Нуқул: «Ойижон, совқотиб кетяпман», деб йиғлайди, нима қиларимни ҳам билмай қолдим. Қуруқ шох-шабба йиғиб келиб, печка-га ўт қаладим. Гур этиб ёнди-ю, ўчди-қолди. Қизим бечора ўтни кўрмади ҳам. Утинга пул топарман деб қа-ерларга бормадим. Худойимнинг бизга раҳми келмади. Уйга қайтдим, қизим бўлса: «Ойи, қаерда эдингиз! Шун-дай совқотиб кетдимки!» дейди. Кейин у тилдан қолди, мушук боладай пишиллайти, холос. Ёнига ётдим. Ҳеч кимим йўқ, бирон кишига ишоналмайман. Қизимни қу-чоқладим, болагинам худди муз дейсиз. Уни кўксимга босганим сари: «Ойижон, қаттиқроқ қучоқланг!» деб инграйти. Нимасини ҳам иситардим, қуруқ суяги қолган. Кейин инграмай ҳам қўйди. Ухлаб қолди деб ўйладим. Яна бир неча марта уйғониб: «Иситиб қўйинг, ойи!» деди. Кейин яна ухлаб қолди. На овқат, на сув сўради; ухлаб-ухлаб уйғонади-да, яна: «Иситиб қўйинг!» дейди. Ўзим ҳам қуруқ суяк бўлиб қолганман. Қандай иситар-дим уни? Ҳарқалай, охири тинчиб қолди. Билмадим неча кун ўтди — уч кунми, тўрт кунми — биз қучоқлашганча ётавердик. Кўзини очади, мен унинг бошини кўксимга қаттиқроқ босаман, кейин яна ухлаб кетади. Бугун туш-да кўзини очди, менга аллақандай ғалати қилиб қара-ди-да, қайтиб юммади.

Аёл уй ўртасига чўкка тушиб йиғлай бошлади.

— Худонинг ўзи уни азоб-уқубатдан қутқарди... — деди у,— лекин мени нимага бундай азоблайди?.. Энди мен нима қиламан?.. Қимга бориб йиғлайман? Қим мен-га бир маслаҳат беради... Оҳ, қизим, қизгинам!..

Бошим оғриқдан ёрилиб кетай дерди. Болани қў-лимга олиб ўпгим келди. Уй ўртасида чўкка тушиб тур-ган аёлни қучоқлашга, у билан бирга йиғлашга тайёр эдим.

— Шошма,— дедим бўғиқ товуш билан эс-ҳушимни йиғиб олишга ҳаракат қилиб,— мен ҳозир келаман.

Мен кўчаларда кучим борича югуриб борардим. Ой анча кўтарилиб қолган. Шамол юзимга тўзон келтириб уради. Қум-тупроқ кўз ёшим билан қўшилиб, лойга айланади. Ёноқларимда музлаб қолади. Мен уйқуга кира бошлаган шаҳар марказига югуриб борар, қалбим чидаб бўлмас оғриқдан зирқирарди. Дуч келган кишини ёқасидан тутиб, ўша ёққа, қашшоқ кирчи аёлнинг уйига судраб борсам дердим.

ҲАҚИМИЗНИ ЕДИРМАЙМИЗ!

Бу дунёда инсофли одам қолмабди, биродар. Биз уни мўмин мусулмон, намозни қанда қилмайди, рўза тутади, бировни алдамайди деб. қанча ҳурмат қилсак, у шунча бошимизга чиқиб оляпти. Ғўрлик пайтимиз ўтиб кетган, бундай найранглар бизга кетмайди энди, шундай эмасми, ахир?

Мана, мен воқинани бошидан гапириб берай, сен қулоқ сол.

Мақтабни тугата олмадик. Отамиз қанча ҳаракат қилмасинлар натижа чиқмади. Ўзлари майор эдилар. Офицер бўлишларига қарамай доим сердаромад жой қидириб юрардилар. Анатолияни бошдан-оёқ кезиб чиқдик, қаерга бормайлик пошо болаларидек яшадик. Қаерда ўқимайин, падар имтиҳон олдидан ўқитувчилар билан гаплашиб, ишни тўғрилаб қўярдилар. Ҳарбий хизматдан холи бўлган ўқитувчи бор дейсизми?.. Шундай қилиб, афандим, Истамбулга кўчиб келдик. Бу ерга чақириб гўё падарга илтифот қилишган эмиш. Икки ўртада ўқишдан қолдик. Падарнинг ўқитувчиларга гаплари ўтмай қолди. Истамбулда майор нима деган нарса ўзи? Бу ерда ҳатто пошоларни ҳам назар-писанд қилишмайди. Ҳа, қўшиқда айтганларидек: «Ким иззат қилади, Ялова қаймақомини!» шундай эмасми-а?.. Шу ерда икки йил яшадик. Битта-яримта танийдиган бўлиб қолди. Хусусий лицейда ўқимоқчи бўлиб турган эдим, иттифоқо падар пенсияга чиқиб қолдилар. Орадан бир йил ўтди-ю, падар дунёдан ўтдилар. Улардан Ускудорда, Тўптошига яқин жойда бир ҳовли мерос қолди. Кейин сингилча ҳам бир олифта билан топишиб, уйдан кетиб

қолди. Кампир икковимиз қолдик... Рўзгор, кийим-кечак. қаҳвахонага чиқиб улфатлар билан музика эшитиш, чўмилишга бориш учун пул топиш керак бўлиб қолди. Ота тириклигида покер¹ ўйнардик, ундан ҳам воз кечдик. Қаҳвахонада ҳаттоки, бир стакан чойдан ҳам шашқол ўйнамай қўйдим. Отамиз Малатияда ҳарбий бошлиқ бўлиб турганларида кампирга олиб берган биллагузуклари, сирг палослари, аванос гиламлари бирин-кетин бозорга чиқарилди. «Ўғлим, бирор иш топмасанг, бу аҳволда қандай яшаймиз энди», деб мишғилларди кампир. Суянцигинг бўлмаса, қаердан иш топасанг?! Ҳаммоллик ёки қора иш қилмайман-ку, ахир... Бели бақувват ўртоқларим савдо идораларига, миллий хавфсизлик органларига кириб олиб, бир кунда юз эллик лирадан ўмаришяпти. Бизда ҳам иззат-нафс деган нарса бор. Ойла-миз шаънига тўғри келадиган жой топсам, кириб ишламасмидим? Одам деган нима учун дунёда яшайди. Шаън деб яшайдими ёки... Буни кампирга уқдириб бўлармиди? У мендан иш чиқмаслигини кўргач, қўни-қўшниларга, отамизнинг эски қадрдонларига ёлвориб юрди. Бир куни уйга хурсанд қайтди.

— Қани, жон болам, энди юзимни қора қилма,— деди кампир.— Отанг Сариқамишда экаплигида унинг батальонда бир лейтенант доктор ишлаб юрарди, буни қараки, ўша тирмизак бола уйимизнинг орқасидаги касалхонага рентгенчи бўлиб келибди. Бош врач билан алоқаси яхши экан, сенга касалхонадан иш топиб бермоқчи. Эртага чиқиб кўргин-чи.

Аввалига кампирнинг гапига қулоқ солмай, у кишининг олдига чиқмадим. Аммо кампир бўш келмади. Қаҳвахонада ўртоқларимга айтган эдим, улар ҳам койиб беришди:

— Ия, эсингни едингми? Буни касалхона дейдилар-а! Сердаромад жой. Қозон қайнамайди деб кўрқма, беш жонни боқиш мумкин. Ўзининг дорихонаси, дорилари бор. Докторларча бўлмаса ҳам, бейлардай яшайсан!

Гапнинг қисқаси, шу касалхонага омбор котиби бўлиб ишга кирдим. Ойлик етмиш лира... ёзда ҳам, қишда ҳам етади... Аммо бу ерда ҳеч ишлагим келмайди. Бунинг устига касалхонанинг хўжалик мудирини нақ тулкидан ҳам ўтар экан... Касалхонанинг бош врачини ҳам, од-

¹ Покер — картада қимор ўйинининг бир тури. (Тарж.)

дий врачл хам, ҳисобчи-ю омборчиси хам ўзи. Бўйи юз эллик сантиметр, олтмишларга борган, мошгурунч. соқолли бу кишининг оти Ҳожил Лутфибек бўлиб, роса тўрт марта ҳажга борган экан. Танимаган одами йўқ: мишистрлар, депутатлар — бари унинг дўсти. Уйи Оқсаройда бўлиб, трамвай ва кемага тушар, кейин йигирма минутча пиёда юриб, эрталаб соат етти яримга касалхонага етиб келарди. Бомдот намозига тургач, қайтиб ётмай йўлга чиқар экан. Мабодо тўққиздан беш минут ўтганда келсанг, миянгни қоқиб қўлингга беради. Бир озгина пахтаги спиртга ботириб олади-да, каравотларнинг бурчак-бурчакларини артиб кўради... Борди-ю, пахтага гард юққудек бўлса, коридорда ҳамшираларга, ходималарга шундай ваъз ўқишга тушадики, азбаройи худо, жон талвасасида ётган беморлар хам ўрнидан туриб кетишади. «Бунинг дастидан бу ерда пул ишлаб бўлмайди. Ойинга етмиш лира олиб эртадан-кечгача дафтар титкилаб ўтириш менинг ишим эмас», дедим ўзимга-ўзим. Баҳона топиб бу ердан жўнаб қолмоқчи бўлдим-у, кампир вайсаб беради деб ботинмадим. Эҳ, дўстим, сенга айтсам, бир чакаги очилдими, дам олмай, олти соат жаврайди... Йигирма кунча ишладим. Мен пайт пойлаб юрар эдим. Ҳожил офанинг бир ўгли коллежда, иккинчиси медицина факультетида ўқир экан. Унинг маоши хам кўп эмас... Бадавлат одамга хам ўхшамайди. Бу ерда бирор сир бўлса керак, лекин қанақа сир экан? Шу жумбоқ менга тинчлик бермай қўйди. У ўғрилиқ қилади, бироқ бизга исини чиқармайди. Омборга мен жавобгарман, ҳисоб-китоб менинг қўлимда... Озиқ-овқат тортаётганда бир граммини хам уриб қолмайди. Хуллас унинг сирини тополмадим.

Ниҳоят бир куни унинг ўзи сирни очиб берди. Ҳали-ҳали эсимда, жойнамозни ёйиб намоз ўқиётган эди. Мен қоғоз ёзиш билан овора эдим.

Жойнамоз устида тиз чўкиб ўтирган Ҳожил Лутфибек ўнг-сўлига салом бериб, менга қаради:

— Болам, ҳозир омборда ортиқча икки бочка пишломимиз бор-а, шундайми?— деб сўради.

— Ҳа, афандим.

— Расо икки бочками?

— Сал камроқ, афандим!

— Зарари йўқ... Ҳозир мен сенга йигирма бочка пишлоқ топшириш учун қоғоз ёзиб бераман, сен Қорақошга

мендан салом айт. ўн саккиз бочкасини тонширасан. Қолган икки бочкасини эртага ўзим элтиб бераман. Албатта, бунда сенинг ҳам улушинг бор.

Шундан кейин у яна намозини давом этдирди. «Вой намозингдан ўрнигай ҳожини-ей! Менга яхши айтиб қолдинг... Энди бундан кейин ҳақимни талаб қиламан», деб қўйдим ичимда.

Ҳожини менга бир марта сирини айтиб қўйгандан кейин оғир ишларини биргалашиб қиладиган бўлдик. Лекин биродар, сен унинг қандай тулки эканлигини тасаввур ҳам қилолмайсан. Дунёдаги энг яхши тафтишчилар келса ҳам унинг ҳийласини топишолмайди. Ҳисоб-китоб, тош-тарози — ҳаммаси жойида. У, тафтишчилар Гамбург усулини билишмайди деб, ҳисоб-китобини гамбургчасига олиб боради. Унинг ҳийласига ҳеч кимнинг тиши ўтмайди. Мен ҳам ойинга бир неча юз лирадан топадиган бўлиб қолдим. Уники-ку беҳисоб... Минг лирадан ҳам кўпроқ бўлса керак. Чунки у фақат оғирдан эмас, балки ҳамма жойдан ҳам пул топишни билади. Йўқ нарсадан уй қуриб ташлайди. Министрликларга оғир-оғирларига хат ёзади, чизади, хуллас эллайди, пул топади. Кейин докторнинг олдига боради. «Буни қаранг, афандим, шу хонага битта катта шкаф зарур экан-да... Манави бурчак бўш ётибди. Дарров болаймиз... Мен бир илож қилиб пул топиб бераман!» Пул топиб, ишини дарров битириб беради: ўзи ҳам ушчунча «ишлаб» олади. Унинг ўйлаб кўр, касалхонанинг машинасини икки йилда тўрт марта бўятди-я. Уйлар ҳар уч ойда бир мартадан оқланмаса бўлмайди... Каравотларни ремонт қилиш... кўрпа-тўшакларни саватиш... Буларнинг турган-битгани пул-да, биродар! Азбаройи худо, оламда у дундирмайдиган иш йўқ. Икки ўликни битта кафанга тиқиб, иккинчи кафани уйига жўнатади. Кафанлик ҳам ажойиб италян батистидан, урушдан олдин олинган экан... Эҳ-е, яна қанча нарсалар бор. Бир кунни у кўрпа-тўшак қавитиш ва касалларга пажма тиктириш учун касалхонага бурни тиртиқ бир хотинни бошлаб келди. У билан номинга пул тўғрисида гап-лашган бўлиб, алоҳида хона ажратиб беришди, унга тикув машинаси ҳам бериб қўйишди. Хотин тўрт ой ишлаб, жами икки минг етти юз лира пул олди. Бизнинг ҳожини бу бурни тиртиқ хотиннинг пулини бир кун ҳам кечкитирмас, тилхатларини ўзи тўғрилар, хуллас унга ҳар

томонлама қулайлик туғдириб берарди. Охири у ишни тугатиб кетди. Орадан бир қанча ой ўтди. Бир куни бир иш билан Ҳожининг уйига бориб қолган эдим, эшикни ўша бурни тиртиқ хотин очса бўладими! Унинг хотини экан. У Ҳожига унашилгандан кейин анжир дарахтидан йиқилиб, бурнини шох йиртиб юборган экан. Хотиннинг Даганжида иккита уйи бўлиб, Ҳожи шуни мўлжаллаб унга уйланган экан.

Мен бу ҳақда гапирмоқчи эмасман... Хумпар иложини топса ҳар нарсадан уриб қолаверади. Боплайди ҳам. Бу дунё манфаат дунёси. Ўз манфаатини кўзламайдиган одам борми? Иложни бўлса, ўғрилиқ қилмайдиган одам топиб бер-чи! А? Ҳа, шундай одам топиб бер-чи! Бошимни гаровга қўяман, бунақа одам топилмайди. Аммо бизнинг ҳожимиз йўлини билади. Устаси бўлгандан кейин қотиради ҳам... Лекин мени алдагани яхши эмас. Омбор учун жавобгар менман... Ҳамтовоқлари билан келишиб, пулни чўнтакка уриб ётибди... Улушимни беришга келганда, она сутимни оғзимга келтиради. Бировнинг олдида гапириб бўлмаса. Агар хонада биров ўтирганида қулоғига шивирлаб беш лира сўраб қолсанг, итдай талаб, қувлаб чиқаради... Ахир бирга ишлаймиз, уни лақиллатиб нима қиламан, демайди ҳам. Одамни жуда хор қилиб юборади. Таҳорат ушатгани ташқари чиқиб қолса, орқасидан югуриб бориб зўрға тўрт-беш лира ундириб қоламан. Ишга ёлланган Қорақошдан уч юз лира униши керакмиди? Шунинг ярми менга тегиши керак... Ҳиссамни қачон сўрамайин «ҳали олганим йўқ... у хумпар бизни лақиллатиб юрибди» деб қўлимга беш-ўн лира тутқазарди... Мен ундан олган пулимни дафтарга ёзиб қўярдим. Ҳисоб-китобни кейин қилардик. Барибир ўшанда ҳам мени туширарди. Ишхонада бу тўғрида ҳеч гаплашмасдик. Биз икки-уч ҳафтада бир марта кечга яқин ишдан чиқиб кичикроқ майхонага борардик. Бу сафар ҳам шундай қилдик. У ҳам дафтари-ни олди, мен ҳам. Дафтарларимизни солиштириб чиқдик.

«— Менда қанча пулинг қопти, чироғим?— деди у.— Икки юз лирами? Ҳа. тўғри. Хумпар тўрт юз лира бериши керак эди. Лекин у ноинсофлик қилиб, кам берди! Буларда виждон деган нарса йўқ ўзи! Агар ёлғон гапирарётган бўлсам, бола-чақамнинг роҳатини кўрмай, мана

шу пон урсин — ундан аранг уч юз йигирма лира ундириб олдим. Бермаса нима ҳам қиласан?! У билан муштлашиб ўтирмайман-у, ахир. Биз ҳам унинг олдида ожизмиз. Уч юз йигирма лира.. Ярни қанча бўлади? Юз олтмиш лирами? Шу вақтгача мenden қанча олибсан? Бир оз ўн беш лира-а... Хўп, энди нима дейсан? Қирқ беш лира ҳақинг қолибдими? Ўзинг ўйлаб кўр чирогим, сен уйланмагансан... биттагина онанг бор, уйжойларинг ўзларингинки. Мен бўлсам ижара ҳақи тўлайман, бунинг устига икки ўғлим ўқийди... Коллежга йилига икки минг лира тўлаш керак. Мақсадимиз ватанга муносиб ўғил тарбиялаб бериш... Қани, шу йигирма беш лирани ҳам ола қол. ҳисоб-китобни тамом қилайлик... Ол энди, чўзиб ўтирма... Сен мард, яхши боласан... Қани, ола қол. Менга рухсат... Бугун шанба, уйда бола-чақа кутиб ўтиради... Оқсаройга боришим керак-а!»

Урнидан турди-ю, ғойиб бўлди. Менга бермоқчи бўлган йигирма беш лира ҳам ёнида кетди... У ҳам майлику-я, лекин «Овқат-повқат учун ўзинг тўлаб юбора қол, ёнимда майда йўқ экан!» деб чиқиб кетганига нима дейсан? Азбаройи худо тепа сочим тикка бўлиб кетди. Номус кучлилиқ қилмаганида, орқасидан югуриб чиққан бўлар эдим. У ҳожи, бизнинг устозимиз, уни ҳурмат қилиш бизга ҳам фарз, ҳам қарз. Аммо бақрайтиб туриб ҳақимизни едирмаймиз, нима дедингиз?

«МАСЛАКДОШ»

Кел, шу ерда қиттак «дори» қилиб олайлик. Жоним афандим, ярим соат кеч қолсанг, уйдан сени ҳайдаб юборишмайди. Ўзимиз уйланмаган бўлсак ҳам, бундай нарсалардан хабаримиз бор. Бу ерда жонинг ҳузур қиладиган газак бўлади, ўзи ҳам жуда арзон. Озиб-ёзиб учрашиб қолибмиз, лоақал ароғимизни татиб кўр...

— Жигарим... Ҳў, гарсон!.. Қани, бирор нарса олиб кел-чи!.. Ўтир, дўстим. Сен билан биз унча эски таниш бўлмасак ҳам, негадир менга ёқиб қолдинг. Мен улфат қулиман. Айниқса, маслакдош улфат деган жойда жонимни ҳам аямайман. Бу мамлакатда сен билан бизга ўхшаган беш-ўнта зиёли бор холос, шуларки бир-бирига қовушмаса, ҳолимиз нима кечади? Ё гапим нотўғрими, дўстим? «Ҳозир дунё манфаат дунёси, одамнинг шахсий дўсти бўлмаслиги керак!» дейишади, лекин мен бунга қаршиман. Авом халқ нима деса, шундай экан-да, деб кетаверсак яхшими? Бу билимимизга ҳам, ҳислатимизга ҳам, эъгиқод-фикрларимизга ҳам мутлақо тўғри келмайди. Сени билмайман-у, лекин мен моддадан юқори бўлган аллақандай маънавий боғлаб турувчи ипга, кишиларни ўзаро яқин қиладиган аллақандай ҳиссиётга ишонаман. Ўзинг ўйлаб кўр, дунёда ўзаро муҳаббат, ўзаро яқинлик ҳис-туйғуларни бўлмаса, киши дунёда яшаб нима қилади? Ана шу ҳис-туйғуларимизгина бизни авомлардан ажратиб туради-да! Лекин биз зиёлларни ҳам ўзаро бир-бирига боғлайдиган ягона фикр иплари йўқ.

Ҳар ким ўзича ўйлайди, ўз манфаатини кўзлайди... Шунинг учун яқин улфат топиб қолсам, хурсандликдан теримга сиғмай кетаман. Ҳар ким ўзича куйиб-пишади, зиёлиларнинг ҳар қайсиси ҳаёт ҳақида, одамлар ҳақида жуда кўп фикрларга, айниқса, ўз фалсафасига эга. Ҳаммамиз ҳам буни тушунадиган, қарама-қарши фикрларни изоҳлаб берадиган дўстга муҳтожмиз. Йўқ, йўқ, топиб бўлмайди дедим-ку!.. Идорада ўн бешга яқин киши ишлаймиз... Ҳаммаси ҳам ўқимишли, таҳсил кўрган, билимдон, зийрак одамлар. Лекин биттаси ҳам дидимга тўғри келмайди. Қани энди жондан азиз, яқин улфатинг бўлса-ю, бориғни фидо қилсанг... Идорамизга бир йиғит бор эди. Бошига кулфат тушди, балки, эшитгандирсан.. Қисқаси у... эҳтимол ўзинг унга адвокат бўлгандирсан.. Тўғриси айтсам, ундай одам топилмайди, қалби гавҳар, ўзи ҳам ажойиб эди-да! Мен фақат ўшанигина яқин дўстим деб билардим. Қўлингдан нима ҳам келарди? Одамлар шунақа ўзи... Тухматга қолди... Қамаб қўйдилар... Бунга ўзи ҳам айбдор, чунки тилини тиймасди, орқа-ўнгига қарамай гапираверарди. «Ўғлим, ҳозир сен айтган замон эмас, дунёни қайтадан қуриш қўлингдан келармиди?» деб ўзига неча марталаб айтдим. Уч-тўрт қурушни чўнтагингга солиб, бир чекада тинчгина ётавермайсанми... Шундай эмасми, жоним афандим? Бизнинг ҳам ўзимизча шахсий фикримиз бор... Фикр бобида ундан кўра ўзимни пешқадамроқ ҳисоблайман... Бу дунё шундайлигича қолиб кетмаслиги керак, бу тўғри гап, лекин, ҳамма нарса ҳам ўз навбати билан бўлади-да!.. Ахир мен гап сотиб юрганим йўқ-ку? Одам деган қорда ҳам из қолдирмай юриши керак... Лекин ўжар бола бунга қулоқ солармиди... У ҳамниша тўппа-тўғри кетаверарди. Гўё ёлғиз ўзи дунёни остин-устун қилиб юборишга қодирдек.

— Ўғлим гарсон!.. Бизга яна биттадан ароқ келтир!.. У, ўқигани-ўқиган, китобларда ёзилган нарсаларнинг ҳаммасини чин деб ҳисоблаб, миясига жойлаштириб олган эди. Турмушга разм солиш керак, турмушга, китобларда ҳеч нарса йўқ... Эҳтимол биз ҳам уйимизда китоб ўқиб турармиз... Лекин турмуш бутунлай бошқа нарса.. Одам деган орқа-олдига ва замонга қараб юриши керак... Пайти келганда мен ундан ҳам кўпроқ жонбозлик кўрсатарман... Бошимдаги фикрни амалга ошириш учун сўнги томчи қоним қолгунча курашмасам номардман.

Лекин ҳали айтганимдек, ҳамма нарсанинг ҳам вақт-соати бор-да.

Эҳ, аттанг... Ўзига-ўзи қилди, бола бечора... Бу ер, кичкина ер... Гап-сўз дарров ҳамма ёққа тарқаб кетади... Ганини кўпайтирмай тинчгина бир чеккада яшаган маъқул. У бўлса, дуч келганга ёпишди, мамлакат улугларининг ҳаммасини газаблантирди. Пиравордида ўша машъум одамлар билан жанжаллашди. Ушанда мен уни чақириб олиб, «Дўстим, буларнинг на имони, на дини бор. Одамга энг кейин зарур бўлган нарсани улар биринчи навбатда эп кўришади» дедим. Бироқ унга гапимни уқдира олмадим. Уша одамлар иккита ёлғончининг гувоҳ қилиб, унга тухмат қилишди... Бола бечора қамалиб қолди...

— Ишонмаслигинг ҳам мумкин, ўша кунни кечгача жинни бўлиб қолаёздим. Уни ўйлаган сари кўзимга ёпи келади. Ҳа, йиғладим! Ишонгинг келмаса ишонма, биродар, мен улфат қулиман, азиз дўстим учун жонимни ҳам аямайман, деб айтдим-ку ҳали. Ҳақ гапни айтяпман, хаёлимда юрагим уришдан тўхтаб қолди. Бечоранинг на пули бор, на бирор кимсаси... Опаси, ука-сингиллари унга қарам эди. Бошига кулфат тушди, яна қандай кулфат-а... Берай десам, ўзимда ҳам пўл йўқ... Бор бўлганда жонимни ҳам аямасдим... Лекин ўзингга маълум, ойликка қарам одамлармиз... Бунинг устига бировга бориб, унинг тўғрисида бир нарсга гапириб бўлмайди ҳам... Жиноят ёмон нарсга. Кишини дарров қоралаб қўядилар, оқни ҳам қора қилиб кўрсатадилар... Қамоққа бориб уни кўролмадим. Биласанми, шу лаънати жойнинг яқинига йўлагим ҳам келмайди... Лекин қўлимдан келган яхшилиқни бу боладан аягим йўқ... Дўст учун жонимни ҳам аямайман дедим-ку...

Сени адвокатликка таялаганингини эшитиб жуда хурсанд бўлдим. Иши ғоят нозик-да!.. Бу нарсга ҳамма адвокатнинг ҳам қўлидан келавермайди... Бунинг учун ёши, юрагида ўти бор, даъвонинг руҳини сезадиган киши бўлиши керак. Чиндан ҳам янглишмаган эканман. Суднинг дастлабки мажлисида уни ёқлаб сўзлаган нутқингни менга гапириб беришди (ҳа, ўша кунни бир оз тобим қочиб, суд мажлисига боролмадим, воқияни оғайнилардан эшитдим), қизгни нутқ сўзлабсан. Нима бўлса ҳам бирикки мажлисдан сўнг болани қутқазиб қоларсан дейман..

Гарсон... Кел жигарим, столни йиғиштириб ол!..

— Ич, биродар, ич! Худо ҳақи, шунн, алаимдан ичяшман. Ичим ёниб кетяпти, ёниб!.. Ун йил қидирсам ҳам, бундай маслакдош улфатин топа олмасдим! Уни ҳам тақдир менга кўн кўрди. Эсимга тушса дардим янгиланади. Ахир, биз бу ерда ўтирибмиз, у бўлса тош тўшалган хоналарда нима қилаётганикин?.. Эҳ, бевафо дунё!..

Лекин биласанми нима? Бу воқиа унинг учун сабоқ бўлиши ҳам мумкин. Бир оз ётиб чиқса, ҳеч нарса бўлмайди... Ўзи шунга ўхшаган нарсага муҳтож эди, шундай эмасми? Тўғрими?! А, нима дейсан? Ҳаддидан ошиб кетаётган эди-да. Тутган йўли дорга олиб бориши ҳам мумкин эди. Тағиннам омади келиб қолди... Кўпи билан бир-икки йил ётиб чиқади, сабоқ бўлади, сабоқ! Бу нарса унинг истиқболн, ҳаёти, тинч умри учун керак... Мафкурарамиз учун лозим. Жигарпорам, агар сен ҳам уни ҳурмат қилсанг, уни ёқлама!.. Унга яхшилик қилмоқчи бўлсанг, қўя бер, ишинг бўлмасин! Бир оз тавбасига таяниб чиқсин...

Мусолини нима деган эди? Одам бўлиш учун бир неча йил қамоқда ётиш керак деганмиди? Шу Мусолини ажойиб одам-да!.. Жамиятнинг ана шу фожиали даврида зиёли қамоқда ётиб чиқиши керак... Онгни ўстириш, ҳаётни тушуниш учун бундан бошқа илож йўқ. Бизнинг ўғлон ҳам шу тариқа китобдан бош кўтариб, атрофига назар ташласа, кўр-кўрона кирган йўлидан қайтиб қолар.

Ҳа, уни севсанг ҳимоя қилишга унча уринма. Ҳар нарсага ҳам унчалик киришиб кетаверма... Судда жуда яхши оташин путқ сўзлаганингни эшитиб ҳам хурсанд бўлдим, ҳам ўғлошни ўйлаб хафа бўлдим. Сени бу ерга чақирришдан мақсад ҳам шу эди. Зотан ўзи ҳам асабий бола, пасти-баланд ган қилиб, судьяларнинг ҳам жаҳлини чиқариб юборади, ишни расвои жаҳон қилиб, бир-икки йилга кесилиб кетади... Ҳа-ҳа-ҳа... э... Бор-йўғи бир икки йил ётиб чиқади... Нега бошингни чайқайсан? Адвокатлигим учун пул оламан, бу виждонан эмас, дейсанми? Бу унга нисбатан ёмонлик эмас, турган-битган яхшилик-ку!.. Истасанг, одамгарчилик қил-да, пулини олмай қўя қол... Қанча лира бериши керак? Йигирма беш лирами? Мен ўттиз лира берай, сен уни кестириб юбор! Кўряпсанми, ишқилиб унга фойда бўлсин деб, фақат пу-

лимни эмас, жонимни ҳам аямаяпман? Шундай яхши дўстимдан, шундай маслакдош улфатимдан жудо бўлишга ҳам розиман...

— Нима? Ўттиз лирани қаердан оласиз демоқчимисан? Ҳа, у қамалгандан кейин жойи бўшаб қолган эди... Ўрнига мени олишди. Шу ойдан бошлаб маошимга яна қирқ лира қўшиб берадиган бўлишди...

Гарсон... Яна битта ароқ келтир!..

ДУШМАН

Тун, ёмғир шивалаб турибди.

Пальтосининг кенг ёқасини кўтариб, қалин қўлқоп кийган қўлларини орқасига қилиб олган бир йигит борарди. Ҳўл асфальт кўчада унинг янги локланган ботинкаси ярақлар, йўл-йўл қора шими қоматига жуда ёпишиб тушган эди.

У нам асфальт юзидан тик юқори кўтарилиб, яна пастга тушаётган ботинкасига маъносиз тикилганича чуқур ўйга толиб борарди. «Тўғриси айтганда, кишининг ҳаёти ҳам мана шу локланган ботинкага жуда ўхшайди,— деб ўйлади.— Биз ҳам судрала-судрала эскиб, тўзиймиз, путурдан кетамиз; бориб-бориб ахийри ҳеч нарсага яроқсиз бўлиб қоламиз...»

Мулоҳазалари ўзига у қадар нозик ва чуқур маъноли кўринмади шекилли, лабини тишлаб қўйди. Кечқурун бир ошнасникида, покер ўйнаб ўттиз лира ютиб олганлиги эсига тушиб қолди.

«Агар ёнимда ўша хотин ўтирмаганда, яна анча ютган бўлардим,— деб ўйларди.— Аввало у эрининг пулига ишониб, дангал ўйнади, ундан кейин ора-сира энгашиб, карталаримни ҳам кўриб олди».

Яна упа-элик, атир ва аёл киши сочининг хушбўй хиди димоғига ургандай бўлди, ютиниб қўйди.

Гарчи зерикарли бўлса ҳам ҳаёт қандай яхши!.. Кундузи идора хизмати... енгил иш... катта даромад...

Хизматдан сўнг тўйиб ейиладиган яхши овқат. Овқатдан сўнг чой... баъзан кино ёки покер ўйини. Сўнг уйқу...

Буларнинг ҳаммаси яхши, аммо, кун бўйи давом этадиган ёқимсиз ишдан зерикиб, ўз ҳаётининг пуч, бе-маъни эканини сезар ва бу кайфиятдан ҳеч қутулмасди. Унга нимадир етишмаётгандай бўларди.

Ҳозир уйга қайтар экан, у ҳаётининг пучлигини яна бир қайта ҳис этди. У кунини яхши ўтказди, ҳатто ўттиз лира ҳам ютди, бироқ ҳамон порози, кўнгил қаноатланмаган.

«Балки бу ҳаёт, қониб ухлмаслик асабларни бузгандир», деб ўйлади.

У ўйига яқинлашди, ярим очик турган боғча эшигини тегиб очди-да, шағал тўкилиб икки тарафига гул ўтқазилган йўлкадан осмонга қараганча кета бошлади. Кечаси доим уйига орқа эшикдан кирарди. Хизматкор дарвозага яқин ерда ётса ҳам, уйғотгиси келмас, бунинг устига, орқа эшик ётоқхонасига яқин эди. Хуллас, шу ёқдан киришга одатланиб қолган эди.

Эшикка яқинлашгач, чўнтагидан калитни олди-ю, эшикка қараганича қотиб қолди. Қандайдир бир қора нарса эшикнинг кесақисига суянганча қимирламай турарди.

Йигит кўлини чўнтагига суқди. Аксига олиб тўппончасини ҳам олмаган экан. Қора нарса бирдан қимирлади.

Йигит додлашга, қочиб кетишга шайланган эдиямки, қорайиб кўринган киши бармогини лабларига босиб: «Жим!» деб пичирлади.

Нотаниш киши томонидан бу сўз шундай табиий ва буйруқ тарзида айтилган эдики, йигит беихтиёр тўхтаб, унга қизиқиб қаради.

Нотаниш киши яқинроқ келди-да:

— Шў ерда бир оз мизғиб олдим. Ёмон ниятда келган деб ўйламанг. Ётадиган жойим бўлмаганидан келдим. — деди.

Йигит уни диққат билан кўздан кечирди, унинг на гадой, на саёқ кишига ўхшамаслигини кўриб ажабланди. У тупна-тузук кийинган, ҳатто галстуги ҳам бежиримгина. Қисқаси, бу одам ташқи қиёфасидан мартабали кишилардан фарқ қилмас эди.

Йигит ўзини хотиржам тутишга тиришиб, нотаниш

киши олдидан ўтди-да, эшик қулфига калит соғди. Бироқ, тўсатдан яна ваҳм босди. «Нега бу одамнинг сўзига лаққа тушиб, ишона қолдим, танин сездирмай орқамдан келиб, бирор нарса билан бошимга тушириб қолмасайди».

Нотаниш киши оёқларини судраб босиб, бир неча қадам узоқлашгач, орқасига ўгирилиб:

— Бу кеча боғнигизнинг бир бурчагида тунашга ижозат берасизми?— деди-да, сирень тупи томон бир қадам юрди.

Йигит қайрилиб бегона кишига қаради. Шохларнинг соясида нотаниш кишининг юзи унча яхши кўринмасди. Бироқ, унинг овози йигитда шундай ишонч тугдирдики, бир зумда қўрқув ва иккиланишни бутунлай унутди.

Қўққисдан хаёлидан бир нарса лий этиб ўтгандай бўлди. Унда ишонч ҳосил бўлганлигига сабаб бу овознинг таниш эканлигида эмасмикин? Бу овоз унга қадрдон дўстининг овозини эслатди.

Йигит унга томон юрди.

Ёмғир тиниб, кўкда булутлар бир-бирини қуваланиб борарди. Вақт ярим кечадан оққанда чиққан ярим ойнинг дарахт шохлари орасидан тушиб турган ола-чалпак нури нотаниш кишининг юзини сал ёритарди.

— Ижозат бермасангиз, кетайин,— деди у атрофга алаңлаб.

Лекин йигит унинг сўзларини яхши англолмади.

Шохлар орасидан тушаётган ой нури нотаниш кишининг оғзи ва иягини ёритди. Бу тишлар ва гапирганда бир томонга бурилиб кетаётган бу лаблар йигитга таниш кўринди. У яқин бориб, нотаниш кишининг башарасига разм солмоқчи бўлувди, нотаниш киши ўзини орқага тортди.

— Сиз ҳалиги... эмасмисиз?..— сўради йигит.

Лекин нотаниш киши қўли билан оғзини тўсиб:

— Овозингни чиқарма!.. Мен сени бир кўришдаёқ танидим, аммо мени эслай оларсан деб хаёлимга ҳам келтирмаган эдим,— деб шивирлади...

Йигит унинг қўлидан ушлаб ўзи томонга, ёруғликка тортди.

— Жуда оз ўзгарибсан... Юз-кўзларинг унча ўзгармабди: оғзинг, бурнинг аввалгича, айниқса оғзинг. Бироқ нима деса бўлади... ҳалиги... бир оз қаригандай-

сан... Йўғ-эй, қариган ҳам эмассан, мендан ёшроқ кўри-
насан... Хулласи, бошқачароқ бўлиб қолибсан. Афғ-ба-
шаранг эмас, унинг ичи ўзгарганга ўхшайди... Азизим,
кечирасан, лекин мен буни сўз билан ифода этолмайман.

У киши бир оз кулимсираб:

— Сен ҳам бир оз ўзгарибсан,— деб қўйди.

Улар эшик олдига келишди.

— Ташқари совуқ, шундай эмасми?— деди йигит у
кишига савол назари билан қараб.— Уйга кирайлик-а?

Нотаниш киши кулиб:

— Мени уйга киргизиш хавфли,— деди пичирлаб.

Йигит тўхтади. Уни яна аввалгидай қўрқув босди.
Буни пайқаган меҳмон тинчйтишга ошиқиб:

— Йўқ, азизим, мен ўғрилиқ-босқинчилик билан
шуғулланмайман, лекин полиция ахтариб юрибди.—
деди.

Йигит меҳмонга диққат билан тикилди-да, кейин
кулиб деди:

— Қим билади нима ишлар қилиб юрибсан! Кел, бир
оз суҳбатлашайлик!

Улар қоронғи коридордан ўтгандан кейин, зинадан
юқорига чиқиб меҳмонхонага киришди.

Мезбон электрни ёқди.

Меҳмон ҳамон енгилгина кулимсираганча, унинг у
ёқ-бу ёғини кўздан кечира бошлади.

Хона тартибли ясатилган бўлса ҳам, бир оз бесаран-
жом эди. Полга гилам тўшалган, пастак столчаларга
панирос тўла қутичалар териб қўйилган. Бу жиҳозлар-
дан бўлак яна иккита юмшоқ кресло ва бурчакда бир
диван бор эди. Деразаларга сарғиш тўр пардалар тутил-
ган. Ёзув столи устида қоғозларнинг сочилиб ётишидан
хўжайиннинг бўйдоқ экани ва хизмаккорга бу уйни
йиғиштириш тақиқлаб қўйилгани кўриниб турарди.

— Кўришмаганимизга ҳам ўн икки йилча бўлган-
дир-а?— деб сўради мезбон.

— Ҳа, ўқув юртини тамомлаганимиздан бери кў-
ришганимиз йўқ.

— Нега сени полиция ахтаради? Хавфли фикрларда
бўлганлигинг учун ишдан бўшатиб юборишга аҳмиш, де-
ган гаплар эшитгандим.

— Буларни фаҳмлаш қийин эмас.

— Чиндан ҳам дунёни ўзгарта оламан деб ўйлай-
санми?

— Лекин сизлар дунёни ўзгартириб бўлмайдсиз, деб ишонингизга мажбурсиз!

Орага жимлик чўкди. Икковлари ҳам креслога ўтиришди. Мезбон радиони буради. Бир оздан сўнг худди олдидан келаётгандай майини музика эшитила бошлади. Иккаласи ҳам ўйга толганча музика тингладилар. Қандайдир бир операнинг охири эшитдирилаётган эди. Ҳаргал гумбурлаган овозлар тинганда най овозини эслатувчи майин куй аниқроқ эшитиларди. Иккаласининг ҳам юзларида илиқ ва юмшоқ бир табассум ўйнагандай бўлди.

Меҳмон ерга ёзилган гиламга узоқ тикилиб қолди. Унинг чеҳрасида яна табассум пайдо бўлди. Лекин бу табассум унинг қўйнига қўл солиб, сиринга ошна бўлмақчи бўлган кимсани қаршиловчи аввалги оддий табассум эмасди. Йўқ, бу табассум самимий, беғараз, гўдак табассумидай соф эди.

У бошини кўтарди.

— Қандай ажойиб-а? Шундай эмасми?— деди у ўртоғига қараб.— Музикани эшитмаганимга тўрт йил бўлди.

— Нега?

— Икконият бўлмади-да.

Томошабинлар ижрочиларни узоқ қарсак билан олқишладилар. Кейин немис тилида айтилган сўзлар эшитила бошлади. Мезбон радиони ўчирди. Хона жимжит бўлиб қолди.

Мезбон билан меҳмон бир-бирларига қараб кулиб юборишди. Улар бир-бирларига шу қадар дўстона назар ташладиларки, гўё бир лаҳза тасаввурларида орадан ўтган ўн икки йилни бирга ўтказгандай бўлдилар. Боқишлари самимий эди.

Мезбон ўрнидан туриб, меҳмон ёнига келди-да, унинг елкасига қўлини ташлаб:

— Қани, гапириб бер,— деб таклиф қилди.

— Йўқ, аввал сен ўзинг гапир.

— Кўриб турибсан-ку: мен одатдаги нормал йўлдан бориб, мана шу даражага эришдим.

— Нормал йўлдан тўғри юриб бораётганингга ўзинг ишонсанми?

— Нега ишонмай? Ишладим, фойда келтирдим, ниҳоят, кўтарилдим.

— Мен сенинг қайси йўлдан бораётганингни бил-

майман. Эҳтимол одатдаги йўлдир. Бироқ, шу йўл тўғри йўл эканлигига сенинг ишончинг қанчалик? Ҳаммадан муҳими, сен чиндан ҳам фойда келтирдингми? Нима демокчи бўлаётганини тушунапсанми?— такрор сўради меҳмон, ўз гапига жавоб ололмагач.

— Ҳа, қисман тушунапман.

— Нима ишлар қилганинг, қандай ишни фойдали деб аташинг ҳақида ўйлаб кўрдингми ҳеч? Ҳозирги мансабга эришиш учун ўзинг босиб ўтган ва ортингдан бошқалар келаётган ана шу йўлга сира қайрилиб қарадингми? Кимга ва қай даража фойда етказганини ўйлаб кўрдингми?

Мезбоннинг юзида зеркиш аломати кўринди. У меҳмоннинг гапига қўл силтаб, зўрма-зўраки кулимсираркан:

— Дўстим, қўй шу мужмал мулоҳазаларингни!— деди.

Меҳмон креслодан сапчиб турди.

— Йўқ, бу мужмал мулоҳазалар эмас!..— қизишиб гапира кетди у. — Бу мулоҳазаларнинг маъносига тушуниб етсанг, улар сенга умрбод беш қўлингдай равшан бўлиб қолади. Бироқ, буларни бир чеккага қўя турамиз. Аммо шунга ишонаманки, бу масала устида бош қотириб кўрган киши ҳеч қачон юмшоқ креслода хотиржам ўтиролмайд.

— Балки ўзингнинг мана шундай юмшоқ креслоларинг бўлмаганидан бундай мулоҳазалар йўлгига киргандирсан?

Бу сўзлардан меҳмоннинг ранги ўзгариб кетди. Лабларининг чеккасидаги майин табассум ўрнини нафрат тўла аччиқ истеҳзо эгаллади:

— Агар миямни ўйлашдан, кўзимни кўришдан маҳрум эта олсам, мен ҳам сен эришдим деган мартабага эриша олишим унча қийин эмаслигини ўзинг ҳам яхши биласан!..

— Билмадим... Ўқишда илғорлардан эдинг.

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир сен биздан бутунлай узоқдасан.

Мезбон бу сўзларни ўйламай-нетмай айтиб юборди.

Фақат айтиб бўлгандан кейингина бу гапнинг чиндан ҳам ҳақиқат эканини англади. Қаршисида турган бу киши билан эски ўртоғи ўртасида ҳеч қандай ўхшаш-

лик қолмаган эди. Бу — бир оз ортиқча сўз айтиб қўйишдан чўчиб гурадиган юраксиз, ҳатто келиша олмайдиган кишининг сўзларини ҳам ҳеч қандай эътирозсиз, диққат билан тингловчи: меҳнатсевар, соддадил бола эмас, балки, бир сўзли, мустаҳкам иродали, ёпишганини узиб оладиган бир одам эди. Илгарилари қуюқ киприклар остидан атрофдагиларга ёқимли ва мулоим боқадиган тим қора чақнаган кўзлар ҳозир суҳбатдошининг елкасидан босиб, эзабтгандай эди. Бу қаранга бардош беролмаган мезбон бошини тескари ўгирди. Кейин ўзини ўнглаб олиб, яна меҳмоннинг юзига қарашга уринди.

— Сен чарчагансан.— деди у ўртоғининг кўзларига тик қарашга ҳаракат қилиб.— Юр, сенга жой кўрсатай.

— Демак, уйингда ётиб қолишимдан қўрқмайсан?

— Мени ҳақорат қилмоқчимисан?

Меҳмон жавоб бермай, креслодан оҳиста турди.

Улар меҳмонхонадан жимгина чиқишди-да, зинадан тушишди. Мезбон ётоқхона эшигини очди.

— Бу, менинг ётоқхонам,— деб тушунтирди у.— Сен шу ерда ётасан. Мен юқорида катда ёки диванда ёта қоламан.

Меҳмон дўстига хайрли кеч тилаб хонага кирди, бироқ, бирдан орқасига қайтди.

— Кел, сени бир марта қучоқлай. Эҳтимол яна қайтиб кўролмасман...

— Нега? Эртага кўришмаймизми?

— Мен барвақт туриб, секин чиқиб кетаман. Сеникида тунаганимни ҳеч ким билмаслиги керак... Кел сени қучоқлаб ўпайин. Биласанми, мен сени ёшликда жуда яхши кўрардим...

«Ҳозир-чи?» деб сўрашга мезбон журъат этмади.

Улар қучоқлашиб ўпишдилар. Ҳар иккисининг кўзида ёш кўринди.

— Хайрли кеч!— деди меҳмон.

— Хайрли кеч!

Эшик секин ёпилди.

Мезбон зинадан секин-секин кўтарилар экан, ўзида бир ўзгариш сездди. Кўксини бир нарса эзиб тургандай эди.

«Унинг гапларида ҳақиқат борми?— деб ўйлади, у.— Йўқ, асло! Йўқ. Ҳамма одамларнинг аҳмоқ бў-

лиши мумкин эмас!.. Инсон галати махлуқ. Ҳар қандай ақлли одам ҳам мясига биронта бемаъни фикр ўрнашиб қолса, мана шунақа савдойи бўлиб қолади!..»

У меҳмонхонага кириб, радиони кўйди. Англия станциялари бир неча йиллардан бери эшиттирилавериб сийқаланиб кетган рақс куйини берарди. У радионинг қулоғини ўнгга, чапга бураб кўрди, бироқ, Ленинграддан инглиз тилида берилаётган эшиттиришдан бўлак ҳеч нарса топа олмай, стол ёнига ўтирди.

Ҳа леганда уйқуси келавермади. Ташқаридан одеял олиб кириб, диваннинг устига ташлади. Худди узоқ давом этган, толиқтирадиган суҳбатдан сўнг бўладигандай мяси чарчаган, фикрлари чалкашиб кетмоқда эди. Ҳақиқатда эса, унча кўп гаплашганлари йўқ.

Меҳмоннинг масхараомуз кулимсираб туршип, хатти-ҳаракатлари, «нечук мени беш бармоқдай аниқ кўриниб турган ҳақиқатни айтишга мажбур этиясан?» деяётгандай жиддий қиёфаси кўз олдидан нари кетмас эди.

Унинг бу қилиғи мезбоннинг жаҳлини чиқарди. Тургин сувга отилган тош каби тўлқинлатиб унинг руҳий тишчилигини бузган, яхши машина сингари неча йиллардан бери бузилмаб, қулай формулалар билан ишлаб келаётган ҳаётини бузишга эски ўртоғининг қандай ҳақи бор?!

«Бориб уйғотаман, баҳслашамиз!» деди.

Пастга тушиб қараса, меҳмон ухлаб қолибди. Ҳатто электрни ёқса ҳам уйғонмади. Унинг юзига боқиб, ҳайрон бўлиб қолди: бу чеҳрада на кескин заҳарханда бор эди, на юқорида ўтиришгандаги каби совуқ ва тик қарашлар. Лабларида гўдаклар табассуми ўйнаётган бир киши донг қотиб ухлаб ётарди. Эҳтимол ҳозир у тушида севимли ёрини кўраётгандир. Наҳотки мана шу одам чиндан ҳам полициядан яшириниб юрса, жамиятнинг энг ёвуз душмани бўлса?

Уни уйғотишга мезбоннинг кўзи қиймади. У ўз хонасига қайтиб келди-да, ўйга толди: ораларида бир-икки оғиз тушунарсиз ва кескин гаплар бўлиб ўтди, холос. У хаёлида суҳбатни давом эттириб кўрди-ю, аммо, боши берк кўчага кириб қолди. Бунини сезиб бутун вужудини титроқ босди. Фикр юритди дегунча оромни бузиларди: «Ахир, қайта-қайта ўйлаш, меҳмоннинг ҳақлигини тасдиқлаш-ку!» деди.

Стол устида турган газетани кўздан кечирав экан, учинчи саҳифадаги бир хабарга кўзи тушиди. Хабарда меҳмоннинг номи ёзилган бўлиб, полиция уни зўр бериб қидираётгани, эндиликда унинг изи топилганлиги ва яқинда кўлга тушажаги ҳақида айтилганди. Сўнгра унинг шу вақтгача қилган «жиноятлари» санаб ўтилганди; шунингдек унинг яхши маълумот олганлиги, ҳатто бир вақтлар, жамият учун фойдали одам бўлиб етишди, деган умидлар ҳам бўлганлиги, бироқ, кейинчалик у ижтимоий тузум учун хавfli киши бўлиб чиқиб, мавжуд тузумнинг очиқ душманига айлангани кўрсатиб ўтилган эди.

Йиғит бу сатрларни узоқ вақт синчиклаб ўқиди. Сўнгра: «Душман...» дея ўйчан шивирлади. Энди меҳмоннинг чиндан ҳам унга душман кўзи билан қараётгани аниқ кўринди.

Бегоналашиб қолгани юзидан зоҳир бўлиб турган бу кишининг ўтмишини эслагандагина мезбоннинг кўнгли бир оз юмшагандай-бўлар, ҳозирги кунини ўйлаганда эса, дарвозалари берк қалъадай кўринган бу одам, фақат ҳужумгагина тайёр турган душман эди, холос.

«Бир кунмас, бир кун шунга ўхшаганлар ҳокимият тепасига чиқиб олсалар-чи?...» деган ўйдан этлари жимирлашиб кетди. Ўша вақтга у билан юзма-юз келиш ҳақида ўйлашнинг ўзидек уни даҳшатга солди. Кейин эс-ҳушини йиғиб олиб, ўзини-ўзи койиди: полициядан яшириниб юрган ва олдига сиғиниб келган бир бахти қора кишининг нимасидан кўрқадди.

«Телба-да! — деб кўйдн у.— Куч бизнинг тарафда эканлигини тушунмайди».

Ҳақиқатан ҳам куч унинг тарафида эди: уни давлат фақат полиция, жандарм ва судлари билангина эмас, ҳатто банк, мактаб ва газеталари билан ҳам ҳимоя қиларди. Бу идоралар билан алоқасининг яхшилигини ўйлагани сари, ўртоғининг қиёфаси тезлик билан кўз ўнгидан узоқлашиб, туманлар ичида, зулмат ичида ғойиб бўлгандай бўлди.

Ўзига далда бериш учун дераза ёнига бориб, кўчага қаради. Чорраҳада бир полиция у ёқдан бу ёққа юриб турарди. Йиғит ойнани очиб, уни чақиргиси келди: ахир бегона киши пастда ётибди-ю, тинч ухлай оладими? «Қичқирсам, уйғониб кетиши мумкин», деб деразадан

узоқлашди. Газетадаги хабарни қайта ўқиб чиқиб, ўзича:

«Демак, полиция унинг изига тушган... Борди-ю, уни меннинг уйимдан топишса-чи?..» деди хавотирланиб.

Кучайиб бораётган ҳаяжон ичида кўз олдидан қорувул, турма, суд манзаралари саф тортиб ўтди... У ўз хонасини кўздан кечириб чиқди. Мана, шу шинам хонадан, севимли буюмларидан, ёшликдан бери ошина бўлган муҳитдан ажралошга мажбур бўлишини ўйлар экан, оёқ-қўли бўшаниб кетди. Бир қўли билан телефон трубкасини олди, иккинчи қўли билан абонент дафтарчаси очди-да, керакли номерни топиб, телефон қилди.

Навбатчи полиция назоратчисига ҳамма гапни айтиб бўлиб, трубкани қўйгач, босиқираб уйғониб кетгандай бўлди. Бошини қўллари орасига олиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Миясини турли-туман фикрлар чулғаб олганди. У ўз-ўзига дерди: «Мен ҳаддан ташқари пастлик қилдим — бошпана сўраб келган кишини тутиб бердим». Аммо шу вақт миясига бошқа фикр келди: «Душманини яширини мен ҳимоя қилаётган қувватларга хонлик қилиш бўлади-ку!»

Вақт ўтган сари у бадтарроқ саросимага тушарди. Меҳмоннинг чин қалбдан, самимий, қадрдонларча ўнганини эслади, юзининг олов бўлиб ёнаётганини ҳис этди. Ниҳоят сабри чиндамай, пастга югуриб тушиб, меҳмонни уйғотишга ва унга «Қоч! Улар бу ерга келиш-япти», дейишга қарор қилди. Зинадан югуриб тушиб, ўртоғи ухлаб ётган хонанинг эшигини очди-да: «Тур!» деб қичқирмоқчи бўлди, бироқ, сўзлари бўғзида қолди... Гўдак сингари ширин уйқуда ётган бу киши шу заҳотиёқ ҳамма гапни англайди. Унинг юрагини парча-парча қилиб ташловчи истеҳзо билан кулади, чақнаб турувчи кўзлари унга тикилади, патнжада ўзи ноқулай аҳволга тушиб қолади. Ана шу манзарани тасаввур этар экан, сесканиб кетди. Назарида меҳмон ишонч тўла, истеҳзолли назар билан унга тик қараб тургандай эти жимирлашиб, ерга сингиб кетгундай бўлди. Меҳмон олдида мана шундай аянчли ҳолда туриш, унинг сўзларини тўла тасдиқлаш бўларди. Минут-сониялар бир-бирини қувиб ўтмоқда эди.

Қарама-қарши фикрлардан қаттиқ азобланаётган мезбон ечинмасдан, хотиржам ухлаётган меҳмонни қу-

затгаинча туриб қолди. У туриб-туриб олға бир қадам ташлаб қўяр, бироқ, меҳмон уйғониб қолса шундай оғир аҳволда ҳам ўзининг устунлигини кўрсатиши аниқлигини, бу эса, қудратли хомийлари бўлишига қарамай, аянчли аҳволга тушиб қолишини ўйлаб терлаб кетди.

Шу пайт пастда оёқ товуши эшитилиб қолди. Шунда у қатъий қарорга келди, бир неча қадам юриб борди-да, ухлаб ётган меҳмоннинг елкасига қўлини ташлади.

Худди шу вақт кўча эшиги секингина тақиллади. У ўша заҳотиёқ югуриб бориб, эшикни очди. Улар тўрт киши эди: иккитаси оддий кийимда, иккитаси полиция формасида. Полициячилар товуш чиқармай, ичкарига киришди. Мезбон уларга хонанинг ярим очик турган эшигини кўрсатди ва шовқин чиқармай зинадан илдам кўтарила бошлади.

БУРИ БИЛАН ҚУЗИЧОҚ

Рифат полиция бўлимидан чиқиб, тўхтаб қолди. Қирқ-эллик одим наридаги кенг кўчадан ўтиб турган автомобилларнинг чироқлари майда ёмғир томчиларини қамраб олиб, шалаббо кўчани бир зум ёритарди-да, яна ғойиб бўларди. Бетўхтов ўтаётган трамвайларнинг жиринглаган овози ёпилаётган дўконларнинг тарақатуруғига қўшилиб кетарди. Рифат, йигирма кун ичида унутаязган бу шовқин-сурондан эсанкирагандек, турган ерида туриб қолди. Шу аҳволда у яна анча туриб қолиши ҳам мумкин эди-ю, тўсатдан қулоқни кар қилгудек тариллаган овоздан сесканиб тушди: полициячилардан бири шу ерда турган мотоцикллардан бирини юргизаётган эди. Рифат ҳали ҳам шу ерда, полиция автомобиллари билан мотоцикллари ўртасида турганини кўриб, даҳшатга тушди, гўё уни яна юқоридаги оппоқ деворли, фанер шипли тор каталакка тиқиб қўйишадигандек туюлди. Тез-тез юриб катта кўчага чиқиб олди. У гўё юришни ҳам унутиб қўйгандек эди. Ёқаси кўтарилмақ палътонинг этаги юришга халақит берар, оёқлари эса ўз-ўзидан қалтирарди. Муюлишга келиб трамвай кутди. Ҳозир у бир нарсани — уйга тезроқ етиб олиб, сув ичишни, уч ҳафтадан буён алмаштирилмаганлиги учун ҳиди кўчада ҳам димоққа уриб, турган кийим-бошларини янгилашни, соч-соқолини олдириб кўчаларни кезишни, оёқларида мадор қолмагунча тентирашни истар эди.

Шу пайт икки вагонли трамвай келиб тўхтади. Бу трамвай унинг уйи томон бормайди. У ёмғир томчиларидан сал хиралашган трамвай ойинасидаи ичкарида ўтирган одамларга тикилди. Лекин у ҳеч нарсани — трамвайнинг юриб кетганини ҳам, кетма-кет ўтган трамвай ойиналарини ҳам сезмади.

Шу пайт аллаким унга қараб турганлигини кўрларга хос сезги билан ҳис этиб, чўчиб бир қадам орқага ташланди. Ҳайратдан кўзлари катта очилди:

— Ие? Сизни ҳам қўйиб юборишдими?

— Ҳа! — деди, эгнига қора пальто кийган, бошига оқ жун рўмол ташлаб олган бир қиз. Жавоб берар экан, кўзларига ёш олди, бошини қуйи солди.

Рифат жилмайишга уринди:

— Қанчалик ҳаяжонда эканлигингизни тушунаман, лекин, ҳозир йиғлаш эмас, кулиш керак... Сизга ҳам ёмон муносабатда бўлишдими? Қайси томонга борасиз?

— Оқсаройга?..

— Мен ҳам ўша томонга бораман. Хоҳласангиз пиёда гаплашиб кетамиз. Қизиқ, орқамизга одам қўйишганмикин? Қўйишса қўяверишин... Энди бундан қўрқмаса ҳам бўлади, бизни бир-биримиз билан уларнинг ўзлари таништирганлар.

У жойидан қўзғалмоқчи бўлган эди, қизнинг қимир этмаганини, қуйи солинган боши эса қаттиқ силкинаётганини кўриб, довидираб қолди.

— Сизга нима бўлди, азизим? Шу икки-уч кунлик ҳангама сизни шунчалик қийнаб қўйдими?

Қиз унинг товушида ўзига нисбатан сиполик, ҳаттоки улуглик пайқади, бошини тик кўтарган эди, рўмоли елкасига тушди.

— Ҳечқиси йўқ! — деди у қуруққина. — Менга нисбатан нима қўллашган бўлса, бу нарса менинг учун эмас, улар учун ҳақоратдир... Мен бошқа нарсадан хижолатдаман... Ўша ерда сизга нисбатан ёмон иш қилганимдан кейин... кўчага чиқишим билан сизга тўқнаш келганлигимдан шошиб қолдим... Эҳтимол, атайлаб шундай қилишгандир... Бир-бири билан учрашсин, деган мақсадда бизни олдинма-кейин қўйиб юборишгандир. Шу топда бизни кузатиб турган бўлишлари ҳам мумкин.

— Қани юринг, таъқиб бўлса пайқарамиз... Қўрқадиган жойимиз борми? Бизни қамоқда юзма-юз учраштирган ҳам, бир-биримиз билан таништирган ҳам уларнинг

ўзи. Икковимизни ҳам бир вақтда қўйиб юборинди. Бир жойда яшашимизни ҳам яхши билдишди... Демак, бирга кетсак, ажабланмасамиз ҳам бўлади. Борди-ю бунинг сабабини билмоқчи бўлишса, яна чақиртириб уч-тўрт кунга қамаб қўйишаверсин... Қани, кетдик.

Қиз унинг пинжигга кириб, қўлтигидан олди:

— Қани, кетдик.

— Уша тушин ҳечам унутмайман,— деди қиз бир оз юришгач.— Қандай қилиб шу қадар ожизлик кўрсатганимга ўзим ҳайронман...

Рифат дарров жиддий тус олди:

— Баъзида шундай бўлади... Одамнинг ичидан нималар борлигини қаёқдан билиб бўлади дейсиз? Баъзида шундай ҳам бўладики, сиз сира ҳам ишюлмаган одам мутлақо кутилмаган ишларни қилишга қодир чиқиб қолади. Ҳозир пушаймон бўлаётганлигингизнинг ўзи яхши нарса. Сиз ўша ожизликни оқлаётганингиз йўқ, аксинча, бунинг учун хижолат чекайсиз. Зотан, айбингиз унчадан катта ҳам эмас. Аслида, мен танимасангиз ҳам, сизни танийман дейишга мажбур қилишди... Оқибатда нима бўлди? Икки томондан бири бардош берса, натижа у қадар қўрқинчли бўлмаслиги мумкин. Менга ҳам сизни куч билан танитдирмоқчи бўлишди. Тўрт кун овора бўлишди... Мен бунга чидадим, сиз эса бардош беролмадингиз. Ҳали гапирганимдек, бизда ўзимиз билмаган кўп нарсалар бор... Шундай пайтларда улар доп этиб кўри-на қолади-ю, бизга маълум бўлади. Шундай нарсаларнинг мавжудлиги айб эмас, аммо шуларнинг мавжуд эканлигини била туриб, уларга қарши курашмаслик янглиш, ҳатто қўрқинчли хатодир.

У гапини бўлиб, ёнидаги қизга кўз қирини ташлади. Бошига рўмол ёпишни унутган малла раиғ қўйиб сочлари ёмғир томчилари остида товланарди.

Рифатнинг гаплари бир-бирига қовушмас, ўзи эса қаерга кетаётганини билмасди. У ҳар хил бўлмагур хаёлларга боравергач, гапини бошқа ёққа бурди. Баянига, деразасидан хира нур тушиб турган бир майхона олдига келишганда, у қизнинг қўлидан тутди:

— Қориниғиз очмадими, хошим?

— Очган бўлса керак... Уч кундан буён ичимга ҳеч нарса киргани йўқ.

— Мен ҳам шундай... Шу ерга кириб, битталап шўрва ичиб чиқайлик.

У бир кўли билан эшикни оча туриб, иккинчисини чўнтагига тикди: ёнидаги беш-ўн лирани қамашдан олдин олиб қўйишган эди, ҳайтовур қайтиб жойига қўйибди. Улар бориб столга ўтиришди. Бир косадан шўрва ичишгач, бошқа овқат кетмаслигини сезишди. Илгир чўнтагидан бир кўтича сигарет чиқариб, қизга тутди, у эса боши билан «йўқ» деган ишора қилиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Шу пайт Рифат курсини орқага суриб қизга қаради, бошқа нарсалар тўғрисида ўйлаётгандек хаёлчалик билан унга тикилди:

— Шошманг... менинг ҳам сизга айтадиган гапим бор.

Майхонада улардан бўлак ҳеч ким қолмаган эди. Шўрва тўла қозон тепасида нягини тираб ўтирган майхоначи ҳам шўрвадан бошқа ҳеч нарсани харид қилмай, гап сотиб ўтирган бу хўрандаларни гўё унутгандек эди. Ташқарида эсаётган шамол ёмғир томчиларини ўйноқлатиб ойнага келтириб урарди. Рифат шивирлаб гапирди:

— Мени полиция бўлими маҳкамасида тўрт кун қийнашгач, ўша кун кечқурун сиз билан юзлаштиришга олиб кетишаётганларида ҳамма нарсага тушунган эдим. Сизнинг қаршилигингиз бартараф этилганига амин бўлишмаганларида бизларни юзлаштириб ўтиришмасди. Сизга кўзим тушди-ю, бунга кўпроқ ишондим. Сиз узун стол атрофидаги курсилардан бирини қалтираб ўтирган эдингиз. Сиз атрофингиздаги ҳориган, лекин, шафқатсиз, юзидан заҳар томиб турган одамлардан қўрқаётган эдингиз. Мени хонага олиб килинганида сиз орқангизни ўгириб ўтирган эдингиз. Бошлаб кирган полициячи билан сиз ўтирган жойга яқинлашган эдим, шу ердагилардан бири:

— «Орқага қаранг! Шу кишини танийсизми?» — деб сиздан сўради.

Қайрилиб менга қараган пайтдаги ҳолатингизни асло унутмайман.

Бундан бир неча йил муқаддам мен ҳаётимда биринчи ва энг охириги марта улфатларим билан қуш овига чиққан эдим. Ўзим на каклик, на қуён, умуман ов қилишни билмасдим. Кечга яқин қайтиб келаётганимизда йўлда ётган харсанг тош устига қўнган бир гала чумчуққа кўзим тушди. Кун бўйи фойдаси тегмаган қўшотарини олиб уларга ўқ ўздим. Қушлар пириллаб учиб

кетди. Битгаси қанотидан ўқ еган экан, сакраб-сакраб қочмоқчи бўлди. Югуриб бориб ушлаб олдим. Мен бир қушнинг қалби қанчалик кучли патиллашини ўшанда сездим. Ўша бир парча гўшт гўё қўлимни узиб юборгудек эди. Унинг кўзларида ожизлик кўринса ҳам, даҳшат тўла эди, мен уни шу заҳотнёқ кўйиб юбордим... Ўша оқшом сизни кўрдим-у, эсимдан чиқаёзган ўша қушнинг кўзларини эсладим. Қалбингиз ҳам ўша чумчуқиники сингари патиллаётгандек туюлди.

Тўсатдан кулиб юборгим келди. Ҳа, ўша ерда, уйқу-сизлик ва очлик ичда ўтган тўрт кечадан кейин гоят қўрқинчли бўлиб туюлган ўша хонада, ўша тунда, ўша душманларим қаршисида сизнинг даҳшатдан жавдираган кўзларингиз, аллақандай ҳолатингиз назаримда кулгилли бўлиб кўринди. Сиз менинг кўзларимга тик боқиб, «Ҳа, ташийман!» деб ёлғон гапирдингиз. Ўшанда сиз атрофдагилардан кўра мендан қўрқаётгандек эдингиз. Бу нарса менда сизга нисбатан шафқат эмас, нафрат уйғотди. Эҳтимол ёдингизда бўлса керак, мен ўшанда ўша ерда ўтирганларга қараб кулимсирадим ва «Бундай хоним билан таниш бўлишни ўзим учун катта шараф деб биламан. Лекин афсус, бу хонимни ҳеч таниёлмаяпман!»— дедим.

Мени яна юқорига олиб чиқишди, аммо, энди мен ўзимни ғолиб ҳис этардим. Бошқа одам ожизлик кўрсатган жойда букилмаганлигингни кўриб фахрланасан киши... Ҳозир ўша воқиаларни эсласам, сиздан эмас ўзимдан кулгим келади.

Қиз ҳайратланиб Рифатга тикилди. Бир нима демоқчи бўлган эди, Рифат қўли билан «жим» дегандек қилиб давом этди:

— Вужудима қандай куч пайдо бўлганлигини айтмайсизми? Маҳкамада тўрт кун азоб чекдим, кундуз кунлари қимир этмай курсида ўтиришга, кечалари тақир тахта устида мижжа қоқмай ўтириб чиқишга мажбур бўлдим. Асабларим ҳам бўлганича бўлган эди. Иштаҳа йўқолган, кўзимга уйқу келмасди. Миямни чулғаб олган хаёлларни, оқибатни, ташқаридаги турмушимни эслатадиган хотира ва одамларни ўйламасликка, мантиқ ва иродага бўйсунушга ҳаракат қилардим. Кундузи маҳкамага келадиган полициячиларнинг ўзаро гапларини эшитган сари ўзимга бўлган ишончим тобора ортиб борарди. Эркимга, ҳатто ҳаётимга ҳам завола бўлиши

мумкин бўлган бу одамлар нақалар ожиз эдилар! Уша кунларни буларга эндигина янги уст-бош беришган эди, улар фақатгина шу ҳақда гапиришарди. Бирн оёқ кийимни ҳар хил эканлигидан шикоят қилса, иккинчисини шинель тиккан устани сўкар, учинчисин эса теллагини сотиб дурустроғини олмоқчи эканлиги ҳақида гапирарди. Уларнинг ҳаммаси ҳам маҳкамадан, давлатдан, мамлакатдаги аҳволдан порози эди. Истаган касаба қаҳвахонасида, шаҳардан четдаги трамвайларда, ширакайфлар гурунгида эшитиш мумкин бўлган танқид ва оҳу-зорлар, бундай қараганда аҳамиятсиз, ҳаттоки, ноўрин бўлиб туюладиган, аслида эса жиддий арзи-ҳолларга сабабчи бўладиган порози кайфиятлар шуларнинг орасида кўчиб юрарди. Бунинг устига улар ана шу арзи-ҳоллардан қутулиш учун курашаётган одамларнинг йўқ қилиш бобига ўзлари қарши чиқаётган тузум қўлида бир қўғирчоқ эканликларини мутлақо пайқамасдилар.

Баъзида полиция бошлигининг буйруғи билан иш вақти икки соат кеч тугаб ёки отпусказга чиқиб кетаётганлардан бирнга тўсатдай муҳим топшириқ берилиб қолинган пайтларда тутақиб кетишарди: «Афандим, сиз булар тўғрисида гағинам кам ёзасиз! Булар қориндан бошқа нарса ни мутлақо ўйлашмайди... Буларнинг кирдикорларини яхши биламиз-ку, кунимиз шу ерда ўтаётганлиги учун гапириб бера олмаймиз-да». Лекин бир ордан кейин бирор нарса ёзиб қўяй, деган мақсадда стол устида ётган қоғозга қўл узатгудай бўлсам, «ёзини-чи-зиш сизга ман этилган!» деб тортиб олишарди.

Мен бу бечораларнинг гапини эшитганим, аҳволи ва рази солганим сари, ўзим курашётган иш ҳақ эканлигига, жаҳолат, мутаассиблик ва виждонсизлик оқибатда мағлуб бўлишига янада ишончм ортарди. Ожизлик кўрсатиб курашдан қайтмасам бас!

Ўзимни ушлаб туриш учун бутун иродамини сафарбар қилдим, бардош беришга тиришдим. Ўзингиз билсангиз керак, бундай жойларда кутишдан, ҳар бир дақиқада бирор нарса юз бериши мумкинлигини билла туриб, соатлаб, кунлаб кутишдан кўра оғирроқ жазо йўқ. Каталакка қамалиб, сабабини биллолмай, не-не хаёллар ичида дукиллаб ураётган юракка қулоқ солиб кутиш-а... Ўзимни шунга ҳам кўнктирдим. Мен мутлақо ўйламасликка, ҳис-туйғунни бутунлай йўқотиб, вақтга ҳам бепарво бў-

лишга ўргандим. Бирор ҳиссиётга берилиб кетмай деб, қамоққа тушган кундан бери, ҳатто ўғлимнинг дафтарча ичидаги суратини бирор марта олиб ҳам кўрмадим. Шунинг учун сизнинг ўша кунни кечқурунги ҳолатингиз менда чуқур нафрат уйғотган эди...

Шошманг,* хафа бўлмай туринг... Агар ўшандай кейин юз берган баъзи нарсалар мени нафрат қилишга мажбур этмаганида эди, сизга буни гапириб бермаган бўлардим... Биз, айтилиши мумкин бўлмаган ёлгон туфайли қанча-қанча азоб-уқубатларга бардош беришимизни билмаймиз, зотан, вужудимиз қирқ даража иссиққа қанчаллик чидаш бериши бизга номаълум. Биров умрининг охирига қадар қаршилик кўрсатади, бошқа биров эса пўписадан даҳшата тушиб, жаллодлар қўлида мумдек эрийди... Аммо бу жаллодлар бизнинг душманимиз эканлигини яхши биламиз. Буларнинг ҳаммаси чиркин, виждонсиз одамлар демоқчиман. Ким билади, эҳтимол, уларнинг орасида ҳам мушфиқ ота, содиқ дўст, ҳассос қалб эгалари ҳам бордир. Лекин улар амалга минншлари биланок, продасиз қўғирчоқ бўлиб қолишади. Жамиятда тутган мавқе ва мансаблари уларнинг табиий ҳис-туйғуларини босиб туради, инллар давомида парчалайди, охири бутунлай йўқотиб юборади: борди-ю уларнинг ўзи ўша табиий ҳислатларини кейинчалик қидириб қолишса, унинг ўрнида зулмат бўшлиғининггина топишади, холос. Менга азоб беришаётган кезларида ҳам уларда бирор инсоний ҳис-туйғу топмоқчи бўлдим. Ҳа, улар ёмон одам эмаслигини била туриб, менинг ёмон томонларимни, ўзларига ёмон бўлиб кўринган томонларимни қидириб топишга ўринаётган бир пайтда уларнинг инсонликдан олс, ваҳший ҳайвонликдан ҳам бешафқат ишларида, башараларида, гап-сўзларида ҳар бир нарсага софлик ва гўзаллик бағишлайдиган инсоний ҳислатларнинг аксини, кўлаикасини излаб топмоқчи бўлдим. Мен уларга мутлақо ғазаб қилмадим, ҳайратланмадим; уларнинг аҳмоқлигига, шуначалик насткашлигига ачиндим холос. Шунинг учун қийноқларини ҳам, азоб-уқубатларини ҳам ўзим учун ҳақорат деб билмадим. Ахир қийноқ нима деган нарса? Ақл ва иродамиз бизни ҳақорат қиладиган бир иш қилмаган экан, қийноқ фақатгина физиологик нарса бўлиб қолаверади-да. Жисем, асаб чидай-веради. Кейин бўлганича бўлади. Аммо, руҳга азоб бермаслик ўзимизга боғлиқ. Менинг руҳим бир тарсаки эди,

бунга ўзим айбдорман. Ганшириб бермасам бўлмайди, шунинг учун сизни ушлаб қолдим. Хотиним билан ўғлим қамоқдан чиққанымдан беҳабар, уйда кутиб ўтиришгандир... Лекин олдин сизга дардимни очишим керак. Бўлмаса мен на уларнинг, на бошқа одамларнинг бетига қарай оламан. Сиз заифлик кўрсатганлигингизни эслатмаганингизда буни ҳеч кимга айтмаган, эҳтимол, умримнинг охиригача ўзимдан ўзим хижолат чекиб юрган бўлардим. Сирасини айтсам, сиздек бир жинойт қилган ҳамроҳимни кўриб хурсанд бўлдим. Ҳа, калтак унчалик муҳим нарса эмас деётган эдим-а. Зотан, киши одатда ўттиз-қирқ даррадан кейин ўзини билмай қолади. Ўлим хавфи, чапқоқлик ва уйқусизлик — ҳаммаси унутилади. Булар қанчалик қўрқинчли бўлмасин, ўзимга боғлиқ нарса эмаслигини билмаман. Қўлимдан нима келади? Ёлвораёми? Асло йўқ! Бефойда ҳам. Дилимиз бошқа, дунёқарашимиз бошқа. Акс ҳолда бу иш қўзичоқнинг бўрига ялинган бўлади. Чунки бир нечта руҳий касалликка учраган девопа кишиларни ҳисобга олмасак, менга азоб берувчилар, азобланишимдан завқ олиш учун қилмайдилар... Балки, бурчимиз деб қиладилар. Улар руҳини пулга сотиб юборган одамлардай бунга кўникиб қолишган, механизмга айланишган. Бизни газабга соладиган нарса ҳам уларнинг ана шу механизмга айланганлигидир. Ҳа, мен қандай бўлсам шундайлигимча, улар ҳам шундайлигича қолаверар экан, қийноқ ва дарралар унчалик қўрқинчли бўлмай қолади. Аммо мен ўртадаги ана шу тафовутни унутиб, қотилининг тузоғига илшиб қолдим... Ингирма кунлик дўзах азобидан кейин ҳам бу хатоим мени азобламоқда... Нима бўлди ўзи? Қандай қилиб бунга йўл қўйдим? Буни сизга тушунтириб бера оламанми, йўқми билмайман. Бу — ўлимга маҳкум этилган одамнинг жаллод олдида, қўйинг эса қассоб олдида шафқат сўраб жилмайиши деган гап эди...

Воқна бундай бўлди: Сиз билан юзлаштирилганимга ўн кун бўлиб қолган эди. Бир ҳафтадан буён тор қафасда тикилиб ётардим, ора-сера терговга чақириб туришарди. Аммо мени унчалик қаттиқ азоблашмас, дарра билан оз-моз «сийлаб» туришарди. Кунига бир, нари борса, икки марта беш-ўн дарра уриб, мнинг шамли чироғи мияининг қатигини чиқариб юборгудек камерага тикишарди. Коридорда, ойнаси синган, деразадан қор уриб турган тақир курсида икки ҳафтадан бери шумшайиб

Ўтирган олтмиш яшар киши менга қараганда кўпроқ қийналаётганига амин эдим...

Ҳа, ўша ерда ўтирган эдим. Бу ерга кирганимга чамаси бир ҳафта ёки ундан кўпроқ бўлган эди, майфуршга ўхшаган башанг кийинган, паст бўйли айғоқчи камерага кириб келди. Менга у бир сантиметрча бўлиб қолган соқолимни олишни, усти-бошимни тартибга келтиришни буюрди. Коридорда қуёш нуридан кўзим қамашди. Эшикка чарм қопланган хона олдида тўхтадик. У шу ерда турган полициячининг қулоғига алланима деб шивирлаб, мени унга топширди-да, ўзи ичкарига кириб кетди. Бирпасдан кейин ташқари чиқиб, менга «Кириш!» деди.

Дурустгина жиҳозланган хонага кирдим. Эшли, пақшдор стол ёнида сарғиш мугуз кўзойнак таққан лўппи юзли, дўрдоқ лаблари пастга осилиб тушган кимса ўтирарди. Мени кўриб, у ўрнидан турди, мен томон юриб қўлини чўзди:

— «Хуш кўрдик, афандим!»

Ёқимтойлик билан жилмайиб турган бу киши мени тергов қилганларга сира ўхшамасди. Мени бу ерга олиб келиб эшик олдида пойлаб турган полициячиларнинг хатти-ҳаракатидан бу киши шахсан менинг ишим юзасидан Анқарадан келган амалдор, катта бошлиқ эканлиги кўришиб турарди. Унинг мен томон узатилган йўгон бармоқли оппоқ қўлига бир зум ҳайронлик билан тикилдим, сўнгра мен ҳам қўлимни чўзиб, бир бурда шиллик этни қисган бўлдим.

«— Қани, марҳамат, бу ёққа ўтиринг!»— деди у стол олдида турган чарм курсига ишора қилиб. У қайтиб жойига ўтирмай, қаршимдаги курсига чўкди.

— «Сизнинг бу ерда анча азоб чекканлигингизни эшитиб, ғоят хафа бўлдим,— деб гап бошлади у.— Сиз маърифатли, ўқиган, одобли кишисиз. Ҳали сиз юртга кўп иш қилиб беришингиз керак. Бошингизга тушган бу мушкулот арзимаган нарса, сиз билан бизнинг хоҳишимиз билан бартараф бўлиб кетади».

Мен нима дейишни, ўзимни қандай тутишни билмай қолган эдим. Бу самимий муносабатга, бу беқиёс илтифотга олдингидек совуқ муомала ва сиподик билан жавоб берайми ёки мен ҳам хуш муомала бўлайми? Ажабо, бу назокатнинг сабаби самимийликми ёки усталик

билан қўйилган тузоқми? Бу ҳақда узоқ фикр юритгани қўймади.

— «Сиз бизнинг кишиларимиз ҳақида ёмон фикрда эканлигингизни биламан, бунга ҳақингиз ҳам бор. Лекин бундай олиб қараганда, уларда ҳам айб йўқ; улар ўқимаган, тарбия кўрмаган одамлар. Ҳозирча, давлатнинг шу маошига улардан яхшисили топиб бўлмайди. Каминангиз полиция ишини Венада ўрганган. У ердаги полициячилар орасида лицейни битирмаган кишини топиб бўлмайди. Бизнинг ҳам шундай ниятимиз бор, лекин буни амалга оширгунча, орадан кўп йиллар ўтади. Иншаолло, ўшанда бизда ҳам одамга қараб муомала қиладиган полициячилар етишиб чиқса».

Унинг оғзи гап билан овора, кўзойнак остидан кулимсирасирандек бўлиб кўринган кўзлари эса юзимга, тизза устидаги қўлларимга синчиклаб тикиларди. Тўсатдан ўрнидан турди.

«— Уларга сизни гадоїваччалар билан, муттаҳам ишчилар билан тенглаштирмасликни айтиб қўйдим. Мен бу ерда сиз билан маҳбус сифатида эмас, балки ёрдамга муҳтож дўст сифатида гаплашмоқчиман. Айрим масалаларда бизга ёрдамингиз керак бўлиб қолди, шунинг учун сизни бу ерга чақиртириб, бир неча кун ушлаб қолдик. Сиз қандайдир қизиқиш билан ватан хоинларининг сафига кириб қолган бўлсангиз керак. Бизга айрим, керакли маълумотлар беришга рози бўларсиз, деб ишонамиз...»

Шундан кейин ў менга қамалган кунимдан бери эшитавериб жонимга тегиб кетган саволларни бера бошлади. Полициячиларнинг орзу-хаёли бўлган бу саволларнинг бирортасига ҳам жавоб беришдан ожиз эдим.

Мен суҳбатдошимнинг назокатига жавобан юмшоқлик билан гапиришга ҳаракат қилдим:

«— Афандим,— дедим,— қўл остингиздагиларнинг беодоб муомалалари ҳеч қандай натижа бермаганидек, сизнинг ғоят одобли терговингиз ҳам фойдасиз бўлади. Чунки сиз сўраган нарсаларга илгари айтганимдан кўпроқ жавоб бера олмайман. Махфий ишларга мутлақо алоқам йўқ, сиз айтган одамларни кундуз кунни кўрсам ҳам танимайман».

Шундан кейин полициячилар билан менинг ўртамда ўн беш кундан бери давом этаётган кураш ўзгача тус

олди. У устма-уст берилаётган саволлар билан мени ча-
гитишига, жавобларимда зиддиятлар топиб, эсанкира-
тишига, хулласе баъзи нарсаларга иқрор қилишига, бирта-
лай кишилар ҳақида уларни айблайдиган гаплар айт-
тиришига уриди. Мен чиндан ҳам ҳеч нарсадан хабарим
йўқлиги ва бирор нарса айтиб бера олмаслигим учун
унга қисқа-қисқа жавоблар бердим. У юзидан аримаган
ўша табассум билан яқин келар, тенамда эгилиб, мени
кўндирмоқчи бўлар, бу ҳам фойда бермагач, менам ха-
фа бўлган кишидек жойинга бориб ўтирар, кўзини юмиб
бир оз ўйлаб олгач, яна ўша бефойда ўйинини бошларди.

Бу савол-жавоб менинг юрагимни сиқиб юборганли-
гидан дарра ва сўкишлар билан бўладиган терговни қўм-
саётгандек эдим. Лекин айни бир вақтда мен бу хуш-
феъл одамнинг жаҳлини чиқариш бефойда, яхши муо-
мала қилсам, уни ҳақ эканлигимга чиндан ҳам ишонтира
оламан, агар қўполлик қилсам, иш пачава бўлади, деган
хаёлда товушимга самимият беришига, саволларига жа-
воб бера олмаётганлигимдан ўзим ҳам хафа эканлигим-
ни кўрсатишига ҳаракат қилдим. Мен орамизда пайдо
бўлган самимиятни йўқотмаслик мақсадида унинг ҳара-
катларини хайрихоҳлик билан кузатар, савол-жавобга
тегишли бўлмаган гапларига бошимни ирғаб қўяр эдим.
Лекин бирорта саволига ҳам кўнгилдагидек жавоб олол-
мади.

Ниҳоят, у чарчаб курсига ўтирди. Биринчи марта
ўлароқ у табассумсиз, жиддий ва синчиклаб мени бош-
дан-оёқ қараб чиқди. Кейин чўнтагидан бир қутн сига-
рет олиб, менга тутди:

— «Марҳамат қилинг!»

Кашанда бўлмаганлигим учун иккиландим. Илгари
онда-сонда сигарет чекиб қўярдим, шу тонда эса, очлик
ва тергов азобидан сигаретни кўриб кўнглим айинди.
«Йўқ» демоқчи бўлдим-у, лекин унинг менга тикилиб
турганлигини кўриб, қўл чўздим. «Сизга ҳурмат юзаси-
дан» демоқчи бўлгандек битта сигарет олиб, лабларим
орасига илдим. Узоқ давом этган бу суҳбат давомида
мен биринчи марта кулмоқчи бўлдим. У дарҳол ўридан
турди, нимчасининг чўнтагидан гугурт олиб ёқди. Мен
кулиб туриб, унинг юзига қарадим.

Рифат ҳаяжонда эди. Титраган қўлини стол устидаги
стаканга узатиб ичидаги сувни синқарди. Аъзойи бада-

ини қоплаб олган ҳаяжон бадтар кучайиб бораётганлигини сезиб, санчиб ўрнидан турди. Қизнинг тикилган кўзларидан яширимок учун ўзини қоронгига тортмоқчи эди.

— Қани, юринг, йўл-йўлакай гапириб бераман!— деди Рифат стол устига пул ташлар экан.

Улар бирпас жим юришди. Кейин Рифат қизнинг қўлтиғидан олиб, тез-тез гапира кетди:

— Ҳа, миннатдорчилик тўла табассум билан унинг кўзларига тикилдим. Уша сигарет ва гугурт учун миннатдор бўлиб, пасткашлик қилиб жилмайганимни ҳеч қачон унутмайман. Ҳеч қандай дарра, ҳеч қандай қийноқ азоби мени ўша тубан жилмайишдан, ҳозир ҳам кўз олдимда турган ўша ишшайишдан кўпроқ газабга солмаган эди. Узингиз ўйлаб кўринг, кишининг ўз жаллодига қараб жилмайишдан, ундан шафқат талаб жилмайишидан кўра олчоқроқ, тубанроқ нарса борми?!

Унинг кўзларида мамнуният ўти чақнади. Мен бу мануниятнинг ич-ичида заҳарханда кулгини ҳам кўрган-дек бўлдим, ўзимни йўқота ёздим. Ўзимни тутиб олиш ўрнига, ўшанда туфласа арзийдиган юзимни узатишга гугуртга яқинлаштирдим.

Мен нима воқиа бўлганини билмай қолдим: у гугуртни ерга иргитди, шарақ этиб тарсаки тушди. Сигарет ерга тушди, бурним қонаб кетди. У шу вақтгача яшириб ўтирган газаб ва аламига чидаёлмай, устма-уст юзимга, қорнимга тепди, хириллаб бақирди:

— «Ҳайвон... Менинг олдимда сигарет чекаман деб ўйладингми? Сен итваччалар одамгарчиликка арзийсанларми? Сенга ўхшаган итга мен гугурт ёқиб берайми?.. Ватан, миллат хоини!.. Сенларни бит*ўлдиригандай ўлдириб ташлаш керак... Эшшак сени... Курсида ялпайиб ўтирар эмиш-да, мен унга гугурт ёқиб берармишман-а... Ахлоқсиз... Йўқол кўзимдан!» — Эшикка қараб қичқирди:— «Бу ёққа келинглар!»

Хонага кирган иккита полициячига мени кўрсатди:

— «Олиб кетинглар бу ифлосни, ҳамма нарсага иқдор бўлмагунча дам берманглар!»

Ҳақиқатан ҳам шундан кейин менга икки кун дам беришмади. Кейин меъдаларига теккашимданми ёки ҳеч нарса билмаслигимга ишонганлариданми ҳар ҳолда менга қизиқмай қўйишди... Танамдаги қийноқ иллари йўқолгандан кейин қўйиб юборишди...

Қиз тўсатдан тўхтади.

— Мен уйымга етдим, сизники нарироқда бўлса керак.— деди у олд томонга ишора қилиб.

Рифат олдидаги эшикни кўрсатди:

— Шуми?

— Йўқ, шу кўчанинг ичида. Аммо сиз овора бўлмаанг,— қиз қўлини узатар экан, қўшиб қўйди.— Хайр, шу топда иккаламизнинг ҳам ўз ўйларимиз билан қолганимиз яхши.

БАХТИЕР ЛАИЧА

Нега мен доим фақат қайгули воқиалар ҳақида ёзаман? Ўртоқларим, ҳассос, нозик табиат ўртоқларим бундан норозилар. «Наҳотки қайгу ва ёмонликдан бошқа нарсани кўрмасанг?»— деб сўрашади улар мендан.— «Наҳотки доим оч-яланғочлар, гадо ва жафокашлар ҳақида ёзсанг? Наҳотки кечки газета сотувчи, кўчаларда папирос қолдиқларини териб юрувчи саргардон болалар, бир қарич ер ёки бир қултум сув учун бир-бирларини ўлдиришга тайёр қашшоқ деҳқонлар; қамоқхоналарда аста-секин ўлаётган тутқинлар; ҳеч қандай медицина ёрдамисиз бевақт жон бераётган беморлар ҳамда ноҳақлик ва адолатсизликдан бошқани кўрмасанг? Наҳотки бошқа ёзадиган нарсанг бўлмаса? Наҳотки дунёда биронта ҳам гўзал ва ёқимли нарса қолмаган бўлса? Нега ҳамма қаҳрамонларининг ранглари сомон, қалблари қайғудан пора-пора? Наҳотки мамлакатимизда биронта ҳам қувноқ ва бахтиёр инсон топилмаса?»

Нега топилмас экан! Яхшилаб қидирилса топилади. Бунинг учун шаҳар чеккаларига бориб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Ҳамма нарса кўз ўнгимизда, ҳаммаси очиқ-ойдин кўриниб турибди...

Албатта бор, бизда фақат қувноқ ва бахтли кишиларгина эмас, ҳатто бахтли итлар ҳам бор. Шунинг учун мен бу гал очлик, азоб-уқубат ва нафрат тўғрисида эмас, роҳат турмуш, тўқлик ва муҳаббат ҳақида ёзишга қарор қилдим.

Шаҳарнинг мен яшайдиган қисмидаги кўчалар кенг ва асфальтланган; йўлнинг икки чегидаги ёш қарагайлар камсоя бўлса ҳам кўчаларни безаб туради. Бундай қарагайнинг ҳар тупини ўстириш бир камбағал боласини мактабда ўқитиб чиқаришдан ҳам қимматга тушади.

Ҳар куни эрталаб тротуарларда нафис кийимлар кийган ёш оналар қип-қизил юзларида мампунлик акс этган семиз болаларни безатилган аравачаларга солиб сайр қилиб юрадилар. Аравачалардаги ипак кўрпачалар устида ранг-баранг ўйинчоқлар ётади. Улар шунчалик кўпки, болалари қайси бирини олиб ўйнашни ҳам билншмайди: гоҳ шақилдоқни олиб силкитишади, гоҳ карнайчани оғизларига тиқишади. Аравачалар ёнида каттароқ болалар боришади. Улар жингалак сочларини силкиб, оналарига нималарнидир ҳикоя қилишади. Ёш оналар бир-бирлари билан ҳузур қилиб гаплашиб қолишса, болаларга озода кийинган энагалар қараб туришади.

Кичкинагина боғчадаги қум устида пақирча ва куракчалар кўтарган семиз-семиз болалар ивирсиб юришади: улар ариқ қазишади, уйлар қуришади, сўнг митти муштлири билан уриб, бузиб ташлашади. Нарироқда чет тилда ёзилган китоб ушлаган оқ панамали мураббия ўтиради. Рўмол ўраб олган кекса бир хоним йиғлаётган набирасини овутади. Яна бир скамейкада уч-тўртта чиройликкина хотинлар нимадир тўқиб, таниш-билишларининг ғийбатини қилиб ўтиришади. Ҳамма ёқда нур, ҳамма ёқда роҳату фароғат.

Аммо ҳаммасининг юзида қандайдир қаттиқ зеркиш аломатлари акс этади. Бу кишиларнинг вужудини қамраб олган зерикиш шундай нозикки, уни бир қарашда кўз илғамайди. Аммо астойдил тикилиб қарасангиз, бу зерикишни уларнинг бепарво, совуққина боқишларидан, қуруқ, ясама кулгиларидан уқиб оласиз. Кўринишдан улар бир-бирларининг сўзларини ҳатто ўзлари гапираётган сўзларини ҳам эшитмаётганга ўхшайдилар: фикрлари қаерлардадир кезади. Тўғрироғи фикр деган нарсанинг ўзи уларга ёт, лекин улар бунинг учун ғам емайдилар. Хурсанд бўлмасалар ҳам кулаверадилар, ҳаётдан мамнун бўлмаган пайтларида ҳам унинг ўзгаришини заррача истамайдилар.

Ҳар куни эрталаб бир ёш йигит, жигар ранг мовутдан

қилинган куртканинг барча тугмаларини қадаб юришига-қараганда бирон бой хонадоннинг малайи ёки швейцари, гурур билан кеккайиб, кичкина бир лайчани сайр қилдириб юради. Сахтнѐндан ўрилган бўйинбоғ тақилган, тизимчага боғланган, шалпанг қулоқлари ерга тегай деб турган бўйи бир қарич, дум-думалоқ лайча майда қадам ташлаб тез-тез юриб боради. Малай қадамини лайчанинг қадамига мослаб босади. Агар ит тўхтаб қолса, у ҳам тўхтайди, илгари юрса, у ҳам юради.

Совуқ кунларда, намгарчиликларда лайчага тўқ ҳаво ранг уқали оч жигар ранг мовут нимча кийгизиб қўйишади. Тўртта оёғини чиқазиб, қорнидан тугмача-лаб қўйилади. Нимчанинг ёпишиб туриши чевар машиначи тикканидан далолат беради. Лайчанинг юнглари ҳам яхшилаб тозаланган, ялтираб туради.

Лайча ёзилиш учун дарахтнинг тагига борар экан, тоғни толқон қилгудай бақувват малай кетидан бориб, бекасининг эркаси ишини битказгунча уни ҳурмат билан кутиб туради. Сўнг улар яна гердайиб, аста-секин олға кетишади.

Нимчали лайча бошқа итларнинг вовиллашига жавоб қайтармайди. Ҳатто эгаси ешиб юборган бирон баҳайбат ит бурда-бурда қилиб ташламоқчи бўлиб, даҳшат билан унга қараб югурган вақтда ҳам бепарво кета беради: чунки уни малай қўриқлайди. Бақириб-чақириб, депсиниб бегона итни ҳайдайди. Агар бир нечта бегона ит бирданига ташланиб қолса, малай хўжасининг эркасини қўлига кўтариб олиб, чанг бўлган юнгларини авайлаб артади. Шундай пайтларда қарасанигиз унинг кўзларидан: «Лайчага ҳеч нарса қилмаганмикин?» деб ҳаяжонланаётганини кўрасиз. Малай унинг ҳамма ёғини сийпалаб кўрар экан, ҳеч қандай хавф-хатар йўқлигига ишонган лайча думини ликиллатиб, яланиб, пастга қараб туради.

Бир кун мен бу малайни гўшт дўконига учратиб қолдим. У осиб қўйилган қўй нимталарига узоқ тикилиб турди-да, охири қўзичоқнинг жигарини тортиб беришни сўради.

— Ҳеч тушунолмаيمان, — деди малай қайтарилган пулни санаркан, — нега қўйнинг жигарини алоҳида соғмайсизлар? Ахир итимиз буниг на ўпкасини, на юрагини ейди. Жигарни ҳам донм қайнатиб берамиз.

Агар жигарга озгина ўпка қўшсанг борми, озгина ҳам олмайди, ўлгудай ёмон кўради. Қорнига ёқмайди, дейишади. Яқинда мол доктори келиб, шундай деб кетди. Уни қаранг. қизик, ҳайвон бўлса ҳам балоя! Овқатига озгина гўшт қўшилса ҳам дарров сезади-я! Оллоҳнинг ишига бандасининг ақли етмайди! Ҳай, сенга нима бўлди, эшитяпсанми?— деди малай ичак-човоқларни қоғозга ўрай деб турган болага қараб.— Жигарини ўрасанг бас, қолганини ташлаб юбор!

Кейин малай харид қилган нарсасини олиб чиқиб кетди.

Иккинчи марта мен уни хушбўй гуллар чамандай очилиб ётган катта боғнинг дарвозаси олдида кўрдим. У гивит одеял кўтарганча ҳашаматли лимузинга чиқаётганди. Одеял ичида нимадир гивирлаётганини ва аллақандай ғалати овозни эшитиб, сабрим чидамай сўрадим:

— Нима бу? Лайчага бирон нарса бўлдими?

— Йўқ,— деди малай менга бошдан-оёқ разм соларкан гердайиб.— Алҳамдулилло, ҳеч нарса бўлгани йўқ. У бугун уч-тўрт марта йўталди. Доим баҳорда ўзи шунақа йўталади, лекин хоним афандим хавотир оляптилар. Докторга кўрсатиб келайчи.

У итни бирон ерга уриб олмай, деб эҳтиётлик билан машинага ўтирди. Машина жойидан қўзғалди..

Яқинда мен малайни боққа кириб кетаётган жойида учратдим! У тумшуқлари узунчоқ, ўсик оқ юнгли кучукни етаклаб борарди. Унинг ёнида худди ўшанақа жигар ранг мовут куртқа кийган яна бир малай ҳам бор эди.

— Нима бўлди?— деб сўрадим мен қизиқиб.— лайчани айрибош қилдингизми?

Бир неча кун илгари итнинг соғлигини сўраганим эсида бўлмаса керак, менга нафрат билан бошдан-оёқ разм солиб чиқди-ю, лекин гапимга жавоб берди:

— Йўқ-эй! Лайчамиз боғда ётибди. Эшитмаяпсанми, будкадан товуши келяпти-ку?

Бека уйдан бир оз нарида катталиги боғбоннинг уйидек келадиган шинамгина, баргикарам будка турарди. Ундан вақти-вақти билан итнинг вовиллаётгани эшитиларди.

— Бу қанақаси бўлди?— дедим мен ажабланиб.— Ахир лайчаларингиз сира вовилламасди-ку?

— Эҳ... кўнгли урғочи тусаб қолибди! Хоним афандим мол докторига машина гириллатганлари гириллатган. Итнинг дарди бўлса, бадтар ошяпти... Унга муносибини топиш ҳам осон бўлмади. Хоним афандим, «паст зотли итга қўштирмайман, ярамас бўлиб қолади», дедилар. Бунни топгунча кирмаган эшигим ҳам, жонимда жон ҳам қолмади.— деб узунчоқ тумшуқ, ўсиқ оқ юнгли итни яқинроқ тортди.— Мана қара, хўп муносибини тондим-да! Туриши ҳам виқорли. Хўжайиним мана бу ўртоғимнинг хўжайини билан гаплашиб, шу итни муносиб кўрдилар. Бир кун мен итимизни уларникига олиб бораман, бир кун улар итини бизникига олиб келишади.

У темир панжара эшикни тирсаги билан итариб очиб, нозли келиндай хиромон қадам ташлаётган ўсиқ оқ юнгли итни ичкарига олиб кириб кетди...

Оҳ, мен ҳамма жонивэ, ларни ҳам яхши кўраман. Бутун махлуқотларнинг тинч ва бахтли ҳаёт кечиришини истайман. Шунинг учун бирорта бахтиёр лайчани кўриб қолгудай бўлсам ҳам қувончим ичимга сиғмай кетади. Ахир мен нуқул қайғули нарсалар ҳақида ёзиш учун туғилган эмасман-ку! Қалбим ёқимли, қувноқ ва хушчақчақ нарсалар ҳақида ёзиш иштиёқи билан жўш уради. Агар жумла жаҳон ана шу бахтиёр лайча кечираётган ҳаётнинг ўндан бирига эга бўлганда эди, битта ҳам қайғули ҳикоя ёзмас эдим!

ДЕВЛАРНИНГ ҶЛИМИ

Жуда қадим замонларда, тахминан бундан юз миллионларча йил муқаддам — биз яшаётган олам, олимларнинг таърифи билан айтганда, иккиламчи даврни бошидан кечираётган бир вақтда — ер юзида бир тўда баҳайбат ва қўрқинчли девлар яшар экан. Ҳозир биз билган ҳайвонларнинг кўпчилиги ўша замонда ҳали дунёга келмаган экан. Ер юзида фақатгина балиқлар, бирталай кўшлар, сут эмизувчи майда ҳайвонлар ва қурбақалар, шуниндек, ҳалиги девлар яшаётган экан. Девларнинг ўзи ҳам бир-бирига сира ўхшамас экан. Бирининг бўйи ўн газ бўлса, иккинчисиники йигирма беш газча келар экан. Бирининг териси қалин хол-хол ва тикандек, боши уйдек, ҳар битта тиши ва бўйни одамнинг тапасидек бўлса, иккинчисининг тўрт-беш газ келадиган бўйинига митти калла ўрнатилган бўлар экан. Лекин ҳаммасининг ҳам думи узун, панжалари чангалсимон бўлар экан. Судралувчи ҳайвонлар тоифасидан бўлганлиги учун қони иссиқ бўлмаган бу девлар қоронғи ўрмонлар орасидаги кўлмак ва ботқоқликларда яшаб, ўт, гўшт ва бошқа нарсалар билан тирикчилик қилишар экан. Улар дангаса бўлгани учун овқат қидиришга эриниб, ўрмонда, сув ёқасида ёки кўлмак бўйларида ўлиб ётган ҳайвон мурдаларини еб, кун ўтказишар экан. Девлар ўша замонда дарахт тепасида яшовчи сут эмизувчи ҳайвонларни емоқчи бўлишса, орқа оёқларида тик туриб, бўйинларини чўзишаркан, холос. Бундай бемашаққат ва

роҳатда яшашларининг сабаби довюрак ёки донишманл бўлганликларидан эмас, балки бўйлари баланд бўлганлиги учун ҳар нарсага қодир эканлар. Девлар бирор жойда пайдо бўлиб қолса, жамики ҳайвонлар кўз очиб юмгунча ғойиб бўлиб қолар. балиқлар сув тубига, қушлар етти қават осмонга, қолган жониворлар эса, дарахт қавакларига ва ишларига тум-тарақай бўлишар экан. Коинот гўё бу тапбал, аммо золим, тентак, лекин зўравон, қўрқоқ, бироқ очофат девлардан қутулишга ожиздек экан. Сув ҳам, ер ҳам шуларнинг қўлида экан. Келгусида ўзининг заковати ва билими билан бутун коинотга ҳукмрон бўладиган инсон ўша вақтларда ҳали дарахтда яшаб, ерга қўрқа-писа тушар. фақат сут эмиб кун кечирар экан. На рақиб, на жанг кўрмай бу коинотга ҳоким бўлиб олган, гавдасини зўрга кўтариб юрадиган, баъзида мурда талашиб қолиб, ўзаро бўғишадиган, йигирма тоннага яқин вужуди учун озиқ топишдан бўлак дарди бўлмаган девлар ҳозирни ҳам, келажакни ҳам, мутлақо ўйлашмас экан. Хаёлларида гўё коинот уларга егулик озиқ, осойишта ҳаёт кечириниш учун яратиб қўйилгандек экан.

Бироқ, дунёда ҳеч нарса (у қанчалик узоқ умр кўрмасин) абадий эмас. Миллонлаб йиллар давомида ер шарига ҳукмрон бўлиб келган бу девларнинг ҳам кунни яқинлашиб қолибди. Маълум сабабларга кўра табиат билан ҳаёт ўзгара бошлабди. Бу нарса тўсатдан юз бермабди. Қўрғоқчилик деган нарса—инсон ҳисобига етолмайдиган жуда кўп йиллар давомида — гоҳ сезиларли, гоҳ сезилмасдан аста-секин таъсир қилиб, девлар учун роҳатижон макон бўлган ботқоқлик ва кўлмакларни қуритибди. Урмондаги қалин япроқли дарахтлар ҳам сийраклашиб қолибди. Янги шароитга мослашиши лозим эканлигини англаган ва яратилиши шунга имкон берадиган ҳайвонлар такомиллашиб, янги шакл олаётган бир пайтда, девлар сернам жойларни тополмай, биринкетин қирилибди. Улар бир қултум сув излаб қақраган чўлу биёбонларда югуриб-елишибди. Дуч келган ҳайвонларни ўлдириб, уларнинг песиқ қонини симиришибди, кейинчалик ўзаро қирғин қилиб, шерикларининг рангсиз, совуқ ва қуюқ қонини ичишибди. Улар кучсиз бўлиб қолганларини, илгариги ҳукмронликлари қулаб, умрлари тугаб бораётганини тушунгач, бадтарроқ қутура бошлабдилар. Ана шундан кейин улар ўз авлодла-

рини, бала чақаларини ейишга тушишибди. Балчиғи чиқиб, сасиб кетган кўлмаклар ёқасида содир бўлган қирғишлар натижасида юзлаб девлар ҳалок бўлибди.

Ҳаёт ҳақ ўн пилдан бераверибди. Ном-нишонни аллақачон йўқ бўлиб кетган девлар бир пайтлари ҳукм сурган жойларда янгидан-янги жониворлар пайдо бўлибди. Уша майда сут эмувчи махлуқлар такомиллашибди, уларнинг вужудидаги ушоққина, юмшоқ нарса — мия део аталган ошшоқ модданинг қудрати тобора орта борибди. Девга ишбатан чумоли бўлиб кўринган бу жониворлар ўзининг пажаси ёки тишлари туфайли эмас, балки, мияси туфайли дунёга ҳоким бўлибди. У ўша замонларда гира-шира тасаввурга эга бўлган ва орадан ўтган давр ичида ҳамма жониворларнинг насллари ўн минг мартабалаб ўзгариб кетган бўлса ҳам, аллақандай йўллар билан бизгача етиб келган девларни ҳам юзага чиқарибди. У юзлаб топиш, идрок қилиш мақсадида қанчадан-қанча жойларни кавлабди, шунда уларнинг қандайдир сабаб билан чириб битмаган қолдиқларини топиб олибди. Онгида уларнинг шаклларини жонлантирибди. Уларга турли номлар берибди. У топилган суякларни ўйинчоқ сингари бир жойга тўплаб томоша қилибди.

Шундай қилиб, қадим замонларда қудрати чексиз, авлод-аждоди билан қирилиб кетиши гумон бўлган бу девлардан нишона сифатида эндиликда ботқоқликларда уларнинг суяклари, музейларда скелетлари, эртакларда ҳақ ҳайбатли, лекин беозор, номларигина қолибди. -

Чунки ҳаётнинг тўхтамас оқими шунни талаб қилади.

ҚҰЙЛАР ҲАҚИДА ЭРТАК

Қадим замонларда жуда кенг ва бепоён бир ўрмоннинг ёқасидаги кўм-кўк майсазорда қўйлар яшар экан. Бир чўпон билан бир гала ит бу қўйларни қўриқлар экан. Қўйлар майсазордаги барра ўт ва гиёҳларни маза қилиб ер, ёзда жазирама иссиқдан серяпроқ дарахтлар соясига, қишда эса, аччиқ изғириндан катта моғорага қочиб, жон сақлар эканлар.

Бироқ, улар турмушларидан хурсанд эмас, чўпондан норози эканлар. Соқол-мўйловига оқ оралаб қолган бу одам тепаликка чиқиб олиб, эртадан-кечгача пишиллаб ухлар экан. Уйғониб қолгудек бўлса, бирпас найчалган бўларкан-да, итларига бақира-бақира яна уйқуга кетар экан. У совлиқларни соғиб, сутини тўйгунча ичар, ортиб қолганини бошқа одамларга сотар экан. Кўнгли тусаган пайтда бирор қўзнини бўғизлаб кабоб қилар ёки қишга қовурма ҳозирлар экан. У икки-уч ҳафтада бир келиб турадиган жаллобга қўй-қўзларнинг бўрдоқисини танлаб сотар экан-да, жаллоб йўлга тушди дегунча яна ухлашга тушар экан. Жаллоб олиб кетган шериклари қассобнинг қўлига тушинини билган қўйлар бу қонхўрни кўрганда дағ-дағ титраб, бир-бирига суйқанаар, аммо, унга қаршилиқ кўрсатишни ўйлаб ҳам кўришмас экан. Нима ҳам қилишсин? Дунё шундай яратилган экан-да!

Бироқ қўйларнинг орасида бу ишга бир оз ақл юритадиган, бугун бўлмаса эртага шичоқ остида ётиш ваҳ-

ми билан яшагандан кўра, ишни бирйўла ҳал қилмоқчи бўлганлар пайдо бўлибди. Бундайлар сони кундан-кунга кўпая борибди. Кунлардан бир кун суру ўтлаб юрган экан, жони ҳалқумига келган бир қўчқор орадан олиб чиқиб, чўпонга шох ташлабди. Чўпон итлари билан унинг орқасидан қувибди-да тутиб олиб, дарахтга боғлаб ташлабди. Кейин бу осий жониворни жаллобга бериб юборибди. Лекин қўйлар бундан чўчишмабди. «Барибир қассобнинг қўлига тушганимиздан кейин, бугун ўлдик нимаю, эртага ўлдик нима!» деган фикрда чўпонга шох урувчи қўчқорлар сони кўпайгандан-кўпайибди.

Сиз қўйларни қўрқоқ деб ўйламанг. Уларнинг орасида ҳам не-не қўчқорлар, не-не ҷазаматлар бор. Ахир дунё яратилгандан бери қўйлар чўпонлар билан итларга топшириб қўйилмаганлар-ку! Қадим вақтларда улар ҳам қассоб ва жаллоб нималигини, итлар нималигини билишмаган. Ўзлари овқат топиб еган, ўзлари душманга қақшатғич зарба бериб, уларни ўзлари қувлаганлар.

Бироқ, уларнинг ёғлиқ-гўштига кўз тиккан, сутидан ёғ билан пишлоқ олиб, терисидан пўстин ва этик киядиган одамлар, «чўпон бўлмаса, бўри ва қузғунларга ем бўласиз, очликдан ҳаром ўласиз», деб уларни ишонтиришган. Ана шундай қилиб, замонлар ўтиши билан қўйлар қудратли шохларига ишонмайдиган, ўз кучларини камситадиган бўлиб қолишибди. Улар, «чўпонлар бизни ҳурмат юзасидан йиртқич ҳайвонлардан сақлашади, қучоқ-қучоқ ўт-пичан беришади», деб ўйлар, чўпонлар бу ишни уларнинг лаззатли гўшти учун қилаётганликларини билмас эдилар.

Кунлар ўтиб, ювош қўйларнинг эс-хушлари жойинга кела бошлабди. Чўпонлар эса, кундан-кунга дангаса бўлиб кетишаверибди. Бу чўпон жудаям беғам экан. У жонининг ҳузурини кўзлаб, йиртқич ҳайвонлар подага хужум қилса, сўйилгани кўтариб, итлар билан уларни қувмас экан. Қари чўпонлардай, бир неча қўй-қўзи учун роҳатини бузгиси келмас экан.

Нима бўлибди-ю, кунлардан бирида қўшни ўрмонда яшайдиган йиртқич ҳайвонлар ўртасида қирғин бошланиб кетибди. Уша йили қаттиқ совуқ бўлганлиги учун бўрилар билан айиқлар оч қолишган экан. Уларнинг увиллаб-чийиллашини эшитган қўйлар билан чўпон қўрқувдан дир-дир титрашибди.

Ўрмондаги қирғинда яраланган, очликдан мадори кетган бирталай қилтириқ бўрилар бошпана излаб юриб, тўсатдан поданинг устидан чиқиб қолибди. Улар даҳшатдан ваҳимага тушган қўйларни кўриб, «бизларга мана шуниси тузук» дея олдинга отилишибди. Оғиз йириб, тиш ёғирлатиб келаётган бўриларни кўрган қўйлар ўзларини ҳимоя қилишга чоғланишибди. Қўйлар бўлмаса очимиздан ўламыз, деб итлар ҳам ғайратга киришибди. Уларнинг ҳаммаси бир бўлиб, мажолсиз бўриларга ҳужум қилишибди. Қўчқорлар бошларини эгиб, қудратли шохларини ўқталиб йиртқиқларга ташланишибди, итлар вовиллаб шовқин-сурон кўтаришибди. Очлик енгиб қўйган бўрилар орқа-ўнгига қарамай ўрмонга ура қочибди, қолганлари бўлса, қўчқорлар қўлида жон берибди.

Бу сирада чўпон писиб ётган жойидан чиқибди-да, яна қўлига таёқ олиб, суруни ҳайдамоқчи бўлган экан, қўйларнинг кўз олдига қассоб билан жаллоб келибди. Итлар ҳам чўпоннинг калтагидан қутулиш, қўйлар билан якка ўзлари қолиш учун фурсатни қулай билишибди. Уларнинг ҳаммаси биргалашиб чўпонга ҳужум қилишибди. Қўрқоқ чўпон зўрға қочиб қутулиб, кўздан гойиб бўлибди.

Бу жанг ҳаммасидан кўп итларга қўл келибди. Улар майсазор устидаги ўлган бўриларни ҳам, улар билан олишиб ҳалок бўлган қўйларни ҳам еб тамомлашибди. Лаззатли таомдан маза қилган итлар думларини ликиллатиб, қип-қизил тилларини осилтириб юришибди. «Мана, биз сизларни бўрилардан ҳам, чўпондан—ҳам қутқариб қолдик!»—деб қўйларга мақтанишибди. Улар борган сари кеккаяверишибди, илгари чўпондан қўрқиб думини қисиб юрган бу итлар, энди ўз овозларига ўзлари маҳлиё бўла бошлашибди. Улар: «қўйларга кучкуват берган, бўриларни қўрқитиб қочирган овоз, мана шу овоздир!»—деб янада баландроқ вовиллашга тушишибди. Бунинг устига уларда аслзодалик ҳисси пайдо бўлибди. Улар майиб йиртқиқларни қувлаганларини бир неча марта эслаб, ўзларини оддий итлардан юқори қўйишибди. «Ит нима деган нарса? Биз бўрилар авлодидан бўлсак керак?» дея ўзларича кеккайиб юришибди.

Ана шу афсона секин-аста мняларини чулгаб олибди, улар ўзларини қўйлардан юқори қўя бошлашибди.

Бир марта қўй гўштини татиб кўрган итлар қўзиларни пана жойларда бўғизлаша, подадан ажралиб қолган катта-катта қўйларга ҳам ҳужум қила бошлашибди. «Авлод-аждоди ўрмонга ҳоким бўлган биздек довиюракларга қўрқоқ қўйларни етаклаб юриш нима деган нарса?» деб таъна қилишибди. Яна ёввойи ўрмонларга қайтиб, ҳоким бўлишни орзу қилиб қолишибди. Улар ўзларини қанчалик юқори кўтаришса, назарларида қўйлар шунчалик майда бўлиб кўринибди. «Қўйлар гўштини еб, сутини ичишдан бошқа ҳеч нарсага арзимайдиган махлуқ. Биз вовиллаб далда бериб турмаганимизда, шөхни ишга солиш бу лапашангларни хаёлига ҳам келмасди. Бўри биродарларимиз, ҳатто ўша таги паст шоқоллар ҳам катта ўрмонда маза қилиб юришсин-да, бизларнинг бу ерда лақма қўйлардек индамай юришимиз жуда уят», дейишадиған бўлишибди.

Итлардан қутулиш, чўпондан қутулгандай осон эмас экан. Буларнинг ҳам сони кўп, ҳам тишлари ўткир экан. Бунинг устига икки ўртада жанжал чиққудек бўлса, итлар бундан фойдаланиб беш-олти қўйни нобуд қилишлари мумкин экан. Шунинг учун қўйлар ваҳима ичида нима бўлишини кутиб юришибди, итларни ҳам чўпондек ҳайдаб юборишга юраклари бетламабди. Ниҳоят, итлар ўзларининг ҳам, қўйларнинг ҳам бошига етишибди. Бир куни улар сабр-тоқатларини йўқотиб, ўрмонни эгаллашга қарор қилишибди. Бу ишга ёлғиз ўзлари қодир эмасликларини билиб, қўйларни ҳам судрашибди. «Сизлар шохларингиз билан бизга йўл очиб берасиз. Олдингиздан чиққанини сузиб ташлайверасиз, биз силарни қўриқлаб вовиллаб борамиз, ганимларни тирақайлатамиз!» дейишибди итлар. Бу иш яхшиликка олиб бормаслигини билиб, итларга ҳамроҳ бўлишни хоҳламаган қўйларни улар: «Олчоқ, қўрқоқ, паст, хоин! Сен томирида соф бўри қони жўш уриб турган итлар билан бирга яшашга лойиқ эмассан!» деб гажиб ташлашибди.

Бироқ, ўрмон ёқасидаги чакалакка ҳам етмасларидан, бир гала бўри, айиқ, барс, қоплон ва шоқоллар ўрмондан чиқиб улар устига ташланибди. Тинимсиз акиллаётган итларнинг овози дарахтлар учинга етмасдиноқ бўғилибди, қўйларнинг иссиқ қони ерда ётган қуруқ барглар орасига сингиб кетибди.

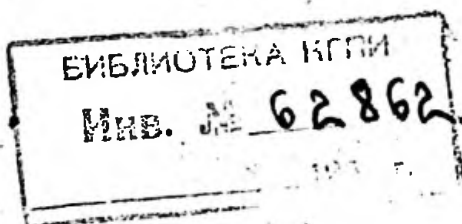
Бетоблиги ёки қарилigidан бу юришига чиқмай қолган тўрт-бешта қўй билан бир гала қўзичоқлар майса-

зор чеккасидаги моғорага яшириниб, бир-бирининг пинжига суқулишибди, ўрмон томондан келаётган аччиқ фарёдлар, юракни эзувчи маърашлар ва фойдасиз во-виллашларни эшитиб, қўрқувдан дир-дир титрашибди. Ўрмонни забт этишга отланган итлар ва бу юришга зўрлик билан олиб кетилган қўйларнинг бошларига нималар тушганини англашиб, бир-бирларига қараб қўйи-шибди. Ораларидаги икки кекса қўчқор оғир-оғир қа-дам ташлаб моғора оғзи томон юришибди, қолган қўй-лардан кўз-қулоқ бўлиб туриш учун забт сафаридан қолган икки ярадор итга яқинлашибди, бундан қўрқиб ҳурий бошлаган итларни ҳали ўз кучини йўқотмаган шохларига илиб жарликка улоқтиришибди. Сўнгра улар қўзиларга қараб шундай дейишибди.

— Бу дунёда чўпонсиз ҳам, итсиз ҳам яшаш мумкин экан. Лекин бу ҳақиқатни англамоқ учун ҳар гал бун-чалик кўп қурбон бераверсак, ҳадемай наслимиздан асар қолмайди. Энди сизлар кўзларингни очинглар, бундан кейин яна итлар қайтиб келса, «бўрилар авлодиданмиз» дейдиган мақтанчоқ итлар қайтиб келса, сурунинг қур-бон бўлишни кугиб ўтирмай, уларни тезроқ даф қи-лишга ҳаракат қилинглари!

МУНДАРИЖА

Сабоҳиддин Али ва унинг ижоди. <i>Е. И. Маштакова</i>	3
Тегирмон. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси.	16
Ўрмон фожияси. <i>Воҳид Абдуллаев</i> таржимаси	28
Ариқ. <i>Расул Раҳмонов</i> таржимаси	34
Айрон. <i>Расул Раҳмонов</i> таржимаси.	39
Даромадли уй. <i>Расул Раҳмонов</i> таржимаси	47
Арава. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	52
Метрика. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	57
Икки хотин. <i>Баҳром Иброҳим</i> таржимаси.	61
Ғозлар. <i>Расул Раҳмонов</i> таржимаси	69
Қочоқ. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	74
Усмон қотил. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	78
Жандарм Бакир. <i>Баҳром Иброҳим</i> таржимаси	86
Ит. <i>Воҳид Абдуллаев</i> таржимаси	92
Лекция. <i>А. Бўрибоев</i> таржимаси	101
Асфальт йўл. <i>Расул Раҳмонов</i> таржимаси	105
Апельсин. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	114
Денгизчи ҳақида ҳикоя. <i>Воҳид Абдуллаев</i> таржимаси	126
Чилли. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	132
Буйрак. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	140
Хинни. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	159
Деколмон. <i>Баҳром Иброҳим</i> таржимаси	169
Жонқурторон. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	176
Қалдирғочлар. <i>Баҳром Иброҳим</i> таржимаси	187
Сўнгсиз ҳикоя. <i>Раҳматулла Обидхўжаев</i> таржимаси	192
Ҳақимизни едирмаймиз! <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси.	202
Маслакдош. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	208
Душман. <i>Воҳид Абдуллаев</i> таржимаси	213
Бўри билан қўзичоқ. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	224
Бахтиёр лайча. <i>Расул Раҳмонов</i> таржимаси.	237
Девларнинг ўлими. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	242
Қўйлар ҳақида эртақ. <i>Миад Ҳакимов</i> таржимаси	245

На узбекском языке

САБАХИДДИН АЛИ

РАССКАЗЫ

Гослитиздат УзССР — 1959 — Ташкент

Редактор — *Т. Ибрахимов*
Рисом — *С. Мальт* из *Р. Веддиқам*
Рисом-редактор — *Г. Бедарга*
Техредактор — *Т. Скиба*
Корректор — *И. Қобилова*

* * *

Босмахонага берилди 4/VI 1959 й. Боснига
руҳсат этилди 3/VIII-1959й. Формати 84×108^{1/2} мм.
босма л. 16, шартли босма л. 25,24 Нашр л.
13.65. Индекс и.а. Тиражи 15000. УзССР
Давлат балиий адабийет нашриети Тошкент,
Навоий кучаси, 30. Шартнома № 163—57.

* * *

Облполиграфиздатинин
Чкалов номли босмахонаси
Самарқанд. Заказ № 3103
Баҳоси 8с. 30 т.